АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
4
1996

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени на **български език** в 2 екз. *(текст и научен апарат)* на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue Bulgare** en 2 ex. *(texte et appareil scientifique)*, dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Ауреус на Проб — единична находка.
Археологически музей, София

Снимка: *Красимир Георгиев*

Sur la couverture

Aureus de Probus — trouvaille isolee.
Musee d'archeologie, Sofia

Photo: *Krassimir Georgiev*

© Археологически институт и музей при БАН
1996

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA * POZNAŃ *
11 Kol cd. 431 267 III

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324-1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXVIII
4
1996

16 PAŹ. 1998

Проучвания на неолита в българските земи (I)

ВАСИЛ НИКОЛОВ

Изследването на материали от музейните фондове, появата на нови публикации или резултатите от ежегодните разкопки често са повод за кратки коментари или нови заключения. Обикновено се изчаква възможност за по-широко разглеждане на някаква проблематика, за да бъдат изказани и тези нови наблюдения, но много често по различни причини те остават ненаписани. Поради това в тази и още няколко статии със същото заглавие ще публикувам поредица от кратки изследвания върху отделни актуални теми в проучванията на неолита в българските земи.

Към периодизацията и хронологията на неолита в долината на Струма

Теренните проучвания на неолитния период в долината на Струма започнаха през втората половина на 70-те и бяха особено интензивни през 80-те години[1]. Заедно с продължаващите кратки теренни кампании, през първата половина на 90-те години се появиха или са вече подготвени няколко публикации върху проучваните селища[2], както и върху периодизацията на неолита в този регион[3]. Това ми позволява да коментирам още веднъж проблема за етнокултурните общности и периодизацията на неолитната материална култура в долината на река Струма.

Неолитното селище Кременик край Сапарева баня беше проучвано в два етапа — 1977—1980 и 1982—1987 г. През първия етап бяха направени няколко сондажа, в един от които на площ около 200 кв. м беше фиксиран ненарушен културен пласт с дебелина до 3,20 m[4]. Установени бяха 7 строителни хоризонта без стратиграфски хиатус между тях, които Г. И. Георгиев периодизира по следния начин: долните четири (Кременик I) — към ранния неолит, следващите два (Кременик II) — към средния неолит и най-горния (Кременик III) — към късния неолит. В публикацията беше предложена и кратка характеристика на керамиката от тези три периода.

Пластът Кременик I съдържа предимно тъмна (черна или сиво-черна, по-рядко кафява) керамика с добре загладена до полирана горна повърхност. Сравнително голямо количество съдове с оранжево-червена, червена или светлокафява ангобирана повърхност са орнаментирани — предимно с кафява боя, по-рядко с кремава. Формите на тънкостенната керамика са заоблени.

Пластът Кременик II се характеризира предимно от тъмна (черна или сиво-черна, по-рядко кафява) керамика; формите на съдовете, особено на широките купи, са подчертано биконични. Украсата е предимно релефна, най-често организирана барботинна по външната страна на паници и много рядко — канелюрна. Появяват се и съдове тип black topped.

Пластът Кременик III запазва всички основни характеристики на керамичния комплекс от предходния етап; появяват се обаче и сравнително дебелостенни червено-кафяви гърневидни съдове с висока шия и две вертикални дръжки, които започват от устието и завършват на тялото на съда. Именно заради тази нова група последният строителен хоризонт беше разграничен от предходното развитие и само той отнесен към друг период на неолита.

Материалите от Кременик II и III имат ясно изразени паралели в обхвата на културата Винча А и B_1, култура Димини — степени Цангли-Лариса и Арапи, в селищата Анзабегово IVA, Ситагри I-II и Парадими, а също и в културите Караново III-IV и Караново IV. Поради значителното вътрешно единство на керамичните комплекси от горните три строителни хоризонта на публикувания сектор в Кременик, разделянето на този пласт в два различни периода на неолита изглежда недостатъчно обосновано. Считам, че развитието на материалната култура и главно на керамиката след края на периода с тъмно рисувана орнаментация в Кременик трябва да се отнесе изцяло към късния неолит, т.е. етапите Кременик II и Кременик III разглеждам като две последователни фази в къснонеолитния период на селището.

Тази теза може да бъде защитена и чрез непубликуваните материали от втория етап на разкопките в Кременик, проведени на площ над 500 кв.м. Биконичните керамични съдове с често излъскана или полирана сиво-черна до черна повърхност, установени в горните три хоризонта, представят комплекс, който може лесно да бъде отличен от керамиката на предходния раннонеолитен етап (Кременик I). Този комплекс се вписва ясно в първия период на господство на биконичните форми в Югоизточна Европа, който повсеместно се отнася към късния неолит. Материалната култура на седемте хоризонта от Кременик изключва възможността за намирането на критерии за обособяване на междинен средненеолитен период.

През периода 1977—1986 г. беше проучена сравнително голяма площ (около 1300 кв.м) от праисторическото селище Българчево край Благоевград. В дебелия до 1,5 м културен пласт са обособени три последователни етапа на развитие на неолитната материална култура. Л. Перничева отнася най-ранната I фаза от живота на селището към края на ранния неолит, II фаза — към средния и III фаза — към късния неолит[5]. Публикуваните напоследък материали[6] дават възможност тази периодизация да бъде отново анализирана.

Пластът Българчево I съдържа фини керамични съдове със заоблена и значително порядко — със слабо биконична форма. Малка част от тях, главно от първата група, са покрити с тъмно рисувана (кафява до черна) криволинейна орнаментална украса, предимно върху оранжево-червена ангоба. Характеристиката на керамичния комплекс от пласт I напомня на пласта Кременик I, но може би Българчево I е малко по-късен. За това свидетелстват и малобройните слабо биконични съдове. Така, както и Л. Перничева приема, Българчево I трябва да се отнесе към финала на ранния неолит в долината на Струма[7]. Вероятно обаче, съществува едновременно с появата на първите селища с тъмна слабо биконична керамика в централнобалканската зона, а също и с култура Караново III в Тракия.

Пластът Българчево II се характеризира от тъмни (сиво-черни до черни) биконични съдове с ясно изразен прелом и излъскана повърхност, предимно широки купи. Преобладава релефната украса — най-често организирана барботинна по външната страна на паници, а много по-рядко и канелюрна. Керамичният комплекс намира добри паралели в Кременик II, а също и в селищата с най-ранни биконични съдове в централнобалканската зона. По всяка вероятност се развива едновременно с културите Винча А и Караново III-IV. Поради появата на тъмни биконични керамични съдове, при това в сравнително голямо количество, отнасям фаза Българчево II към началото на късния неолит.

Пластът Българчево III представя отново тъмни (сиво-черни до черни) биконични керамични съдове, но с по-голямо разнообразие на форми. Появява се и богата канелюрна украса, главно по горната част на тялото. За първи път се срещат гърневидни съдове с две вертикални дръжки — от устието до раменете на съда. По всички тези, а също и по други признаци пласт III намира дребни паралели в Кременик III. В Българчево III се появява обаче и сравнително малко количество импортна керамика тип Акропотамос, която липсва на север. Разглежданият керамичен комплекс представя втората половина на късния неолит в изследвания район. Хронологическото съотнасяне с култура Караново IV в Тракия е лесно доказуемо.

Краткият преглед на характерните белези на керамичните комплекси от селищата Кременик при Сапарева баня и Българчево при Благоевград показва сходни тенденции в развитието им. И в двете селища е наличен пласт с късна раннонеолитна рисувана керамика, след който следва пласт с биконични керамични форми с тъмна добре обработена повърхност. Други селища с подобни тенденции в развитието на керамиката в басейна на река Струма засега не са проучени — в Гълъбник, Радомирско, са регистрирани материали от края на ранния неолит (Гълъбник III), но пласт с тъмни биконични съдове липсва.

Засега картината на неолитното развитие по горното и средното течение на р. Струма (на север от Кресна) изглежда така. Първият етап на ранния неолит е представен от група Гълъбник, която се характеризира от керамични съдове със сложна бяло-рисувана орнаментация[8]. През втория етап на ранния неолит се развива група Кременик-Анзабегово, която има поне две фази на развитие: в първата фаза преобладават керамични съдове с винено-червена орнаментация, а във втората — с кафява (черна) и кремава орнаментална украса. Първият етап на късния неолит е представен от явленията Кременик II и Българчево II; характерни за него са тъмни (сиво-черни и черни) отворени биконични съдове. Вторият етап, регистриран в пластовете Кременик III и Българчево III, запазва и развива предходния керамичен комплекс, но се появява и по-дебелостенна кафяво-червена керамика. Между двата етапа има значителна приемственост, т.е. те са фази в развитието на единно в основата си културно явление. Поради това обозначавам къснонеолитната културна общност в изследвания район по горното и част от средното течение на Струма (до Кресненското дефиле) като *културна група Кременик-Българчево.* По всяка вероятност някои селища от финала на ранно-неолитната култура в района съществуват едновременно с първите къснонеолитни селища там.

На юг от Кресна, в долината на средна Струма, раннонеолитната култура остава засега, общо-взето, непозната. През късния неолит там съществува култура (или група) Акропотамос, която се характеризира със специфична рисувана керамика[9].

На север от долината на Струма през ранния неолит се развиват последователно група Слатина (в Софийското поле, с бяло рисувана керамика от тракийски тип) и група Кремиковци (в Софийското и Златишко-Пирдопското поле, с тъмно, бяло и полихромно рисувана керамика; поне две, а вероятно и три фази на развитие)[10]. Късният неолит в Софийското поле е слабо познат, липсват стратифицирани материали, но по всяка вероятност материалната му култура е тясно свързана с комплекса Винча А-B_1.

Периодизация и хронология на неолитните напластявания в селищната могила Караново

Доскоро валидната периодизация на неолитните напластявания в селищната могила Караново, Новозагорско, е предложена от Г. И. Георгиев и е публикувана в окончателен вид през 1961 г.[11], а хронологията е уточнена от него през 1974 г.[12] Към неолитния период са отнесени четири последователни пласта в долната част на могилата: Караново I и II — ранен неолит, Караново III — среден неолит и Караново IV — късен неолит. Проучванията ми през последните години върху периодизацията на неолитната керамика в Тракия обаче показаха, че четиристепенната периодизация на неолитните напластявания в Караново подлежи на прецизиране. Това се отнася за пласта Караново III, който във варианта на Георгиев обхваща различаващи се етапи в развитието на материалната култура.

Възможности за прецизиране на периодизацията дава запазеният малоброен керамичен материал от неолитния пласт на Североизточния сектор (разкопки на В. Миков и Г. И. Георгиев), но добра основа представляват всъщност само резултатите от новите разкопки на българо-австрийската експедиция в Караново — в Южния сектор и особено в неговото продължение — сондаж О 19.

В Южния сектор са проучени (през периода 1984 — 1992 г.) 13 неолитни строителни хоризонта, но само долните седем на голяма площ (над 300 кв. м); горните шест строителни хоризонта са почти напълно разрушени на това място и са проучени само в една тясна ивица пред южния профил на сектора с площ до 40 кв.м. Поради това през 1994 г. беше направен сондаж с площ 34 кв. м в ар О 19, който е продължение на Южния сектор в посока към централната част на селищната могила; разкопан беше културен пласт, който съответства по характера на материалната си култура на горните хоризонти в Южния сектор. По този начин беше увеличена изворната база за равностойно изследване на керамичния комплекс от целия неолитен период.

Проучванията, които направих във връзка с публикуването на керамиката от Южния сектор (вкл. и на керамиката от сондаж О 19), ми дадоха възможност за по-подробни наблюдения върху технологическото и формативното развитие на неолитните керамични комплекси и на тази основа — за намирането на по-обхватни критерии за периодизацията на това развитие. За разлика от четиристепенната периодизация на Г. И. Георгиев, новата периодизация на неолитните напластявания в селищната могила Караново диференцира шест пласта. Новите два етапа са установени между степените II и III, и съответно III и IV по Георгиев; във връзка с това са прецизирани и характеристиките на керамичните комплекси от степени III и IV.

Пласт Караново I (=Караново I по Георгиев). В него влизат най-долните три (1—3) строителни хоризонта в Южния сектор. Поне най-долният от трите строителни хоризонта в Североизточния сектор (разкопки на Г. И. Георгиев през 1956 и 1957 г.) вероятно предхожда развитието, регистрирано в Южния сектор, т.е. първият пласт в тел Караново съдържа останките на поне четири селища.

Основната характеристика на керамичния комплекс носят съдовете, покрити с червена ангоба и понякога орнаментирани с бяла боя. Останалата тънкостенна керамика има сива или кафява до много добре загладена повърхност; украсата е релефна и в редки случаи канелюрна, врязана и набодена. Характерни за този пласт са лалевидните чаши върху кухо столче (по изключение с кръгли отвори в стените му), съдове със сферично тяло и приблизително цилиндрична висока шия, чаши със слабоконично тяло и в редки случаи с една лентеста дръжка, затворени гърневидни съдове (понякога с вължести дръжки), гърневидни купи и купи със заоблено тяло, полусферични паници, вани със слабо S-овидни или дъговидни стени, капаци.

В съгласие с хронологията на Г. И. Георгиев причислявам пласт Караново I към ранния неолит в Тракия.

Пласт Караново II (=Караново II по Георгиев). Към него отнасям следващите четири (4—7) строителни хоризонта в Южния сектор. В Североизточния сектор са установени също четири строителни хоризонта от този етап.

Керамичният комплекс запазва всички основни черти на предходното развитие, но напълно изчезва червената ангобирана (и орнаментирана с бяла боя) керамика. Всички основни видове съдове продължават развитието си, някои от тях показват и специфични за периода особености — например появяват се нови форми отвори в стените на кухото столче на лалевидните чаши (предимно триъгълни, но също и ъгловидни). Появява се и поне един нов вид съд — вана върху високо кухо столче.

В съответствие с хронологията на Г. И. Георгиев отнасям пласт Караново II към ранния неолит в Тракия.

Пласт Караново II-III (новообособен пласт). Към него причислявам следващите два строителни хоризонта в Южния сектор (8 и 9) и един строителен хоризонт (7) в сондаж О 19. Материали от предполагаемата дълбочина на този пласт в Североизточния сектор не са запазени (вероятно са преценени като механична смес между двата съседни пласта).

Керамичният комплекс притежава много от чертите на предходното развитие — някои от основните раннонеолитни керамични видове запазват присъствието си и в този пласт. Гърневидните съдове включват два основни типа — затворени, т.е. със сферично тяло, съвсем къса конична или цилиндрична шия и сравнително малък устиен диаметър, и отворени — дълбоки съдове с дъговидни стени, профилирана навътре устийна част и сравнително голям устиен диаметър. Вължестите дръжки са изключение. Понякога съдовете от този вид са били украсени с мотиви, изпълнени с набодена лента. Купите се срещат доста често. Представени са предимно полусферичните с прав ръб на устието, но също и заобленобиконичните и цилиндрично-коничните. Вероятно някои от тях са били поставени върху кухо столче или върху четири съвсем ниски дъговидни крачета. Ваните със съвсем слабо изразен S-овиден профил се срещат, но съвсем рядко. Доста често явление обаче са паниците — обърнатоконични или полусферични. Появяват се и веднага получават сравнително широко разпространение два нови вида съдове. Високите цилиндрични чаши с равно дъно са тънкостенни, снабдени са с една лентеста или пръчковидна висока дръжка с израстък — коничен, цилиндричен или с конкавни стени (по отношение ширината на първия вид дръжка съответният израстък е подчертано по-тесен). Разлатите паници със сравнително голям диаметър имат слабо удебелен от вътрешната страна устиен ръб, който е неукрасен или е украсен с плитки наклонени канелюри; тъмна, много добре загладена и в някои случаи излъскана повърхност.

Причислявам пласт Караново II-III към средния неолит в североизточните части на Тракия[13].

Пласт Караново III (=Караново III по Георгиев, но с корекции и допълнения). Към него отнасям следващите нагоре в пласта три строителни хоризонта в Южния сектор (10—12) и три строителни хоризонта в сондаж О 19 (4—6). В Североизточния сектор са доказуеми два строителни хоризонта от този културен пласт.

Керамичният комплекс включва следните водещи керамични видове. Разлати паници с удебелена отвътре устийна част, предимно върху четири високи цилиндрични крачета. В повечето случаи приустийното удебеление е украсено с успоредни напречни или наклонени резки, или пък с групи от успоредни наклонени резки с периодично променяща се ориентация. Кафява до сиво-черна, добре или много добре загладена повърхност. Дълбоки паници с удебелена отвътре устийна част; плоско дъно. Приустийното удебеление е украсено обикновено с успоредни напречни или наклонени резки. Тъмна, много добре загладена повърхност. Бъчвовидни купи; обикновено по най-широката част на съда и по външната страна на устието е моделирана релефна лента. Червено-кафявата грубо загладена външна повърхност на съда е покрита с врязана или импресо украса. Кани с крушовидно тяло и една висока вертикална пръчковидна дръжка с гъбовиден израстък; с плоско дъно или върху четири цилиндрични крачета. Сиво-черна много добре загладена или излъскана повърхност. Цилиндрични чаши с една висока вертикална лентеста или пръчковидна дръжка с израстък. Сиво-черна до черна излъскана повърхност. Вани с цилиндрично или обърнатоконично тяло, с разширено навън, заравнено и украсено с успоредни резки устие. Сиво-черна, много добре загладена повърхност. Съдове с крушовидно тяло; устието е слабо разширено навън и заравнено отгоре. Сиво-кафява до сиво-черна, много добре загладена или излъскана повърхност. Биконични купи със заоблен прелом; много често устийният ръб е разширен навън и заравнен отгоре. По най-издутата част на тялото понякога са моделирани няколко пъпки. Сиво-кафява, червено-кафява или сиво-черна много добре загладена повърхност.

Отнасям пласт Караново III към първата половина на късния неолит в Тракия[14].

Пласт Караново III-IV (новоустановен пласт). Към него причислявам един строителен хоризонт (13) в Южния сектор и един строителен хоризонт (3) в сондаж О 19. Един строителен хоризонт от този период може да бъде реконструиран и в Североизточния сектор.

Основните видове керамични съдове продължават развитието си от предходния пласт, но с редица особености. Разлатите паници имат удебелена устийна част, която обикновено е доста широка, но плоска. Украсата върху удебелението почти винаги се състои от успоредни наклонени резки, представени в групи с периодично променяща се ориентация; среща се и украса само от успоредни наклонени резки. В редки случаи устийният ръб е слабо профилиран навън или навътре. Разлатите паници са поставени обикновено на четири високи цилиндрични крачета; появяват се и такива върху кухо много широко цилиндрично столче или върху висок цилиндричен фусбоден с високи правоъгълни прорези в него. Сиво-кафява до черна много добре загладена или излъскана повърхност. Биконичните купи са често срещано явление. Преломът е изнесен много високо, в някои случаи е удебелен и слабо заоблен, а устието е слабо изтънено и подчертано отвън. Понякога горната конична част е украсена с успоредни наклонени широки канелюри. Много добре загладена или излъскана кафява до черна повърхност. Каните имат крушовидно тяло с една висока вертикална пръчковидна дръжка с гъбовиден израстък. Почти винаги са с плоско дъно. Черна много добре загладена или излъскана повърхност. В редки случаи в средата на гъбовидния израстък е моделирана една пъпка или пък горната му страна е плоска. Цилиндричните чаши с една вертикална висока лентеста или цилиндрична дръжка с израстък се срещат сравнително рядко и са с черна излъскана повърхност. Рядко явление също са и цилиндричните или обърнатоконичните вани с разширен и украсен с успоредни резки устиен ръб. Сиво-черна много добре загладена повърхност. Появяват се обърнатоконични вани със силно профилирана навън и удебелена устийна част; понякога тя е украсена с широки успоредни канелюри. Сиво-черна и кафяво-черна много добре загладена повърхност. Бъчвовидните съдове претърпяват изменения — устието е удебелено навън и украсено отстрани с ямички, външната повърхност е огрубена с плоски лентовидни елементи.

Причислявам пласт Караново III-IV също към първата половина на късния неолит в Тракия.

Пласт Караново IV (=Караново IV по Георгиев, с корекции и допълнения). Към него причислявам непроучен пласт с дебелина около 1 м в профила на Южния сектор и следващите два строителни хоризонта (2 и 1) в сондаж О 19. Пластът е регистриран и в Североизточния сектор с два строителни хоризонта.

Керамиката запазва много от чертите на предходното развитие — срещат се цилиндрични вани, кани с крушовидно тяло и висока пръчковидна дръжка с израстък, цилиндрични чаши с висока пръчковидна дръжка с израстък, разлати паници с удебелена отвътре устийна част, понякога върху четири високи крачета, бъчвовидни купи с релефна украса, паници с прегънато устие. Основна характеристика на комплекса обаче представят обърнатоконичните паници с врязана и инкрустирана с бяло вещество украса по двете страни, биконичните купи, гърневидните съдове с висока цилиндрична шия, покрити понякога с врязана и инкрустирана украса.

Отнасям пласт Караново IV към втората половина на късния неолит в Тракия.

Уточнената периодизация на неолитния пласт в селищната могила Караново ще предизвика необходимост от ново изследване на ареала на разпространение на материалната култура на новите и прецизираните неолитни периоди в Тракия.

---

[1] За периода на неолита в Югозападна България вж. М. Чохаджиев. Селища от ранния неолит в Пернишки окръг. — Thracia antiqua, 3, 1978, 29—44; L. Perniceva. Prehistory of the Strumesnica valley. — In: The lower Strumesnica valley in prehistoric, ancient and early medieval times. Krakow, 1983, 11-33; M. Čochadžiev. Die Ausgrabungen der neolithischen Siedlung in Pernik. — Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, 52, 1983, 29—68; J. Pavuk, M. Čochadžiev. Neolithische Tellsiedlung bei Galabnik in Westbulgarien. — Slovenska archeologia, 32, 1984, 195—228; В. Николов. Ранненеолитические культуры в западной Болгарии. — Советская археология, 1984, № 2, 5—21; G. I. Georgiev, V. Nikolov, V. Nikolova, S. Čohadžiev. Die neolithische Siedlung Kremenik bei Sapareva Banja, Bezirk Kjustendil. — Studia praehistorica, 8, 1986, 108—151; J. Pavuk, A. Bakamska. Beitrag der Ausgrabung in Galabnik zur Erforschung des Neolithikums in Südosteuropa. — In: Neolithic of Southeastern Europe and its near Eastern Connections. Varia archeologica Hungarica, II. Budapest, 1989, 223—231.

[2] S. Tchohadjiev, A. Bakamska. Etude du site néolithique ancien de Krainitsi dans le département de Kustendil. — Studia praehistorica, 10, 1990, 51—76; J. Pavuk. Beitrag zur Definition der Protostarcevo-Kultur. — Anatolica, 19, 1993, 231—242; M. Grabska-Kulova. Neolithische bemalte Keramik aus der Siedlung Damjanica im mittleren Strumatal. — Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde, 2, 1993, 121—151; L.

Perniceva. Die prähistorische Siedlung Balgarčevo, Kreis Blagoevgrad. — In: Neue Forschungen zum Neolithikum in Bulgarien. Saarbrücken, 1997 (im Druck).

[3] М. Чохаджиев. Ранният неолит в Западна България: поява, развитие, контакти. — Изв. на Историческия музей — Кюстендил, 2, 1990, 5—22; Л. Перничева. Периодизация на неолита в Югозападна България. — Год. на Департамент Археология — НБУ, 1, 1994, 269—282; М. Грембска-Кулова. Мястото на рисуваната керамика тип „Акропотамос“ в периодизацията на късния неолит в Югозападна България. — Год. на Департамент Археология — НБУ, 1, 1994, 282—291.

[4] G. I. Georgiev, V. Nikolov, V. Nikolova, S. Cohadžiev. Op. cit.

[5] Л. Перничева. Цит. съч., 271—275.

[6] L. Perniceva. Die prähistorische Siedlung...

[7] Л. Перничева. Цит. съч., с. 271.

[8] В неолитното селище Крайници при Дупница са проучени няколко ями в стерилната основа, покрити от пласт с материали на група Гълъбник. Между намерената в ямите керамика липсват съдове с рисувана орнаментация. Това позволява предположението за съществуване на раннонеолитна фаза с монохромна керамика в долината на Струма (S. Tchohadziev, A. Bakamska. Op. cit., p. 76). Засега това остава само хипотеза — в селището не е установен нормален културен пласт, който действително да докаже такъв период в развитието му.

[9] M. Grabska-Kulova. Op. cit.; М. Грембска-Кулова. Цит. съч.; Я. Бояджиев. Абсолютна хронология на култура Акропотамос-Тополница. — В: Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Георги И. Георгиев. С., 1993, 91—96.

[10] V. Nikolov, K. Grigorova, E. Sirakova. Die Ausgrabungen in der frühneolithischen Siedlung von Sofia—Slatina, Bulgarien, in den Jahren 1985—1988. — Acta praehistorica et archaeologica, 24, 1992, 221—233; В. Николов. Полихромно рисувана орнаментация върху раннонеолитни керамични съдове от България. — В: Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Георги И. Георгиев. С., 1993, 59—68.

[11] G. I. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). — In: L'Europe a la fin de l'age de la pierre. Praha, 1961, 46—51.

[12] Г. И. Георгиев. Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи. — Археология, 1974, 4, 1—5, 14—16.

[13] V. Nikolov. Bemerkungen zur Periodisation des Neolithikums in Thrakien. — In: A nyiregyhazi Josa Andras Muzeum Evkonyve, 36, 1994, p. 152; Бележки за периодизацията и хронологията на неолита в Тракия. — В: Годишник на Департамент Археология — НБУ, 1, 1994, 256—257.

[14] V. Nikolov. Bemerkungen zur Periodisation..., p. 152. Бележки за периодизацията..., с. 257.

Recherches sur le néolithique dans les territoires bulgares (I)

V. NIKOLOV

(Résumé)

Cet article met le début d'une série d'études sur les problèmes actuels des recherches du néolithique dans les territoires bulgares.

Contribution à la périodisation et à la chronologie du néolithique dans la vallée de la Struma. L'auteur envisage la périodisation des couches culturelles dans les sites néolithiques de Kremenik, près de Separeva banja, et de Balgaréevo, aux environs de Blagoevgrad. Il arrive à la constatation que leur culture matérielle peut être divisée en deux périodes (et non en trois, comme cela est proposé dans les rapports préalables). La première période, respectivement Kremenik II et III, est située vers la fin du néolitique inférieur, alors que la deuxième période, respectivement Kremenik II et III, et Balgaréevo II et III, est situee au néolitique supérieur dans la région. En raison de la communauté importante de la culture matérielle du néolithique supérieur du cours supérieur et du' une partie du cours moyen de la Struma (jusqu'à Kresnensko defile), l'auteur propose la différenciation d'un groupe culturel Kremenik-Bălgarčevo, qui englobe le même territoire.

Périodisation et chronologie des couches néolithiques dans le tumulus du site Karanovo. Les nouvelles fouilles et l'étude de la céramique que celles-ci ont révélée, lui ont permis d'établir deux nouvelles étapes dans la périodisation des couches néolithiques que renferme le tumulus. Après les suppléments et les corrections effectues, la périodisation et la chronologie se présentent comme suit:

Couche Karanovo I (=Karanovo I d'après Georgiev). Première moitié du néolithique inférieur en Thrace.

Couche Karanovo II (=Karanovo II d'après Georgiev). Deuxième moitié du néolithique inférieur en Thrace.

Couche Karanovo II-III (couche nouvellement formée). Néolithique moyen dans les parties nord-est de la Thrace.

Couche Karanovo III (=Karanovo d'après Georgiev, mais avec corrections et suppléments). Premiere moitié du néolithique supérieur en Thrace.

Couche Karanovo III-IV (couche nouvellement formée). Première moitié du néolithique supérieur en Thrace.

Couche Karanovo IV (=Karanovo IV d'après Georgiev, mais avec corrections et suppléments). Deuxième moitié du néolithique supérieur en Thrace.

Cet article présente aussi les principaux éléments caractéristiques des complexes céramiques de ces six périodes.

Печати на потомците на цар Иван Владислав (1016—1018) във Византия*

ИВАН ЙОРДАНОВ

През 1018 г. (м. февруари) при обсадата на Дирахиум загинал последният български цар Иван Владислав[1]. Скоро след това цялата българска държава е покорена и завоювана от византийците. Пленено е и царското семейство, отначало само царица Мария с тримата ѝ невръстни сина и шестте дъщери, а след непродължителна съпротива — и тримата по-големи царски принца. Всички те са приети благосклонно от императора Василий II (976—1025). Бившата царица е била удостоена с титлата патриция-зости, първият от принцовете Прусиан с титлата магистър, а останалите били въведени в ранга на патрициите[2]. Титлите, предоставени на българската царска фамилия, по това време, са от най-високите в империята за лица, вън от императорското семейство. И така, наследниците на цар Иван Владислав са приобщени към византийския елит. По-нататък през целия XI в. имената на членовете на българската царска фамилия и на техните потомци се споменават от византийските хронисти във връзка с едно или друго събитие както на бойното поле, така и в дворцовите интриги.

Според хрониста Йоан Скилица цар Иван Владислав имал шестима синове: Прусиан, Алусиан, Аарон, Траян, Радомир, Климент и шест дъщери, от които се знае името само на Екатерина, омъжена за Исак Комнин, преди възцаряването му в 1057 г.[3]

Просопорграфията на тази фамилия досега е била обект на различни изследвания. Последното е това на Ив. Божилов, в което в критичен дух са разгледани съществуващите мнения, хипотези и хрумвания относно един или друг представител на фамилията, наречени в литературата Владиславовичи[4]. Това спестява време и място и би могло да се пристъпи веднага към целта на изследването — печатите на потомците на цар Иван Владислав във Византия.

Някои от включените в настоящото изследване печати са обнародвани още през 30-те г. на века и са свързани с българската царска фамилия[5]. Други са публикувани през последните десетилетия, но данните им не са били обект на специален коментар[6]. Третата група са все още необнародвани, съхранявани в различни колекция по света и които благодарение на моите колеги и тай-вече на проф. В. Зайбт стават за пръв път достояние на научната общественост[7].

Трябва да се съгласим с констатацията на Божилов, че е невъзможно да бъдем категорични — дали всички те са принадлежали на потомците на цар Иван Владислав[8], но съвпаденията в имената, времето (датировката на печатите и времето на изява на един или друг представител на тази фамилия) и пространството (местата, където са служили Владиславовичите според хрониките с топономите върху печатите) са факти, с които трябва да се съобразяваме и които дават основание (кога повече, кога по-малко) да ги свържем с българската царска фамилия във Византия.

I. Прусиян-Пресиян е най-старият син на Иван Владислав и престолонаследник[9].

През 1018 г. той е бил удостоен с титула магистър. По-късно е известен като стратег на темата Вукеларии. През 1025 г. името му се свързва с един скандал. Той се скарал с Василий Склир и се стигнало до „дуел". За това провинение василевсът заточил и двамата (Прусиан на о. Плати, а противникът му на о. Оксия). Към 1029 г. същият Прусиян е в основата на заговора, имащ за цел поставянето на трона на Теодора другата дъщеря на Константин VIII (1025—1028), но опитът бил неуспешен. Прусиан бил ослепен и затворен в Константинополския манастир „Мануил". Наскоро, към 1030 г., той се подстригал за монах и повече името му не се съобщава в източниците. Вероятно е нямал потомци.

В началото на века Б. Панченко публикува метрически печат на някой-си Лука Прасиан в качеството му на частно лице, датиран в края на XI в.[10] Би могло да се предполага, че той има някаква връзка с Прусиан като негов потомък. По-нататъшният прочит на печата не дава увереност за такава възможност. Според В. Шандровска се отнася само до фамилно име Прасиан[11]. От илюстрацията на този недобре съхранен печат, личи, че като че ли става дума за печат на манастира на някой си Прасиан.

Л.: Бюст на архангел Михаил с владетелски инсигнии. В дясната ръка държи скиптър, а в лявата — кълбо с кръст.

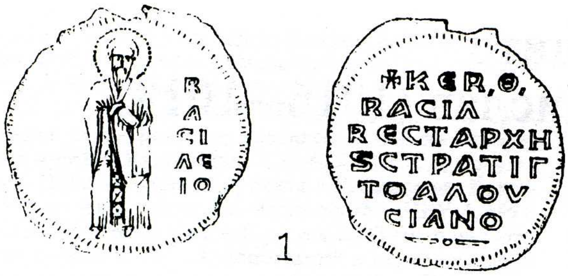
R
AC
IΛ
ΛE
IO
+KERO,
RACIΛ
RECTAPXH
SCTPATIΓ
TOAΛOV
CIANO

1

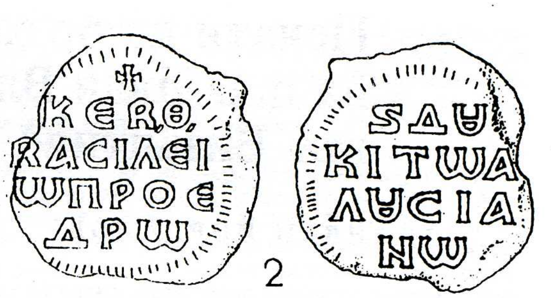
+
KERO,
RACIΛEI
ШΠΡΟЄ
ΔΡШ
SΔU
KITШΑ
ΛUCIA
NШ

2

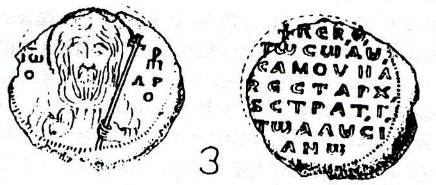
+KERO,
TШCШΔU
CAMOVHΛ
RECTAPX,
SCTPATI,Γ,
TШΑΛUCI
ANШ

3

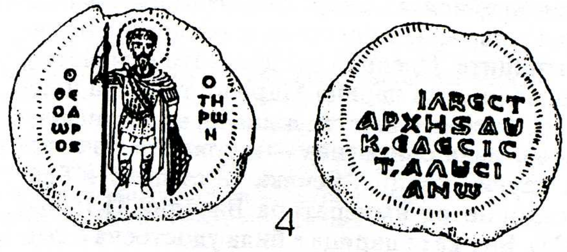
Θ
ΘΕ
ΟΔ
ШΡ
ΟS
Ο
ΤΗ
ΡШ
Ν
IARECT
APXHSAU
K,EΔECIC
T,AΛUCI
ANШ

4

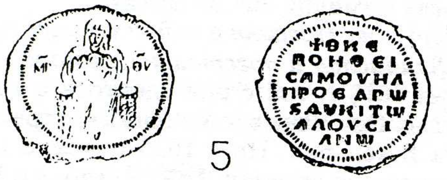
MP
ΘV
+ΘKE
ROHΘEI
CAMOVHΛ
ΠΡΟΕΔΡШ
SΔUKITШ
AΛOVCI
ANШ

5

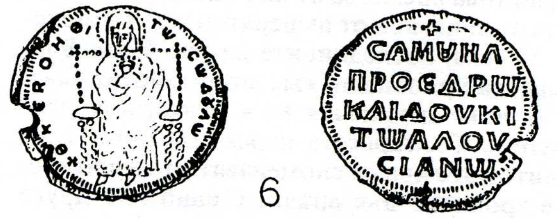
+KEROHΘ
TШCШΔU
+
CAMUHΛ
ΠΡΟΕΔΡШ
KAIΔOUKI
TШΑΛΟV,
CIANШ

6

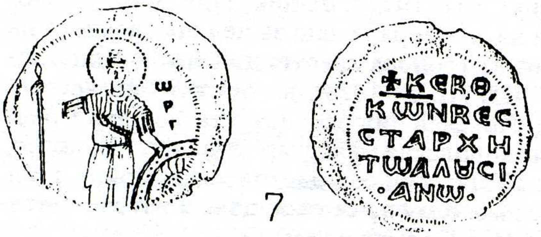
ΘΓ
+KERO,
KШNREC
CTAPXH
TШΑΛUCI
.ANШ.

7

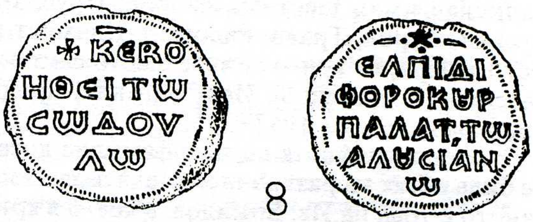
+KERO
HΘEITШ
CШΔOV
ΛШ
ЄΛΠΙΔΙ
ΦΟΡΟΚUΡ
ΠΑΛΑΤ,ΤШ
ΑΛUCIAN
Ш

8

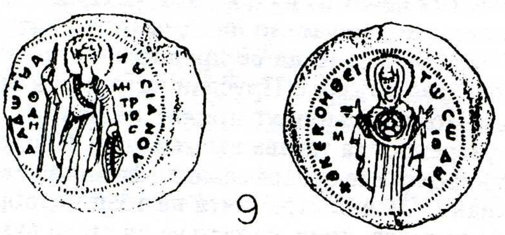
ΛUCIANOU
ΜΗΤΡΟU
+KEROHΘEI
TШCШΔU

I

9

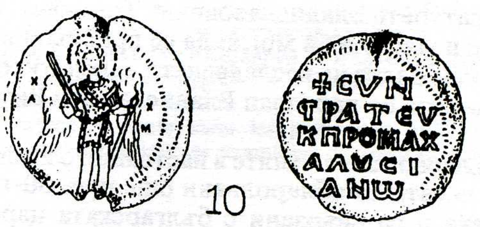
+CUN
TPATEU
KΠΡΟΜΑΧ
ΑΛUCI
ANШ

10

•Обр. 1. Печат на Василий Алусиан вестарх и стратег (60-те г. на XI в). Fig. 1. Sceau de Basile Alousianos, vestarque et stratège (les années 60 du XIᵉ s.)

•Обр. 2. Печат на Василий Алусиан проедър и дук (70-те г. на XI в.). Fig. 2. Sceau de Basile Alousianos, proèdre et duc (les années 70 du XIᵉ s.)

•Обр. 3. Печат на Самуил Алусиан вестарх и стратег (60 – 70-те г. на XI в.). Fig. 3. Sceau de Samuel Alousianos, vestarque et stratège (les années 60 – 70 du XIᵉ s.)

•Обр. 4. Печат на Самуил (?) Алусиан вестарх и дук на Едеса (60 – 70-те г. на XI в.). Fig. 4. Sceau de Samuel (?) Alousianos, vestarque et duc d'Edesse (les années 60 – 70 du XIᵉ s.).

•Обр. 5. Печат на Самуил Алусиан проедър и дук (началото на 70-те г. на XI в.). Fig. 5. Sceau de Samuel Alousianos, proèdre et duc (le début des années 70 du XIe s.)

•Обр. 6. Печат на Самуил Алусиан проедър и дук (началото на 70-те г. на XI в.). Fig. 6. Sceau de Samuel Alousianos, proèdre et duc (le début des années 70 du XIe s.)

•Обр. 7. Печат на Константин Алусиан, вестарх (60-те – 70-те г. на XIв). Fig. 7. Sceau de Constantin Alousianos, vestarque (les années 60–70 du XI s.)

•Обр. 8. Печат на Елпидифор Алусиан, куропалат (края на XI – нач. на XII в.). Fig. 8. Sceau d'Elpidiphoros Alousianos, curopalate (la fin du XIe – le début du XIIe s.)

•Обр. 9. Печат на Давид Алусиан, частно лице от последната четвърт на XI в. Fig. 9. Sceau de David Alousianos, personne privée du dernier quart du XIe s.).

•Обр. 10. Печат на N., Алусиан, частно лице (края на XI – нач. на XII в.). Fig. 10. Sceau de N., Alousianos, personne privée (la fin du XI – le début du XIIe s.)

Оп.:

Панченко:	Шандровска:	Йорданов:
. . . . .	. . . Γ I C	Cф. Γ I C
.ONM.ΠE	MON.CΠE	MONHCΠE
. KATWN	ΦKATWN	ΦVKATWN
ΠPACIAN	ΠPACIAN	ΠPACIAN

II. Алусиан е вторият син на Иван Владислав[12].

През 1018 г. той е удостоен с титула патриций. Двадесет и две години по-късно (септември 1040 г.) го срещаме отново с този ранг и на длъжността стратег на Теодосиополис (дн. Ерзерум в Армения). [’Αλουσιάνος πατρίκιος καὶ στρατηὸς θεοδοσιουπόλεως, ο τοῦ ’Ααρων δευτερος υἱός][13]. Скоро той изпаднал в немилост, имотът на съпругата му в тема Харсианон бил конфискуван, трябвало да заплати глоба от 50 литри = 3600 златни номизми, значителна сума при констатацията, че годишната рента (рога) на един патриций по това време е била 144 номизми[14]. През 1041—1042 г. се намесил във въстанието на българите и за „заслуги" към империята е бил удостоен с титула магистър[15].

От него не са известни печати. В. Златарски свързва с личността му, и то именно по време на въстанието, един моливдовул, върху който ще се спрем по-нататък.

В хрониките и най-вече от сфрагистиката са известни мнозина сановници с фамилно име Алусиани, което е дало основание на голяма част от изследвачите да ги приемат за преки потомци на Алусиан.

II : 1. Василий Алусиан.

Според хрониката на Матей Едески, Василий Алусиан е бил управител на Едеса (без да се уточнява неговият титул и длъжност) и се прославил с бляскавата отбрана на града, когато е обсъждан от селджукския султан Алп-Арслан в 1068—1071 г.[16] Отъждествяването му с Василий Парадунавис[17] от завещанието на Евстатий Войла от 1059 г. не се потвърждава от източниците[18].

С името на Василий Алусиан са известни две или три групи печати:

а) вестарх и стратег (60-те г. на XI в.)

Л.: Надпис във вертикални редове: ...... : : B—A—CI—ΛE—I.

Св. Василий е представен прав, във фас, с литургическо облекло. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие.

Оп. + K E B’ θ’	K(υρι) ε β(οή)ϑ(ει)
B A C I Λ . . .	Βασιλ[είω]
B E C T A P X H	βεστάρχῃ
S C T P A T I Γ	(καὶ) στρατιγ(ῷ)
T O A Λ O Y	το ’Αλου–
C I A N O Y	σιάνου

+ Κυριε βοήϑει Βασιλείω βεστάρχῃ καὶ στρατηγῷ τῷ ’Αλουσιάνου

Непубликуван екземпляр от колекцията на Г. Закос с фамилни имена № 1464/9 (табл. I, обр. 1).

б) вестарх и дук на Едеса ? (60-те—70-те г. на XI в.) — за него вж. по-долу при печатите на Самуил Алусиан.

б) проедър и дук (70-те г. на XI в.)

Л.: +	+
. E B’ θ’	[K(υρι]) ε β (οὴ) ϑ(ει)
. . C I Λ E I	[Βα] σιλεί –
Ω Π P O E	ω προε–
Δ P Ω	δρω
Оп.: S Δ O Y	(καὶ) δον–
KITΩ.	κὶ τῷ [Ά]–
ΛOYCIA	λονσιά–
NΩ	νω

+ Κυριε βοήϑει Βασιλείω προεδρω καὶ δονκὶ τῷ ’Αλουσιάνω.

Според екземпляр от колекцията на „Эрмитажа" (М-6976)[19]. Отпечатъкът е непълен, части от матриците (горна и долна) не са излезли (табл. I, обр. 2).

Датировката на печатите е 60-те—70-те г. на XI в., при което е допустимо той да се идентифицира със споменатия по-горе в хрониката на Матей Едески — Василий Алусиан. От печатите му узнаваме както неговите титли, така и длъжностите му.

а) βεστάρχης καὶ στρατηγὸς

б) βεστάρχης καὶ δοῦξ ’Εδέσης

в) προέδρος καὶ δοῦξ

Като изключим несигурния печат с длъжността дук на Едеса, при останалите случаи той е бил командир на част от тагмата и е изпращан срещу различни неприятели на империята. Не е изключено именно в това си качество да е командвал защитата на Едеса през 1068—1071 г.

II : 2. Самуил Алусиан.

Името му е съобщено за пръв път в 1069 г. Той и командваните от него войски — 5 тагми от Запад, разположени на лагер в тема Армениакион (това е една точна характеристика на длъжностите на Алусианите — стратег и дук, но без топоним) получили нареждане да нападнат разбунтувалия се латински наемник Криспин, но в завързалото се сражение били разбити. Освен титула му хронистът съобщава и неговата родова принадлежност и близостта му с императорския двор (ο βεστάρχος Σαμουηλ ο Ἀλουσιάνω ο Βουλγαρος, ἀδελφὸς ων βασιλέως γυναικός][20]. По-нататък съдбата му е неизвестна[21].

Познати са две или три групи печати с името на Самуил Алусиан:

а) вестарх и стратег (60-те—70-те г. на XI в.)

Л.: Надпис във вертикални редове: O–.Ω–o : : П–ΔМ–O'

Бюст на св. Йоан Предтеча с нимб, химатион, дълга брада и коса, представен във фас. Държи в лявата си ръка голям орнаментиран кръст.

Оп. +K E B'θ'	+K(υρι)ε β(οή)ϑ(ει)
TOYCWΔOY	τῷ σῷ δουλ(ω)
CAMOYHΛ	Σαμουηλ
BECTAPX'	βεστάρχ(η)
SCTRAT'Γ'	(καὶ) στρατ(η)γ(ῷ)
TΩAΛOYC	τῷ 'Αλουσ(ι)–
ANΩ	άνω

+Κυριε βοήϑει τῷ σῷ δουλω Σαμουηλ βεστάρχη καὶ στρατιῷ τῷ Ἀλουσιάνω

Засвидетелстван е чрез четири непубликувани екземпляра, съхранявани в следните колекции: два от колекция Zacos, III (n° 1464 и 1508/6); от колекция Fogg A. M., n° 280 и един от колекцията на „Эрмитажа“ (М-75). Те имат различна степен на запазеност. Предложеният по-горе текст е сборен от 4-те екземпляра (табл. I, обр. 3).

б) вестарх и дук на Едеса (60-те—70-те г. на XI в.)

Л.: Надпис във вертикални редове: O–ΘE–OΔ–ΩP–OS : : O–TH–PΩ–N

Права фигура на св. Теодор Тирон, представен като войн във фас. С дясната ръка се подпира върху дълго копие, а в лявата придържа щит.

Оп.	[+K(υρι)ε β(οή)ϑ(ει)]
. . . . . .	[τῷ σῷ δ(ουλω) Σα]–
. . IΛBECT	[μου]ιλ βεστ–
ARXHSΔOY	άρχῃ (και) δου–
K'EΔECIC	κ(ὶ) Ἐδέσις
T'AΛOYCI	τ(ῷ) Ἀλουσι–
AN.	άν[ω]

+Κυριε βοήϑει τῷ σῷ δουλω Σαμουηλ βεστάρχη καὶ δουκὶ Ἐδέσης τῷ Ἀλουσιάνω

Засвидетелстван е чрез два екземпляра, съхранявани в колекциите на: Атинския нумизматичен музей (неправилно разчетен при първичната публикация)[22] и другия непубликуван от „Эрмитажа“ (М-28). И при двата текстът е непълен, поради което не сме сигурни в прочита на омонима (табл. I, обр. 4).

Освен името Σαμον]ιλ βεστάρχῃ би могло да се разчете и това на Βασ]ιλ(είω) βεστάρχῃ. Още повече, че последният, както бе посочено по-горе, е бил управител на Едеса. Същото раздвоение демонстрира и Шейне[23].

в) проедър и дук (началото на 70-те г. на XI в.)

Представен е в две различни групи:

1.

Л.: Богородица с нимб, химатион и мафорион седи върху трон с ниско облегало. Държи Младенеца на лявата си страна.

Оп: + ΘKE	+θ(εοτό)κε
BOHΘEI	βοήϑει
CAMOYHΛ	Σαμουηλ
ΠPOEΔPΩ	προεδρω
SΔOYKITΩ	(καὶ) δονκὶ τῷ
AΛOYCI	'Αλουσι–
ANΩ	άνω

+ Θεοτόκε βοήϑει Σαμουηλ προεδρω καὶ δουκὶ τῷ Ἀλουσιάνω

Засвидетелстван е чрез четири екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион и съхранявани в колекциите на: „Эрмитажа“ (М-5945)[24]; Fog A.: n° 280[25]; Zacos, III, n° 1464 и от НИМ—София (табл. I, обр. 5). Последните три екз. са непубликувани. Този от България напоследък е постъпил в колекцията на НИМ—София, но за съжаление няма информация, къде точно е намерен[26].

2.

Л.: Кръгов надпис +ΘKEROHΘ' TΩCΩΔOYΛΩ

Богородица с нимб, химатион и мафорион седи върху трон с високо облегало. Държи Младенеца на лявата си страна.

Оп.:

CAMOYHΛ	Σαμουηλ
ΠPOEΔPΩ	προεδρω
KAIΔOYKI	καὶ δουκὶ
TΩA ΛOY	τῷ'Αλου–
CIANΩ	σιάνω

+ Θεοτόκε βοήϑει Σαμουηλ προεδρω καὶ δουκὶ τῷ Ἀλουσιάνω

Засвидетелстван е чрез три екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион и съхранявани в колекциите на: АИМ-София, инв. № 53[27]; Атинския нумизматичен музей, инв. № 188а (размери: 29—30 (29) 3mm)[28] и от непубликуваната колекция Zacos, III, n° 1464/6 (табл. I, обр. 7).

Датировката на печатите е края на 60-те и началото на 70-те г. на XI в. Те предлагат следния cursus honorum:

а) βεστάρχης καὶ στρατηγὸς

б) βεστάρχης καὶ δοῦξ 'Εδέσης

в) προέδρος καὶ δοῦξ

С изключение на втората несигурна група при останалите той има длъжността стратег и дук без топоним, което предполага, че е бил командир на отряд от тагмата, изпратена при необходимост в определен регион на империята, в каквото качество го съобщават и хронистите. Длъжността му дук е не толкова повишение, колкото е свързана с еволюция на длъжността стратег[29].

Учудваща е констатацията, че Василий Алусиан има същата кариера, както предполагаемият му брат Самуил.

Не е изключено обаче дук на Едеса да е бил и някой друг Алусиан. Донякъде смущава обстоятелството, че изображението на лицевата страна не съвпада нито с печатите на Василий, нито с тези на Самуил Алусиан.

III : 3. Константин Алусиан.

Засвидетелстван е единствено чрез печата си в качеството на вестарх.

Л.: Надпис във вертикални редове: .... :: Ω-Р-Г

Права фигура на св. Георги като войн във фас. С дясната ръка се подпира върху копие, а в лявата придържа щит, опрян на земята.

Оп. + K E B'Θ'	+K(υρι)ε β(οή)ϑ(ει)
KΩNREC	Kῷν(σταντίνω) βεσ–
CTARXH	στάρχῃ
TΩAΛOYCI	τῷ 'Αλουσι–
ANΩ	άνω

+Κυριε βοήϑει Kῷν(σταντίνω) βεστάρχῃ τῷ 'Αλουσιάνω

Известен е чрез един-единствен екземпляр, публикуван от отец В. Лоран, който би могъл да се датира в 60—70 г. на XI в.[30] (табл. I, обр. 8).

III:5. Елпидифор Алусиан.

Засвидетелстван чрез негов печат в качеството му на куропалат (края на XI — нач. на XII в.).

Л.: + K E B O	+K(υρι)ε βο–
HΘEITΩ	ήϑει τῷ
CΩΔOY	σῷ δου–
ΛΩ	λω

Оп.:

EΛΠIΔI	'Ελπιδι–
ΦOPOKOYP	φόρο Κουρ[ο]–
ΠAΛAT'TΩ	παλάτ(ῃ) τῷ
AΛOY CIAN	'Αλουσιάν–
Ω	ω

+Κυριε βοήϑει τῷ σῷ δουλω 'Ελπιδιφόρω Κουροπαλάτῃ τῷ 'Αλουσιάνω

Известен е чрез един-единствен екземпляр от колекцията на „Эрмитажа“ (М-9396)[31]. Размери: 19—21 (16) 3 мм. Добре центриран и добре изпълнен отпечатък, въпреки че някои от буквите не са цели (табл. I, обр. 9).

III : 4. Давид Алусиан.

Засвидетелстван чрез негов печат, като частно лице от последната четвърт на XI в.

Л.: Кръгов надпис: +ΘKEBOHΘEI : : TΩCΩΔOYΛ'

Богородица с нимб, химатион и мафорион е представена права във фас. Ръцете ѝ са вдигнати в оранс. На гърдите си носи медальон с лика на Младенеца. От двете ѝ страни са изписани титулите: М : : Θ.

Оп.: Продължение на кръговия надпис: + ΔAΔ Ω TOYAΛOYCIANOY Права фигура на св. Димитър като войн във фас. В дясната ръка държи дълго копие, а в лявата придържа щит, опрян в земята. От двете му страни:

Съединени и развързани двата текста предлагат следното: Θ-Δ-Н : : МН-ТР-IO-C

+ θ (εοτό) κε βοήϑει τῷ σῷ δουλ(ω) δα(υι)δ ω τοῦ 'Αλουσιάνου

Известен е чрез един-единствен екземпляр от колекцията на Атинския нумизматичен музей. Размери 22—25 (16—17) мм (табл. I, обр. 10).

При първичната му публикация Константопулос е приел, че топонимът се отнася до Λαυσιανός[32], докато отец Лоран е предпочел разчитане Δα(υὶ)ω τῷ 'Αλουσιάνου[33]. Вернер Зайбт допуска, че би могло да се отнася и до Λαυσιακός[34], топоним, който има етимология от името на зала от Двореца с това име[35]. От прегледа на оригинала и гипсовата му отливка[36] констатирах, че се отнася до топонима Алусиан. Наличието в текста на определителния член ο τοῦ поставя въпроса, дали не се отнася до племенник на Алусиан, практика твърде много разпространена в края на IX и началото на XII в.

III.6. N. Алусиан.

Засвидетелстван чрез негов печат като частно лице от края на XI и началото на XII в.

Л.: Права фигура на Архангел Михаил с нимб, криле и войнско облекло във фас. С дясната ръка държи меч на рамо, а в лявата — ножница. В полето вдясно са изписани титулите МХ.

Оп.: + C Y N	+ Συν–
TRATEY	στράτευ(ε)
KΠPOMAX	κ(αὶ) προμάχ(ου)
AΛOYCI	'Αλουσι–
ANΩ	άνω

+ Συνστράτευε καὶ προμάχου 'Αλουσιάνω

Съхранява се в Атинския нумизматичен музей в колекция Стамули 1924/3272. Размери: 17—19 (15—16) 2 мм. Отпечатъкът е добър, но направен малко вляво (табл. I, обр. 10).

Публикуван е от Константопулос[37] и след това коментиран от Златарски, който го свързва с личността на основателя на топонима — Алусиан. Според него текстът на печата: „Архангел Михаиле, потегляй в поход и завързвай бой заедно с Алусиан“, отразявал времето, когато Алусиан не е бил на византийска служба и се е намирал в постоянна опасност, т.е. когато е бил в България и е участвал във въстанието[38].

Датировката на моливдовула според неговото изображение, палеография и текст е найрано в края на XI в., което е изключено той да има нещо общо с Алусиан, втория син на Иван Владислав. Би могъл да е негов потомък живял през XI—XII в.

За него вж. по-горе относно печата на Алусиан.

Неуточнени представители на фамилията Алусиани:

Общата характеристика на следващите екземпляри е, че не са публикувани и документирани. Заедно с това те са в лошо състояние и най-вече с непълни текстове, което прави свързването им с фамилията Алусиани несигурно. Но все пак съществува възможност някой от тях действително да е принадлежал на представител на тази фамилия. Не без значение е обстоятелството, че те добре се вписват в еволюцията на тази фамилия. Ето защо считам за оправдано да ги представя по-долу:

III : 7. Александър Алусиан.

Засвидетелстван чрез негов печат в качеството му на протонобелисим (XI—XII в.).

Л.:Бюстово изображение на Богородица с нимб, химатион и мафорион, представена във фас. На гърдите си носи медальон с Младенеца. Ръцете й са вдигнати встрани горе в оранс.

Оп.: + K E B' θ'	+K(υρι)ε β(οή) ϑ(ει)
A Λ E O Ξ I Ω	Ἀλεξίω
A ' N Ω B E Λ	(πρωτο) νωβελ(λι)–
. . O Y T O	[ίμ]ου το
A Λ O Y C.	Ἀλουσ (ιά) [ν(ω)]

+Κυριε βοήϑει Ἀλεξίω πρωτονωβελλιίμω τῷ Ἀλουσιάνω

Известен е чрез един-единствен екземпляр от колекцията на Дъмбъртън Оукі (DO. 59. 128.9—2780)[39] (табл. II, обр. 11).

III : 8. Георги Алусиан.

Засвидетелстван чрез негов печат в качеството му на протонобелисим и дук на Кранис (?) от XII в.

Л.: . . . . P	+ Γ[εω]ρ–
I O Y C Φ P A	Ϋίου σφρα–
Γ I C . . A' N Ω	Ϋισ[μα] (πρωτο)νω–
. E Λ Λ I C I	[β]ελλιί–
M O Y	μου
Оп.: T H C K P A	τῆς Κρα–
N H C Δ O Y K O Y	νης δουκου
A Λ O Y C I A	Ἀλουσιά
N O Y	νου

+ ΓερΫίου σφραΫισμα πρωτονωβελλιίμου τῆς Κρανης δουκου Ἀλουσιάνου

Известен е чрез един-единствен екземпляр от колекцията Zacos, II, n° 1611/7[40] (табл. II, обр. 13).

Тъй като моливдовулът не е добре документиран, то четенето му е несигурно. Отнася се както до омонима, така и до топонима. Сигурното в него е единствено патронимът, който го свързва с фамилията Алусиани.

III : 9. Михаил Алусиан дук.

Според недобре документиран моливдовул[41]

Л.: Богородица седяща на нисък трон и държаща Младенеца.

Оп.: Дук Михаил Алусиан.

От непълното и неточно описание остава подозрението, че може би се отнася до печат на Самуил Алусиан в качеството му на проедър и дук.

Как бихме могли да коментираме данните от печатите на фамилията Алусиани?

Една посока на анализа е свързана с връзката помежду им и титулите и длъжностите, които те притежават:

Относно създателя на топонима — Алусиан има твърде малко конкретна информация за неговите титли и длъжности. През 1040 г. е патриций и стратег на Теодосиопол. Приема се, че той е бил стратег на главния град на катепаната Иверия.

Следващите трима Алусиани — Василий, Самуил и Константин са от първо поколение. Интересно е съвпадението, че началната им титла е вестарх. Василий е засвидетелстван най-рано в 1068—1071 г. като управител (дук) или защитник на Едеса. От неговите печати установяваме, че в един по-ранен период или точно в периода 1068—1071 г. е бил вестарх и стратег, т.е. военоначалник на разположение на централното правителство с оглед на военни експедиции на тагмата. След пребиваването му в Едеса той не се е върнал към предишния си статус, а като че ли се е оттеглил от военната си кариера. Според неговия печат той е само проедър. Възниква въпросът, бил ли е магистър и кога.

Учудващо същата кариера има и Самуил Алусиан с тази разлика, че през цялото време (от 1069 до края на 70-те г. на XI в.) той е военоначалник на разположение на централното правителство. И при него липсва междинното звено — магистър.

Вестархът Константин Алусиан е навярно техен трети брат. По-нататъшната му съдба е неизвестна, но той не е представен като военоначалник, а само като притежател на титул.

Елпифидор и Давид са от второ поколение Алусиани.

Титулът на Елпидифор — куропалат е съвсем логичен за един Алусиан по времето на Комнините, не само поради родството им с българската царска фамилия.

Давид е представен без каквито и да е било титли и длъжности (като единствено изключение сред Алусианите от XI в.) и е невъзможно да кажем каквото и да е било за него. Дори допуснахме възможността да е племенник на някои от Алусианите или пък на самия Алусиан. Може би е нямал техния ранг и статус.

Ако приемем за Алусиани хипотетичните протонобелисими Алексий и Георги, то те са от трето поколение. Печатите им логично отразяват скàлата на титлите на фамилията Алусиани. Ако в края на XI в. титулът куропалат е бил достатъчен за представителите на тази фамилия, то през XII е вече нисък. На тях им отговаря нобелисим и протонобелисим. Те никога не са били членове на императорското семейство, но винаги са заемали първите рангове извън него. В края на XI и началото на XII в. именно такъв ранг е нобелсимът и протонобелисимът.

Що се отнася до служебното положение на Алусианите от края на XI и началото на XII в. оставаме с впечатлението, че са се оттеглили от военна служба в провинцията и са на служба в Двореца чрез титлите си и с ореола на потомци на царска фамилия.

Другата посока на разсъждение е относно представителите на фамилията Алусиани през XII в. Дали те са свързани с българската царска фамилия? Въпрос, на който не може да има категоричен отговор. В тази връзка добра илюстрация е дискусията относно името Алусиан, свързано с личността на Михаил Агиотеодорит.

В т. нар. Маркианов кодекс на два пъти се споменава името на Μιχανλ τοῦ 'Αλουσιάνου и τοῦ 'Αλουσιάνου Μιχανλ τοῦ ϒραμματικου ἀπο τοῦ κανικλείου τοῦ 'Αϒιοθεοδωρίτου[42]. Това свързване на името на известния държавник, литератор и меценат писател Михаил Агиотеодорит[43] с Алусианите е било обект на вниманието на различни изследвачи. Няма единно мнение, но една от посоките на разсъжденията е, че Агиотеодоритите са произхождали от елинизираната вече българска фамилия Алусиани[44]. Другата хипотеза е, че Михаил Агиотеодорит е носил и майчиното си име, т. е. че тя е била потомка на Алусианите[45].

III: Аарон:

Аарон е третият син на цар Иван Владислав[46].

Сведенията за него са по-подробни и от различни източници.

През 1018 г. той е удостоен с титула патриций. Не се знае нищо конкретно за него до 1047 г., но според контекста на надписа от Ани „още в годините на своята младост“ е бил изпратен на служба на Изток.

През 1048 г. е вест и катепан на Васпуракан. [ο δέ τής χώρας ἄρχων 'Ααροων βέστης ο τοῦ Βλαδισθλάβου νιὸς][47]. По време на този си пост е в центъра на военните действия срещу селджуките.

Наскоро след тези събития е управител на Ани и има титула магистър. От това време е и неговият надпис, изписан върху западната външна стена на катедралната църква в Ани от 1055/1056 г. *„Аз магистър Аарон в годините на моята младост дойдох на Изток в тая.. крепост Ани, издигнах всичките ѝ стени, като я укрепих с кули... прокарах изобилна вода вътре в тая крепост..аз донесох грамота за свободите със златен печат от самодържавната порфирородна царица относно налозите върху къщите на тоя град и относно десятъка, които те давали ежегодно.“*[48]

През 1057 г. доместикът на Изтока Теодор заедно с магистър и дук Аарон [τὸν μάϒιστρον 'Ααρων καὶ δοῦκα][49] са изпратени срещу претендента за престола — Исак Комнин. Те били разбити, но въпреки това след възцаряването на неговия шурей Аарон е повишен в ранг на проедър и дук.

През 1059 г. според завещанието на Евстатий Войла той е προέδρος καὶ αὐταδέλφου τῆς αυϒουστης Μεσοποταμίας[50].

С името на Аарон са известни няколко групи печати:

а) патриций, антипат, вест и катепан на Вааспуракан (50-те г. на XI в.)

Л.: Надпис във вертикални редове: ...... :: Δ.– PO–C

Бюст на св. Теодор, представен като войн във фас. В дясната си ръка държи копие на рамо, а в лявата придържа щит.

Оп. +K E B ' . '	+K(υρι)ε β(οή) [ϑ(ει)]
T Ω C Ω Δ . '	τῷ σῷ δου[(λω)]
A A P W N Π P I	'Ααρων π(ατ) ρι(κίω)
A N θ Y Π'B E C	ανϑυπ(άτω) βεσ[τ]–
H S K A T E Π.	η(καὶ)κατεπ[ά]–
N'R A C Π P	ν(ω) Βασπ(ου)ρ[α]–
K . .	κ[αν(ίας)]

+ Κυριε βοήϑει τῷ σῷ δουλω 'Ααρων πατρικίω, ἀυϑυπάτω, βεστη καὶ κατεπάνω Βαασπουρακανίας

Известен е чрез един-единствен екземпляр от колекция Zacos II[51] (табл. II, обр. 13). Данните от този печат допълват сведението на Скилица, че през 1048 г. Аарон е вест и катепан на Васпуракан. В текста на печата му са включени и титлите, които преди това е притежавал — антипат и патриций.

б) магистър и дук на Ани и Иверия.

Л.: Бюст на св. Теодор, както по-горе.

Оп.: . . . E B' θ'	[+K(υρι)]ε β(οή) ϑ(ει)
. . . Ω N M A	['Ααρ]ων μά–
. I C T P' K A I	[ϒ]ιστρ(ω) καὶ
Δ O Y K I A N I	δουκό 'Ανι
S T H C I B	(καὶ) τῆς 'Ιβ[η]–
P I A C	ρίας

+ Κυριε βοήϑει 'Ααρων μάϒιστρω καὶ δουκὶ 'Ανι καὶ τῆς 'Ιβηρίας

Известен е чрез един-единствен екземпляр от колекцията на Дъмбъртън Оукс (DO. 55. 1. 2179)[52] (табл. II, обр. 14).

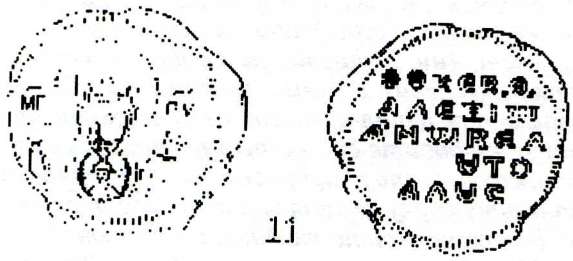
11

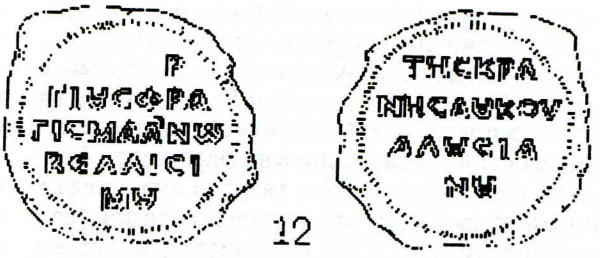
12

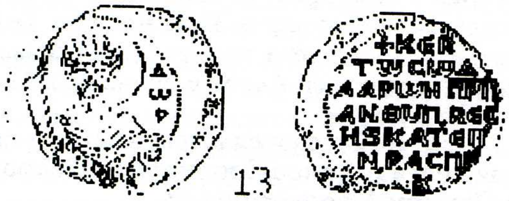
13

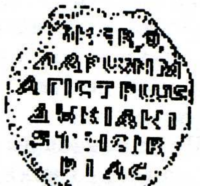
14

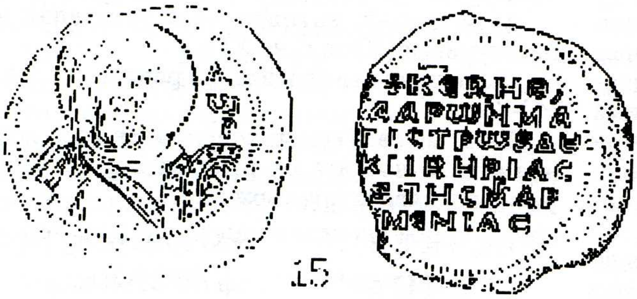
15

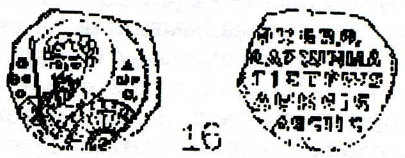
16

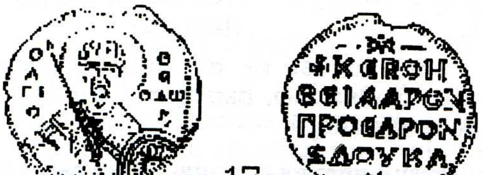
17

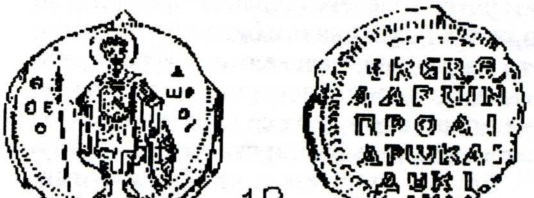
18

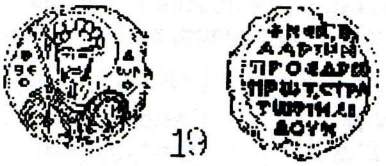
19

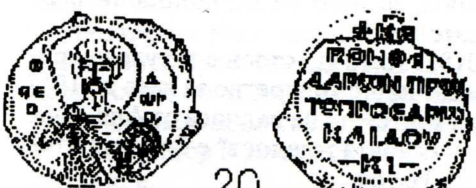
20

II

•*Обр. 11. Печат на Алексий Алусиан (?), протонобелисим (XI – XII в.). Fig. 11. Sceau d'Alexis Alousianos (?), protonobelissime (XIe– XII s.)*

•*Обр. 12. Печат на Георги (?) Алусиан, протонобелисим и дук на Кранис (?) от XII в. Fig. 12. Sceau de Georges (?) Alousianos, protonobelissime et duc de Kranis (?) du XIIe s.*

•*Обр. 13. Печат на Аарон, патрикий, антипат, вест и катепан на Вааспуракан (1047 – ?). Fig. 13. Sceau d'Aaron, patrice, anthypatos, vestes et catépan de Vaaspourakan (1047 – ?)*

•*Обр. 14. Печат на Аарон, магистър и дук на Ани и Иверия (1049 – ?). Fig. 14. Sceau d'Aaron, magistre et duc d'Ani et d'Ibérie 1049 – ?)*

•*Обр. 15. Печат на Аарон, магистър и дук на Иверия и Велика Армения (? – 1056). Fig. 15. Sceau d'Aaron, magistre et duc d'Ibérie et de la Grande Arménie (? – 1056)*

•Обр. 16. Печат на Аарон, магистър и дук на Едеса (1056–1057). Fig. 16. Sceau d'Aaron, magistre et duc d'Edesse (1056–1057)

•Обр. 17. Печат на Аарон, проедър и дук (1058–1059). Fig. 17. Sceau d'Aaron, proèdre et duc (1058–1059)

•Обр. 18. Печат на Аарон, проедър и дук (1058–1059). Fig. 18. Sceau d'Aaron, proèdre et duc (1058–1059)

•Обр. 19. Печат на Аарон, проедър, протостратор и дук (1058–1059). Fig. 19. Sceau d'Aaron, proèdre, protostrator et duc (1058–1059)

•Обр. 20. Печат на Аарон, протопроедър и дук (април 1059–?). Fig. 20. Sceau d'Aaron, protoproèdre et duc (avril 1059–?)

в) магистър и дук на Иверия и Велика Армения.
Л.: Бюст на св. Теодор, както по-горе.

Оп.: +К Т Е В 'Η θ'	+Κ(υρι)]ε β(οή) ϑ(ει)
Α Α Ρ Ω Ν Μ Α	'Ααρων μά
Γ Ι C Τ Ρ Ω S Δ Ο Υ	γιστρω (καὶ) δου
Κ Ι Ι Β Η Ρ Ι Α C	κὶ 'Ιβηρίας
S Τ Η C . Α Ρ	(καὶ) τῆς [μ(ε)γ(άλης)]
Μ Ε Ν Ι Α C	'Αρμενιας

+ Κυριε βοήϑει 'Ααρων μάγιστρω καὶ δουκὶ Ιβηρίας καὶ της μεγάλης 'Αρμενιας

Известен е чрез един-единствен екземпляр от колекцията на „Эрмитажа" (М-2173). Произхожда от колекцията на РАИК[53] (табл. II, обр. 15). Тази и горната група печати биха могли да се свържат с периода от надписа в Ани.
г) магистър и Дук на Едеса
Л.: Бюст на св. Теодор, както по-горе.

Оп.: +К Е В 'θ'	+Κ(υρι)ε β(οή) [ϑ(ει)]
Α Α Ρ Ω Ν Μ Α	'Ααρων μά–
Γ Ι C Τ Ρ Ω S	γιστρω (καὶ)
Δ Ο Υ Κ Ε Ι Ε	δουκει 'Ε––
Δ Ε C Η C	δέσης

+ Κυριε βοήϑει 'Ααρων μάγιστρω καὶ δουκὶ 'Εδέσης

Известен е чрез един-единствен екземпляр от колекцията на A. Sorlin-Dorigny сега съхраняван в IFEB n° 324 (2/26 f). Публикуван е без илюстрация и задоволителна документация[54] (табл. II, обр. 16).
д) проедър и дук
Л.: Вертикален надпис: Ο–Α–ΓΙ–Ο'::θ–Ε–ΟΔΩ–Ρ'
Бюст на св. Теодор, както по-горе.

Оп.: 1.	2.
+ Κ Ε Β Ο Η	Κ Ε Β Ο Η
θ Ε Ι Α Α Ρ Ο Ν'	θ Ε Ι Α Α Ρ Ω Ν'
Π Ρ Ο Ε Δ Ρ Ο Ν	Π Ρ Ο Ε Δ Ρ Ω
S Δ Ο Υ Κ Α	S Δ Ο Υ Κ Ι

+ Κυριε βοήϑει 'Ααρων προέδρω καὶ δουκὶ

1. Засвидетелстван чрез един екземпляр от колекция Zacos, II[55] (табл. II, обр. 17).

2. Засвидетелстван е чрез два екземпляра от колекциите на: Zacos, II, no 353c[56] и „Эрмитажа" (М-2827)[57].
3.
Л.: Вертикален надпис: Θ–θΕ–Ο::Δ–WP'–Ο'
Права фигура на св. Теодор, представен като войн във фас.

Оп.: +К Е В θ '	+Κ(υρι)ε β(οή) [ϑ(ει)]
Α Α Ρ Ω Ν'	'Ααρων
Π Ρ Ο Α Ι	προαι–
Δ Ρ Ω Κ Α Ι	δρω καὶ
Δ Ο Υ Κ Ι	δουκὶ

+ Κυριε βοήϑει 'Ααρων προέδρω καὶ δουκὶ

2. Засвидетелстван е чрез два екземпляра от колекциите на: Zacos, II[56], и Fogg A. M.[59] (табл. II, обр. 18).
е) проедър, протостратор и дук
II. Л.: Бюст на св. Теодор, представен, както по-горе.

Оп.: +К Е В θ '	+Κ(υρι)ε β(οή) [ϑ(ει)]
Α Α Ρ Ω Ν'	'Ααρων
Π Ρ Ο Ε Δ Ρ Ω	προέδρω
Π Ρ Ω Τ'C Τ Ρ Α	πρωτ(ο)στρα–
Τ Ω Ρ Ι Κ Α Ι	τώρι καὶ
Δ Ο Υ Κ Ι	δουκὶ

+ Κυριε βοήϑει 'Ααρων προέδρω, πρωτοστρατώρι καὶ δουκὶ

Засвидетелстван чрез един-единствен екземпляр от колекцията на Fogg A. M.[60] (табл. II, обр. 19).
ж) протопроедър и дук (1059—?).
Л.: Надпис във вертикални редове: Θ–θΕ–Ο::Δ–ΩΡ–Ο' Бюст на св. Теодор, както по-горе.

Оп.: +К Е	+Κ(υρι)ε
Β Ο Η θ Ε Ι	βοήϑει
Α Α Ρ Ω Ν Π Ρ Ω	'Ααρων πρω–
Τ Ο Π Ρ Ο Ε Δ Ρ Ω	τοπροέδρω
Κ Α Ι Δ Ο Υ	καὶ δου–
Κ Ι	κὶ

+ Κυριε βοήϑει 'Ααρων πρωτοπροέδρω καὶ δουκὶ

Засвидетелстван чрез един екземпляр от колекция Zacos, II[61] (табл. II, обр. 20).

Съвпадението в имената, иконографският сюжет и приемствеността в титлите и длъжностите, документирани по-горе, ни дават основание да приемем, че печатите са принадлежали на едно и също лице — Аарон.

според хрониките е:
а) πατρίκιος — 1018 г.
б) βέστης — 1048 г.
в) μάγιστρος καὶ δοῦξ — 1057 г.
г) προέδρος καὶ αὐταδέλφου της αὐγουστης Μεσοποταμίας — 1059 г.

според печатите е:
а) πατρίκιος, ἀνϑυπατος, βέστῆς καὶ κατεπάνω Βαασπουρακανίας
б) μάγιστρος καὶ δοῦξ 'Ανι καὶ τῆς 'Ιβηρίας

в) μάγιστρος καὶ δοῦξ Ἰβηρίας καὶ της μεγάλης Ἀρμενιας

г) μάγιστρος καὶ δοῦξ Ἐδέσης

д) προέδρος καὶ δοῦξ

е) προέδρος πρωτοστρατώρος καὶ δοῦξ

ж) πρωτοπροέδρος καὶ δοῦξ

Обединени данните от двете групи източници, предлагат следния cursus honorum на Аарон:

а) πατρίκιος в 1018 г.

б) πατρίκιος–ἀνθυπατος (?—1047)

в) πατρίκιος, ἀνθυπατος, βέστης καὶ κατεπάνω Βαασπουρακανίας (1047—?)

г) μάγιστρος καὶ δοῦξ Ἀνι καὶ τῆς Ἰβηρίας (1049—?)

д) μάγιστρος καὶ δοῦξ Ἰβηρίας καὶ ῆς μεγάλης Ἀρμενιας (?—1056)

е) μάγιστρος καὶ δοῦξ Ἐδέσης (1056—1057)

ж) μάγιστρος καὶ δοῦξ в 1057 г.

з) προέδρος καὶ δοῦξ (1058—1059)

и) προέδρος πρωτοστρατώρος καὶ δοῦξ (1058—1059)

й) προέδρος καὶ αὐταδέλφου τῆς αὐγουστης Μεσοποταμίας април 1059 г.

к) πρωτοπροέδρος καὶ δοῦξ (април 1059—? г.)

Как биха могли тези титли и длъжности на Аарон да се разположат във времето и пространството? Очевидно е необходимо те да се разгледат в контекста на събитията и цялостното развитие на империята.

През 1018 г. Аарон е бил въведен в ранга на патрициите, един висок титул по това време. Той е притежание на мнозина изтъкнати пълководци, като наместникът на България — Давид Арианит; убиецът на Иван Владислав стратега на Дирахиум — Никита Погонит; Никифор Ксифия и пр.

До 1047 г. Аарон ще е преминал през ранга на антипатите или патрикий-антипат, но според хрониките в 1047 г. той вече е вест, титул, който притежават редица високопоставени византийски военоначалници на Изток. От печата му научаваме както конкретната му длъжност — катепан на Вааспуракан, а не архаизираното τῆς χώρας ἄρχων, така и титулите, през които е преминал — патрикий-антипат[62]. Докога е бил катепан на Вааспуракан — не може да се отговори пряко, но като се имат предвид останалите титуляри във Вааспуракан и следващите му длъжности, това ще е било докъм 1049 г., когато дотогавашният катепан на Ани и Иверия — Катакалон Кекавмен е повишен в длъжност стратилат на Изтока и по-късно изпратен срещу печенегите на запад. На негово място вероятно е бил назначен Аарон вече с ранг на магистър, титул действително доста висок по това време за ординарните византийски сановници.

Кариерата на Аарон особено след 1049 до 1059 г. е доста динамична:

Той е бил дук: на Ани и Иверия; на Иверия и Велика Армения и на Едеса.

През 1057 г. е на разположение на централното правителство в качеството си на магистър и дук и е изпратен с доместика на Източните схоли Теодор срещу претендента за престола.

След възцаряването на Исаак I Комнин (1. 09. 1057 г.), Аарон, като брат на императрицата Екатерина е повишен в ранг на проедър и отново е на разположение на централната власт: в качеството му на проедър и дук, и на проедър, протостратор и дук[63].

През април 1059 г. вече е дук на Месопотамия. Докога е заемал тази длъжност не знаем, но е известно, че през декември с.г. Исаак I Комнин е детрониран и навярно това е имало последствия и за Аарон. Божилов допуска, че до края на властването на Исаак I Комнин (25.12.1059 г.) Аарон е бил повишен в ранг на протопроедрите[64], един действително висок ранг за лица извън императорското семейство.

Какво ни прави впечатление в тази наистина динамична кариера на Аарон?

Ако приемем хипотезата на Божилов за двегодишното царуване на Исаак I Комнин, Аарон е имал четири последователни назначения: προέδρος καὶ δοῦξ (използвани са три различни булотириона, което предполага продължителна употреба); προέδρος πρωτοστρατώρος καὶ δοῦξ; προέδρος καὶ αὗταδέλφου τῆς αὐγουστης Μεσοποταμίας и πρωτοπροέδρος καὶ δοῦξ.

Наистина ли всички те трябва да се свържат с кратковременното управление на Исак I Комнин?

Не ми е известно защо Божилов е пренебрегнал сведението в грузинското жизнеописание на св. Георги Агиорит, където се упоменава името на Аарон — пратеник на византийския император Константин X Дука при грузинския цар по повод предстоящата сватба на Михаил Дука и Марта-Мария, дъщерята на ивирския цар Баграт IV[65]. Именно към това време би могъл да се отнася печатът на Аарон в качеството му на протопроедър[66].

Невралгичен е и моментът, когато той е дук на Едеса. В досегашните публикации едни автори приемат, че е бил дук на Едеса около 1050 г.[67], други след 1055/56, но до лятото на 1057 г.[68], а трети в 1057/58 — 1059 г.[69]

Все пак кога е бил дук на Едеса?

Възможностите според мен са две:

а) или преди пристигането му в Ани, т.е. неопределено колко преди 1055 г., но след 1048/49 г.

б) или след 1055/1056 г., но преди 1057 г., т.е. преди участието му в експедицията срещу претендента за престола Исак I Комнин. В тази кампания той участва като командир на отряд от централната тагма, несвързана с определено дукство или катепанат.

През 1055/56 г. той е все още в Ани, където поставя надписа си, за който се допуска, че е във връзка с отпътуването му. Очевидно е, че с пребиваването му в Ани ще трябва да се свържат длъжностите: μάγιστρος καὶ δοῦξ Ἀνι καὶ τῆς Ἰβηρίας μάγιστρος καὶ δουξ Ἰβηρίας καὶ τῆς μεγάλης Ἀρμενιας. Какво представляват тези военни и административни единици?

Катепанатът Иверия включвал територията на Грузинското царство, което в първата половина на XI в. е било завладяно от Византия, областта Тайк (на гръцки Ταω) и Кларджия. Негов главен град е Теодосиопол. Велика Армения била създадена след завоюването на Шираксkото царство на арменските Багратиди. След завземането на град Ани в 1045 г. Иверия и Велика Армения са обединени с главен град Ани. Вестът Катакалон Кекавмен е бил един от първите титуляри на това обединение — до 18. 09. 1048 г., когато е назначен за стратилат на Изтока[70].

Вероятно те са заемани преди 1055/1056 г., при което ще е престоял в Ани и Иверия близо осем години, на което отговаря духът на надписа на Ани.

Въобще прави впечатление, че ранговете, които Аарон притежава, са винаги сред найвисоките в империята. Няма сведения относно неговите потомци затова, както заявява Божилов, предположенията за синовете му и броят им са условни.

III : 1. Йоан Аарон.

Засвидетелстван единствено чрез негови печати:

а) вест

Л.: Надпис във вертикални редове: Θ–ΓΕ–Ω–Ρ::Γ–Ι–Ο–C

Бюст на св. Георги, представен като войн във фас. В дясната ръка държи копие на рамо, а в лявата придържа щит.

Оп. + Κ Ε Β'θ'	+Κ(υρι)ε β(οή) ϑ(ει)
Ι Ω Α Ν Ν Η	Ἰωάννῃ
Β Ε C Τ'Τ Ω'	βέστ(ῃ) τῷ
Α Α Ρ Ω	Ἀαρω(ν)

+Κυριε βοήϑει Ἰωάννῃ βέστῃ τῷ Ἀαρων

Засвидетелстван чрез един-единствен екземпляр от колекцията на ИМ—Шумен, инв. 13506. Табл. III, обр. 21 произхожда от Поморие.

б) проедър

Л.: Бюстово изображение на Богородица Епискепсис.

Оп.+ Κ Ε Β'θ'	+Κ(υρι)ε β(οή) ϑ(ει)
Ι Ω Α Ν Ι	Ἰωάνι
Π Ρ Ο Ε Δ Ρ'	προέδρ(ω)
Τ Ω Α . Ρ	'Α[α]ρ[ω]–
Ν Α	να

+Κυριε βοήϑει Ἰωάννῃ προέδρω τῷ Ἀαρων

Според един-единствен екземпляр, включен в каталога на аукциона, състоял се през септември — октомври 1991 г. в град Оснабрюк[71] (табл. III, обр. 22). Въпреки че прочитът му не е сигурен и краят на топонима е необичаен, В. Зайбт е склонен да приеме, че печатът е на Йоан Аарон в качеството му на проедър[72].

Ако това определение се потвърди от друг по-добре съхранен екземпляр, то кариерата на Йоан Аарон е съвсем логична и реципрочна на тази на останалите Владиславовичи от това време.

III:2. Радомир Аарон.

Назован категорично с двете си имена и е познат единствено от печатите си. Заедно с това обаче в различни писмени източници се среща едното или другото име и това е дало основание на изследвачите да ги свържат с него.

Две епиграми на Теофилакт Охридски са посветени на някой-си Аарон, без да може да се каже дали е собствено или фамилно име, датирани най-общо в 1096—1111 г. Повече информация съдържа първото осемстишие „От [господин Теофилакт архиепископ] на България до многоучения Аарон, който го прие в палатката си"[73]. Според П. Готие и напоследък Бурич това сведение се отнася до Радомир Аарон[74].

В Алексиадата на Ана Комнина няколко пъти се споменава името на някои-си Радомир, за когото също не може да се посочи дали е лично или фамилно име: ...„Радомир, той бил благородник, произхождал от българите и по майчина линия бил роднина на императрицата, нашата майка"[75] (отнася се до императрицата Ирина Комнина, която е внучка на сина на цар Иван Владислав — Траян). Участвал е в битката при Левунион (29.04.1091 г.) и в обсадата на Никея (юни 1097 г.)[76]. Същият бил преди това пленник при селджуките и успял да изучи езика им (но тъй като Манастра бил полуварварин и знаел турски език, а и самият Радомир не бил незапознат с този език, понеже някога бил пленник у турците и прекарал между тях дълго време).

С името на Радомир Аарон са известни три групи печати:

а) магистър, вестарх и стратег (60-те—70-те г. на XI в.)

Л.: Надпис във вертикални редове: Θ–ΓΕ–Ω–Ρ::Γ–ΙΟ–C

Бюст на св. Георги, представен като войн във фас. В дясната ръка държи копие на рамо, а в лявата придържа щит.

Оп. + Κ Ε Β'θ'	+Κ(υρι)ε β(οή) ϑ(ει)
Τ Ω C Ω Δ Ο Υ	τῷ σῷ δου(λω)
Ρ Α Δ Ο Μ Η Ρ'	Ῥαδομηρ(ῷ)
Μ Α Γ Ι C Τ Ρ Ω	μαγίστρω
Β Ε Τ C Α Ρ Χ'	βεστάρχ(ῃ)
S C Τ Ρ Α Τ' Γ	(καὶ) στρατ(η)γ(ῷ)
Τ Ω Α Α Ρ	τῷ Ἀαρ(ων)

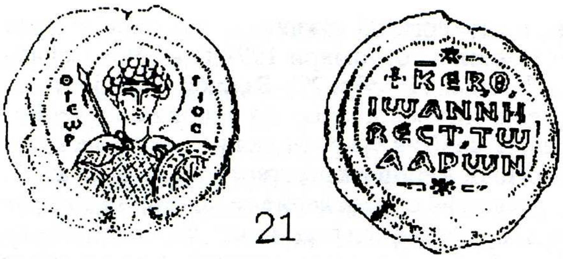

ΘΕѠΡ
ΓΙΟϹ
+ΚΕRΘ,
ΙѠΑΝΝΗ
RΕϹΤ,ΤѠ
ΑΑΡѠΝ

21

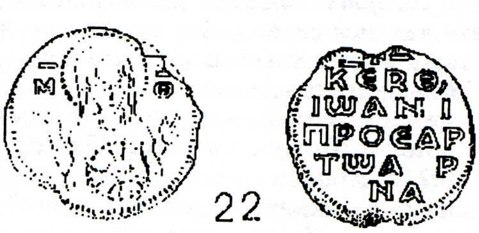

ΚΕRΘ,
ΙѠΑΝΙ
ΠΡΟЄΔΡ
ΤѠΑ Ρ
ΝΑ

22

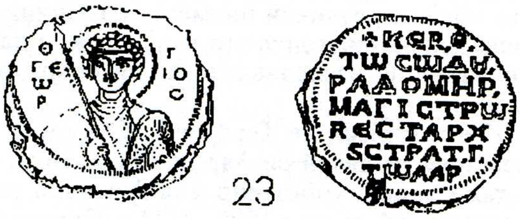

ΘΕ ΓΕѠΡ
ΓΙΟϹ
+ΚΕRΘ,
ΤѠϹѠΔΥ
ΡΑΔΟΜΗΡ
ΜΑΓΙϹΤΡѠ
RΕϹΤΑΡΧ
ϹΤΡΑΤ.Γ.
ΤѠΑΑΡ

23

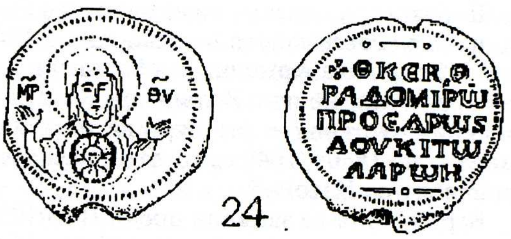

ΜΡ ΘΥ
+ΘΚΕRΘ,
ΡΑΔΟΜΙΡѠ
ΠΡΟЄΔΡѠS
ΔΟΥΚΙΤѠ
ΑΑΡѠΝ

24

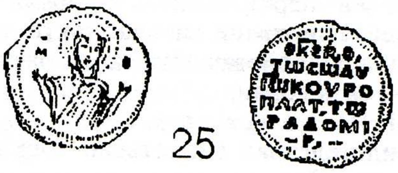

ΘΚΕRΘ,
ΤѠϹѠΔΥ
ΚΟΥΡΟ
ΠΑΛΑΤ,ΤѠ
ΡΑΔΟΜΙ

25

II

•Обр. 21. Печат на Йоан Аарон, вест (60—70те г. на XI в). Fig. 21. Sceau de Ioan Aaron, vestes (les années 60-70 du XIe s.)

•Обр. 22. Печат на Йоан Аарон (?), проедър (70-те г. на XI в). Fig. 22. Sceau de Ioan Aaron (?), proèdre (les années 70 du XIe s.)

•Обр. 23. Печат на Радомир Аарон магистър, вестарх и стратег (60 — 70-те г. на XI в). Fig. 23. Sceau de Radomir Aaron magistre, vestarque et stratège (les années 60 — 70 du XIe s.)

•Обр. 24. Печат на Радомир Аарон, проедър и дук (70-те г. на XI в.). Fig. 24. Sceau de Radomir Aaron, proèdre et duc (les années 70 du XIe s.)

•Обр. 25. Печат на Йоан Радомир, куропалат (края на XI — нач. на XII в.). Fig. 26. Sceau de Ioan Radomir, curopalate (la fin du XIe s. — le début du XIIe s.)

+Κυριε βοήϑει τῷ σῷ δουλω Ῥαδομηρῷ μαΪίστρω βεστάρχῃ καὶ στρατηΪῷ τῷ Ἀαρων

Засвидетелстван е чрез четири екземпляра от колекциите на: Ватикана[77]; „Эрмитажа“ (М-6616)[78]; Zacos, III, n° 1552 и от аукцион на Dorotheum, Wien, april 1990[79]. (табл. III, обр. 23).

б) проедър и дук (70-те г. на XI в.)

Л.: Бюстово изображение на Богородица с нимб, химатион и мафорион във фас. Ръцете ѝ са вдигнати в оранс. От двете ѝ страни са изписани титули: МР :: θ

Оп.:	[+θ(εοτό)κε β(οή) ϑ(ει)]
. . ΔΟΜΙΡΩ	[Ῥα]δομιρῷ
. ΡΟΕΔΡΩS	[π]ροεδρω (καί)
ΔΟΥΚΙΤΩ	δουκὶ τῷ
ΑΑΡΩΝ	Ἀαρων

+ θεοτόκε βοήϑει Ῥαδομηρῷ προεδρω καὶ δουκὶ τῷ Ἀαρων

Засвидетелстван чрез един-единствен екземпляр от колекцията на Jean Pozzi[80] (табл. III, обр. 24).

в) протопроедър (70-те—80-те г. на XI в.)

Л.: Бюстово изображение на Богородица с нимб, химатион и мафорион, както по-горе. От двете ѝ страни са изписани титули: МР :: . .

Оп.:	[+θ(εοτό)κε β(οή) ϑ(ει)]
. ΩСΩΔ.	[τῷ σῷ δ[ου(λω)]
. ΑΔΩΜΙΡο	[Ῥ]αδομιρο
ΡΟΤΟΠΡΩ	[π]ροτοπρω
ΕΔΡΩΤΩ	εδρω τῷ
ΑΡΩ	Ἀρω(ν)

+ θεοτόκε βοήϑει Ῥαδομηρῷ πρωτοπροεδρω τῷ Ἀαρων

Засвидетелстван е чрез един-единствен екземпляр от колекцията на „Эрмитажа“ (М-6739)[81].

Трите групи печати определят следния cursus honorum на Радомир Аарон:

а) μάγιστρος, βεστάρχης καὶ στρατηγὸς
б) προέδρος καὶ δοῦξ
в) πρωτοπροέδρος

При опитите за идентифициране на личността, стояща зад тази група печати, се наблюдават сериозни различия между отделните изследвачи:

М. Ласкарис без колебание го отъждествява с Радомир, съобщен от Ана Комнина[82]; В. Златарски приема, че той е син на Аарон, но отхвърля идентифицирането му със съобщения у Ана Комнина[83]; В. Лоран — отначало той разграничава Радомир Аарон от Радомир на Ана Комнина, но впоследствие обедини всички тези сведения и прие, че това е същият Аарон, който според арменските източници е бил управител на Месопотамия в 1112 г.[84] Това мнение е възприето и от В. Шандровска[85]. П. Готие и Бурич приемат, че това е същият Аарон, комуто Теофилакт Охридски е посветил две епиграми[86]. Божилов прави извода, че се отнася до син на Аарон, за когото няма други сведения[87].

Длъжностите, изписани върху печатите на Радомир Аарон в качеството му на военачалник от третата четвърт на XI в., ни дават основание да приемем, че това е същият Радомир, съобщен от Ана Комнина. Той произхождал от българската царска фамилия и в качеството си на командир на части от тагмата би могъл да е участвал във военните действия срещу селджуките, както и да е бил пленник при тях. Ако приемем, че това е същият Радомир Аарон, то през 1091—1097 г. и времето на Теофилакт Охридски би следвало да е куропалат или нобелисим.

III:3. Теодор Аарон.

Вероятно е син на Аарон, управител на Тарон, който загинал твърде млад в битка срещу селджуките, между 1055 и 1056 г. Не е известна нито конкретната му длъжност, нито неговият титул. Не е засвидетелстван и чрез печати[88].

IV. Радомир.

Четвърти син на Иван Владислав, ако се приеме, че изброяването на Скилица е било съобразено с времето на раждането им. Сведението на Йоан Скилица от 1018 г. е единственото. Вероятно Радомир е бил един от тримата малки принца, която царица Мария е завела при императора още преди окончателното покоряване на цяла България.

Не се знае нищо за него и потомството му[89].

IV:1. Йоан Радомир.

Засвидетелстван единствено чрез негов печат в качеството му на куропалат.

Л.: Бюстово изображение на Богородица с нимб, химатион и мафорион. Не се вижда медальон върху гърдите ѝ. Ръцете ѝ са вдигнати в оранс, над тях са изписани титули: М :: θ.

Оп.: θ К Е В' θ'	+θ(εοτό)κε β(οή) ϑ(ει)
Τ Ω C Ω Δ D Y	τῷ σῷ δου(λω)
Ι Ω Κ Ο Υ Ρ Ο	Ἰωά(ννῃ) κουρο–
Π Α Λ Τ' Τ Ω	παλ(ά) τ(ῃ) τῷ
Ρ Α Δ Ο Μ Ι	Ῥαδομι–
– Ρ'–	ρ(ῷ)

+ θεοτόκε βοήϑει τῷ σῷ δουλω Ἰωάννῃ κουροπαλάτῃ τῷ Ῥαδομηρῷ

Известен е чрез един-единствен екземпляр от колекцията на Seyrig[90]. Размери: 23—23 (20) mm. Добре центриран и добре изпълнен отпечатък, въпреки че някои от буквите не са цели (табл. III, обр. 25).

Датировката на печата е най-общо в последното десетилетие на XI или началото на XII в. При опита да се идентифицира собственикът на печата с някой от известните в хрониките най-привлекателна е идеята това да е Радомир, съобщен от Ана Комнина, въпрос, на който се спряхме по-горе. Все пак куропалатът Йоан Радомир е засвидетелстван само от един негов печат и той не характеризира личност, описана в Алексиадата — военоначалник. По-приемливо е той да е син или внук на горепосочения Радомир, отколкото син на Радомир Аарон. Ако беше син на последния, то тогава той би притежавал патронима Аарон, „от прочутите Аароновци“, както ги нарича Ана Комнина. Куропалатът Йоан Радомир ще е бил братовчед на императрицата Ирина и това е било достатъчно той да бъде въведен в ранга на куропалатите.

През 1018 г. семейството на цар Иван Владислав се влива във византийското общество и по-нататък членовете му заемат определено място в него. Относно титлите и ранговете, които те притежават, макар и относителна представа можем да придобием, ако се опитаме да представим една донякъде условна градация на титулите във Византия, предназначени за лица извън императорското семейство и неевнуси, каквито са били потомците на последния български цар.

1000—1018 г.	1074 г.	1081—1118 г.
μάγιστρος	πρωτοπροέδρος	πρωτονωβελλισσιμος
βεστης	προέβρος	νωβελλισσιμος
ἀνϑυπατος	μάγιστρος	πρωτοκουροπαλάτης
πατρίκιος	βεστάρχης	κουροπαλάτης
πρωτοσπαϑάριος	πρωτοβεςτης	πρωτοπροέδρος
σπαϑαροκανδιδᾶτος	βεστης	προέδρος
	ἀωϑυπατος	μάγιστρος
	πατρίκιος	βεστάρχης
	δισυπατος	πρωτοβεστης
	ὕπατος	βεστης
	πρωτοσπαϑάριος	ἀνϑυπατος
	σπαϑαροκανδιδᾶτος	πατρίκιος
		δισυπατος
		υπατος
		πρωτοσπαϑάριος
		σπαϑαροκανδιδᾶτος

Потомците на цар Иван Владислав според наративните източници и сфрагистични паметници са притежавали следните титули:
πρωτονωβελλισσιμος — Алексий Алусиан (XII в.); Георги Ал. (XII в.);
κουροπαλάτης Йоан Радомир; Елпидифор Ал.
πρωτοπροέδρος (края на XI—XII в.) Аарон (1059—?); Радомир Аарон (?—1081)
προέδρος Арон (1057—1059); Василий Ал. (1071—?); Самуил Ал. (1071—?); Йоан Аарон (50—60 г. XI в.); Радомир Аарон (1071—?)
μάγιστρος Алусиан (1041—?) Аарон (1049—1057); Радомир А. (?—1071—?)
βεστάρχης Василий Алусиан (1068—1071; Константин Ал. (60 г. XI в.) Самуил Алусиан (1069); Радомир Аарон (?—1071);
βεστης Аарон (1047—1049); Йоан Аарон (50—60 г. XI в.)
ἀνϑυπατος Аарон (?—1047)
πατρίκιος Алусиан (1018 г.); Аарон (1018 г.); Радомир (1018 г.);
Траян (1018 г.); Климент (1018 г.)

Техните титули са едни от най-високите за лица извън императорската фамилия. Прави впечатление, че всяко следващо поколение започва от по-висок титул, отколкото техния предшественик, но това навярно се дължи на еволюцията и девалвирането на тези титли във Византия.

Относно техните длъжности хронистите създават впечатлението, че са свързани изключително със служба в Източните провинции на империята в темите: Иверия, Армения, Вааспуракан и Месопотамия. Сфрагистичните паметници донякъде потвърждават това, но и конкретизират, че потомците на цар Иван Владислав не са били обикновени провинциални управители, а твърде често са изпращани начело на редовна армия (тагма) при една или друга опасност за империята. Оставаме с впечатлението, че те са били на разположение на централната власт за конкретни военни задачи.

Не е еднозначен и въпросът за предпочитането към иконографски сюжети и евентуалното предположение за семеен закрилник.

Върху печатите на Аарон постоянен закрилник е св. Теодор. Св. Георги като войн се появява върху печатите на двама от Аароновците (Йоан и Радомир, NN), а също и върху един на Алусиан (Константин, N). По-нататък е трудно да правим някакви обобщения, но се наблюдава тенденцията към края на XI и началото на XII в. общ иконографски сюжет да е този на Богородица, закрилницата на Константинопол, където се намират потомците на последния български цар.

Един от основните въпроси, който се поставя от наличието на тези печати, е до кого са писали потомците на цар Иван Владислав във Византия. Намирането на техните моливдовули изключително във византийската столица Константинопол свидетелства, че са кореспондирали основно с различни лица и институции в столицата. Откриването в България със сигурност на един или два моливдовула е повече изключение. Техните житейски проблеми са били решавани във византийската столица. Кореспонденциите им до българските земи са били адресирани навярно до техни политически приятели или родственици.

БЕЛЕЖКИ

* Това е една от малкото мои работи, които се залежаха по различни причини, повечето от които субективни. От дълго време проявявам интерес към сфрагистичните паметници, отнасящи се до потомците на последния български цар във Византия. Основният материал, отнасящ се по тази тема, бе „натрупан“ по време на краткото ми едноседмично пребиваване в Комисията по византинистика във Виена през ноември 1990 г. Тъй като то бе финансирано от ГУА при МС, задължен бях да предоставя на тях подготвения ръкопис за един от следващите томове на Известия на архивите в България. За рецензия редколегията на изданието се обърна към Ив. Божилов, което надявах се, ще е от полза за самото изследване. По-нататък последваха промени в ръководството на ГУА, които предполагам, че са се отразили на по-нататъшната съдба на ръкописа. Аз не преустанових работата си над темата, но вече натрупванията не бяха така съществени. От идеята за документиране и нов прочит на печатите на потомците на Иван Владислав във Византия не съм се отказвал никога. В началото на тази година бях приятно изненадан от появата на изследването на Божилов „Българите във Византия“, в което моята статия е използвана, при това трябва да заявя, коректно. Ползването й обаче не заменя нейното публикуване, още повече, че тя включва доста необнародвани материали.

Както преди пет години, така и сега основен проблем остават илюстрациите на фактическия материал. Отнася се до една абстрактна колекция от 42 моливдовула, съхранявани в различни колекции по света, голяма част от тях частни и недостъпни за мен. Ползването на документацията им се извърши благодарение на изключителното съдействие на проф. Вернер Зайбт, директор на фотоархива към Комисията по византинистика във Виена. Така достигнах до идеята (след приятната изненада от умението на назначения във филиала чертожник) за графични илюстрации, понякога събирателни на определения тип печати. Давам си сметка, че те са до голяма степен субективни и свързани с умението на чертожника да ги изрисува, но и това е по-добре, отколкото липса на каквито и да е илюстрации или репродукции на невинаги качествени изображения.

[1] H. Gregoire. Nicetas Pegonites, vainquer du roi bulgare Ivan Vladislav. — Byzantion, 12 (1937), 284—288.

[2] Ioannis Scylitzae. Synopsis historiarum, ed. I. Thurn, CFHB, 5. Berlin — New York, 1973, 360. 45-46; 364.64.

[3] Scylitzes. 360.51; 492.51.

[4] И. Божилов. Българите във византийската империя. С., 1995.

[5] V. Laurent. Bulgarie et princes bulgares dans la sigillographie byzantine. — EO, 33, 1934, 413—427.

[6] G. Zacos. Byzantine Lead Seals, II. Berne, 1984, n°s 352-354.

[7] Отнася се най-вече до печатите от колекцията на Г. Закос с фамилни имена. Тя е непубликувана и фотоархивът към Комисията по византинистика във Виена е единственото място, където те биха могли да се ползват. Още веднъж благодаря на проф. д-р В. Зайбт за сътрудничеството.

[8] И. Божилов. Българите..., с. 236.

[9] Пак там, № 169.

[10] Б. А. Панченко. Каталог моливдовулов. — ИРАИК, 9, 1904, № 184.

[11] В. С. Шандровская. Поправки и дополнения к „Каталогу моливдовулов" Б. А. Панченко. — ВВр., 38, 1977, с. 110, табл. III, рис. 1.

[12] И. Божилов. Българите..., № 152.

[13] Scylitzes. 413.89.

[14] P. Lemerle. Roga. — Cinq études sur le XIe siecle byzantin. Paris, 1977, 31—41.

[15] Scylitzes. 414. 37.

[16] Matthaus d'Edesse. Chronique de Matthaus d'Edesse continuée par Gregoire le prêtre, par M. E. Dulaurier. Paris, 1858, 164—166.

[17] В. Н. Златарски. Една датирана приписка на гръцки език от средата на XI в. — Избрани произведения, II. С., 1984, 159—172.

[18] P. Lemerle. Le testament d'Eustathios Boilas (avril 1059). — Cinq études sur le XIe siècle byzantin. Paris, 1977, 41—42, n° 9.

[19] В. С. Шандровская. Из истории Болгарии X—XI вв. по даным сфрагистики. — Byzbul., 7 (1981), с. 457, рис. 3.

[20] Ἡ Συνέχια τῆς χρονογραφίας του Ἰωάννου Σκυλλίτζη (Ioannes Skylitzes Continuatus), ed.: E. Τσολάκη, θεσσαλονικη, 1968, σ. 134.8—9.

[21] И. Божилов. Българите..., № 157.

[22] K. Konstantopulos. Βυζαντιακα μολυβδόβουλλα τού ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νουμισματικοῦ Μουσείου, Ἀθῆναι, 1917, № 174.

[23] J.-C. Cheynet. Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XI siècle. — TM, 9 (1985), p. 186, n. 36.

[24] В. Шандровская. Из истории Болгарии, 457—58, рис. 1.

[25] Непубликуван. Ползвал съм фотоилюстрация на същия във фотоархива във Виена.

[26] Ползвам се от възможността да благодаря на колегата Вл. Пенчев за сътрудничеството.

[27] В. Н. Златарски. Моливдовул на Самуил Алусиан. — ИБАД, 1, 1922, 86—102. — Избрани произведения, II, 1984, 172—185.

[28] Konstantopulos. Ἀθῆναι, № 188a.

[29] Cheynet. Du stratège..., 181—194.

[30] Laurent. Princes bulgares, 419—422, IV. Любопитно е съвпадението, че синът на една от дъщерите на Алусиан, женена за Роман Диоген преди възцаряването му е имала син с името Константин. Същият се оженил през 1068 г. за Теодора Комнина, дъщеря на Йоан Комнин. Той загинал през 1075 г., като е достигнал титула на куропалат (за него вж.: K. Barzos. Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, I—II, Thessalonica, 1984). Дали не е възможно по някакви неизвестни за нас причини той да е носил майчиното си име до възцаряването на баща си и когато би бил вестарх. На тази малко вероятна хипотеза отделя място и отец Лоран, но отговорът му е категорично не.

[31] В. Шандровская. Из истории Болгарии, с. 459, рис. 5.

[32] Konstantopulos. Ἀθῆναι, № 653a.

[33] Laurent. Prince bulgares, 422—424, III.

[34] Благодаря на колегата проф. Зайбт за споделеното предположение.

[35] N. Oikonomides. Les listes de preseance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire. Paris, 1972, p. 299, n. 70.

[36] Ползвам се от възможността да благодаря на д-р Янис Туратсоглу, директор на Атинския нумизматичен музей за предоставените материали.

[37] K. Konstantopulos. Βυζαντιακα μολυβδόδουλλα. Συλλογή Ἀναστασίου. Κ. Π. Σταμουλη, Ἀθῆναι, 1930, σ. 23.110.

[38] В. Н. Златарски. Моливдовулът на Алусиан. — ИИД, 10, 1931, 49—63. — Избрани произведения, II. С., 1984, 147—159.

[39] Непубликуван. Ползвал съм фотоилюстрация на същия от фотоархива във Виена.

[40] Непубликуван. Ползвал съм фотоилюстрация на същия от фотоархива във Виена.

[41] A. Galleries. The Light in the Age of Darkness (2 Novembr. 1988 — 31 Jan. 1989), цит. по W. Seibt, SBS, 3, p. 208, n° 110.

[42] Επ. Λάμπρος. Ὁ Μαρκιανος κῶδιξ 524. — NE, 8, 1911, σ. 17.42; σ. 144.215; O. Kresten. Zum Sturz des Theodoros Styppeotes. Exkurs 7, JOB, 27, 1978, S. 99.

[43] Ексцерпирани сведения за него вж. у И. Йорданов. Анхиало според данните на сфрагистиката. — Археология, 1993, № 3, с. 36.

[44] А. М. Каждан. Братя Айофеодорити при дворе Мануила Комнина. — ЗРВИ, 9, 1966, 85—93.

[45] И. Божилов. Българите..., с. 238, б. 24.

[46] Пак там, № 158.

[47] Scylitzes. 448.49—52.

[48] В. Бенешевич. Три Анийские надписи XI века из епохи византийского владичества. Л., 1921, 2—4.

[49] Scylitzes. 493.83.

[50] Lemerle. Le testament. 39.8—9.

[51] Zacos. Seals, II, n° 352.

[52] N. Oikonomides. Byzantine Lead Seals (Dumbarton Oaks. Byzantine Collection. Publication No 7), Washington, 1985, p. 24, fig. 79.

[53] В. С. Шандровская. Неизвестные печати Аарона, магистра и дуки Иверии и Великой Армении, и проедра и дуки XI в. — СГЭ, 37, 1973, 60—64.

[54] G. Schlumberger. Sigillographie de l'empire byzantin. Paris, 1884, 316—317. Благодаря на колегата проф. Шейне за възможността да се запозная с този паметник.

[55] Zacos. Seals, II, n° 353b.

[56] Zacos. Seals, II, n° 352c.

[57] В. Шандровская. Неизвестные печати Аарона, 60—64.

[58] Zacos. Seals, II, n° 353a.

[59] Непубликуван. Ползвал съм фотоилюстрация на същия от фотоархива във Виена.

[60] Непубликуван. Ползвал съм фотоилюстрация на същия от фотоархива във Виена. Информация за същия бе съобщена от проф. В. Зайбт на симпозиума в Добрич през есента на 1993 г.

[61] Zacos. Seals, II, n° 354.

[62] Относно изписването им върху печатите се прокрадва схващането, че то е било свързано с изплащането на рента за всеки един от титулите, които е притежавал съответният сановник.

[63] Относно произхода и значението на тази длъжност вж.: N. Oikonomides. Les listes, 337—338, протостраторът е начело на страторите, но неговите задължения са най-вече свързани с участието му при церемониите заедно с императора. През XI в. в изворите се представят не толкова неговите церемониални функции,

колкото случаите, когато той е командващ армия или експедиция, като доверено лице на императора, вж.: N. Oikonomides. L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025—1118). — TM, 6, 1976, p. 145. Интересно, че същите позиция, но свързана с командването на Изтока има Константин Дука, син на всесилния кесар Йоан Дука през 1072—1074 г., за него вж.: W. Seibt. Die Byzantinischen Bleisiegel in Osterreich. Teil 1, Wien, 1978, n° 36.

[64] И. Божилов. Българите..., с. 243, б. 22—23.

[65] Vie georgienne de saint Georges l'Hagioritte. trad. P. Peeters, Analecta-Bolandiana, XXXVI—XXXVI. Bruxells—Paris, 1917—1919, p. 135.

[66] Относно времето, когато Аарон е бил протостратор, В. Зайбт смята, че то е след детронирането на Исак I Комнин, в началото на 60-те г. на XI в. Според характера на тази длъжност, военачалник и доверено лице на императора, по-голяма е вероятността да се свърже с управлението на Исак I Комнин, отколкото с неговите приемници.

[67] Cheynet. Du stratège — au duc, p. 186; I. Jordanov. Le molybdobulle du vestes Jean Aaron. — Paleobulgarica, 14.1 [1990], p. 108.

[68] В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове, II. С., 1972 (фототипно издание), с. 131, б. 2.

[69] В. Фиданян-Арутюнова. Армяне-халкидониты на восточных границах Византийской империи (XI в.). Ереван, 1980, с. 141; За същата дата, но с продължение до 1059 г. пледира и Божилов (вж.: И. Божилов. Българите, с. 242), но вероятно е забравил, че няколко реда по-горе в изследването си е посочил, „че към 1057 г. или самото начало на 1058 г. Аарон вече е бил проедър и дук", а върху печата си като дук на Едеса е все още магистър.

[70] H. J. Kuhn. Die Byzantinische Armee im 10 und 11. Jahrhundert. Wien, 1991, 187—192; 202—204.

[71] Kunker (Osnabruck) sale 20 (septembre — octombre 1991), No 1091.

[72] W. Seibt. SBS, 3, p. 190.

[73] Theophilacte d'Achrida. Discours, traites, poesies. Introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier. Thessalonique, 1980 (CFHB XII/1), p. 367, No 11 (превод на И. Божилов. Българите ..., с. 244).

[74] И. Турић. Теофилакт Охридски под шатром Аарона. — ЗРВИ, 27 — 28, 1989, 69 — 91.

[75] Anne Comnene. Alexiade. I — III, ed. B. Leib, Paris, 1937—1945; превод в ГИБИ; И. Божилов. Българите ..., № 171.

[76] Anne Comnene. Alexiade. I — III, ed. B. Leib, Paris, 1937—1945; И. Божилов. Българите ..., № 171.

[77] V. Laurent. Les sceaux byzantins du Medailler Vatican. Vatican, 1962.

[78] В. Шандровская. Цит. съч., с. 455, заб. 7.

[79] Непубликуван. Ползвал съм фотоилюстрация от същия във фотоархива във Виена.

[80] M. Lascaris. Sceau de Radomir Aaron. — Bsl, 3/2 (1931), 404—412.

[81] В. Шандровская. Цит. съч., 456—457, рис. 2.

[82] M. Lascaris. Op. cit., 404—412.

[83] В. Златарски. История на българската..., с. 133.

[84] V. Laurent. Princes bulgares..., p. 426; Idem, Vatican, p. 153.

[85] В. Шандровская. Болгарии..., 456—457, рис. 2.

[86] Theophilacte d'Achrida. Op. cit., 124—125, No 11; И. Турић. Теофилакт Охридски..., 69—91.

[87] И. Божилов. Българите ..., с. 246.

[88] Пак там, № 162.

[89] Пак там, № 170.

[90] J.-C. Cheynet, C. Morrisson and W. Seibt. Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig. Paris, 1991, No 24.

Sceaux des descendants du tsar Ivan-Vladislav (1016—1018) en Byzance

I. JORDANOV

(Résumé)

L'auteur présente dans cet article les sceaux des descendants du tsar Ivan-Vladislav (publiés et non publies), conserves dans differentes collections (priveés et publiques) dans le monde.

Des six fils de Ivan-Vladislav, deux ou trois avaient eu des descendants: Aaron, Alousianos et Radomir.

I. Sceaux de la famille d'Alousianos:

I:1. Basil Alousianos: a) vestarque et stratège (les années 60 du XIe s.); vestarque et duc d'Edesse? (les années 60 du XIe s.); b) proèdre et duc (les années 70 du XIe s.).

I:2. Samueel Alousianos: a) vestarque et stratège (les années 60—70 du XIe s.); b) vestarque et duc d'Edesse (les années 60—70 du XIe s.); proèdre et duc (le début des années 70 du XIe s.).

I:3. Constantin Alousianos — vestarque (les années 60—70 du XIe s.).

I:4. Elpidiphoros Alousianos — curopalata (la fin du XIe — le debut du IIe s.).

I:5. David Alousianos — personne privée du dernier quart du XIe s.

I:6. N. Alousianos — personne privée (la fin du XIe — le début du XIIe s.).

I:7. Alexis Alousianos — protonobelissime (XIe—XIIe ss.).

I:8. Georges Alousianos — protonobelissime et duc de Kranis (?) du XIIe s.

II. Sceaux de la familles des Aaron:

II:1. Aaron: a) patrice, anthypatos, vestes et catépan du Vaaspourakan (1047—?); b) magistre et duc d'Ani et d'Ibérie (1049—?); c) magistre et duc d'Ibérie et la Grande Arménie (?—1056); d) magistre et duc d'Edesse (1056—1057); e) proédre et duc (1058—1059); f) proèdre, protostrator et duc (1058—1059); g) protoproèdre et duc (avril 1059—?).

II:2. Ioan Aaron: a) vestes (les années 60—70 du XIe s.); b) proèdre? (les annees 70 du XIe s.).

II:3. Radomir Aaron: a) magistre, vestarque et stratege (les années 60—70 du XIe s.); b) proèdre et duc (les années 70 du XIe s.); c) protoproèdre (les années 70—80 du XIe s.).

III. Sceaux de la famille des Radomir:

III:1. Iovan Radomir — curopalate (la fin du XIe — le début du XIIe s.).

L'importance des sceaux preséntés est polyvalente: ils sont un témoignage parvenu directement jusqu'à nous à travers les siècles; les renseignements qu'ils fournissent sont authentiques, objectifs et impartiaux; ils permettent de retracer la vie de ces Bulgares et de compléter ou de corriger les renseignements des chroniqueurs; ils sont une illustration du rôle et de la place des descendants du tsar Ivan-Vladislav en Byzance.

Находките от днешните български земи и римското златно монетосечене от края на III в.

БИСТРА БОЖКОВА

Икономическата и политическата нестабилност обхванала Римската империя от втората половина на III в. се отразила и върху характера на монетосеченето, а оттук и върху провеждането на двете големи монетни реформи — на император Аврелиан в 274 г. и на Диоклетиан в 294 г. Основната им цел била стабилизацията на монетните номинали и съотношението между тях. През същия период в резултат на общата криза постепенно изчезва традиционната римска сребърна монета — денарът. На нейно място идва антониниaнът с понижено съдържание на сребро. Към края на периода губят своята реална стойност и бронзовите монети, които все по-рядко се пускат в обращение. При златния номинал се констатира един плурализъм по отношение на теглото. Ауреусът варира в различни стойности спрямо теглото на златната либра. Картината на тази девалвация в съвременните изследвания е следната[1]: при император Гордиан III (238—244) ауреусът е с тегло около 4,85 г, при Филип I (244—249) е около 4,50 г, а при Траян Деций (249—254) то спада вече до 4,23 г. Златният номинал от 1/70 се доближава все по-близо до 1/75 част от либрата. Това прогресивно намаляване на теглото на ауреуса става още по-чувствително през следващите години. Постепенно започват да се оформят два възможни варианта за теглото на златния номинал — силно редуциран с тегло около 2,50 г, чиято иконографска характеристика е представянето на владетеля с лавров венец, и един почти двоен номинал с тегло около 4,80 г, чиято лицева страна е заета от императорския образ с лъчиста корона. Това състояние е особено характерно за монетосеченето на Галиен (253—268) и неговите наследници. При управлението на Аврелиан (270—275) постепенно се налагат две стойности на ауреуса — тежка и лека. В резлутат на общите стабилизационни процеси в империята превес взема тежкият ауреус.

Именно тези сложни процеси, свързани с развитието и състоянието на златния номинал през втората половина на III в., довеждат до създаването на нов златен номинал — солида, и до голяма степен се илюстрират от циркулационната среда в днешните български земи от този период.

В нашата научна литература са познати единични и колективни монетни находки, от които само една малка част е постъпила в музейните колекции. Именно те са предмет на настоящото изследване.

Особен интерес предизвиква съобщението на Т. Герасимов, включено в бюлетина на монетните находки от 1969 г.[2] В него той дава сведение за съкровището от с. Криводол (Монтанска област), открито случайно при копаене на пръст за тухли. В гърне са били намерени 86 броя ауреуси, две масивни гривни, изработени от злато, две златни обеци и една златна верижка. Авторът на съобщението е видял 2 монети на Проб, 1 на Тацит и 1 на Аврелиан, всички отсечени в монетарницата на Сисция. Съкровището е било разпръснато. За щастие на два пъти във фонда на АИМ постъпват общо 10 екземпляра от него. Ето и описанието на златните монети:

ТАЦИТ (275—276)

1. л. IMP C M CL TACITVS AVG
   Бюст надясно с лъчиста корона, броня и наметало.
   оп. VICTOR/IA GOTTHICA
   Виктория в ход надясно с венец и палмова клонка. В краката ѝ — седнал пленник.
   В отреза: COS II
   AV, д. — 20 мм, т.— 4,90 г, АИМ — инв. № 3808, табл. II, обр. 1
   RIC V, Part I, p. 337, No 110[3] Тицинум, 276 г.
2. л. IMP C M CL TACITVS AVG
   Бюст надясно с лавров венец.
   оп. ROMAE AE/T/ERNAE
   Рома седнала наляво върху щит с шлем на главата. В дясната си ръка държи статуетка на Виктория, а в лявата — скиптър.
   AV, д. — 21 мм, т.— 4,71 г, АИМ — инв. № 3805, табл. II, обр. 2
   RIC V, I, p. 343, No 175, Сисция
3. л. Като № 2
   оп. ROMAE A/ET/ERNAE
   Изображението е като № 2.
   AV, д.—20 мм, т. — 4,36 г, АИМ — инв. № 3804, табл. II, обр. 3
4. л. Като № 2
   оп. ROMAE /AET/ERNAE
   Изображението е като № 2, но статуетката на Виктория е върху кълбо.
   В отреза: SC
   AV, д. — 21 мм, т. —5,02 г (следи от припой), АИМ — инв. № 3803, табл. II, обр. 6

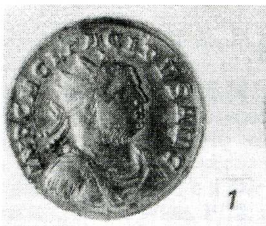

1

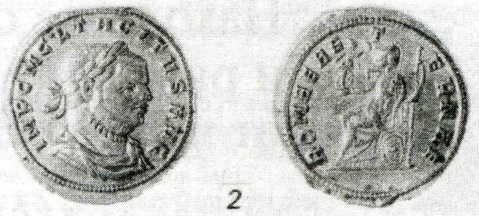

2

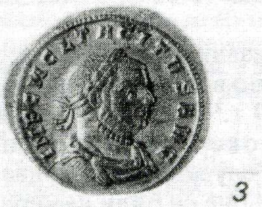

3

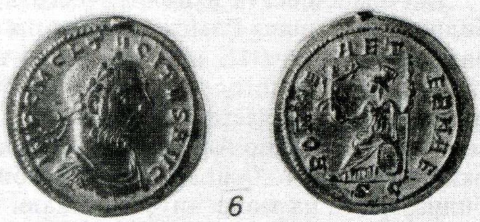

6

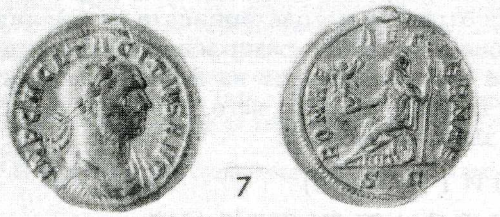

7

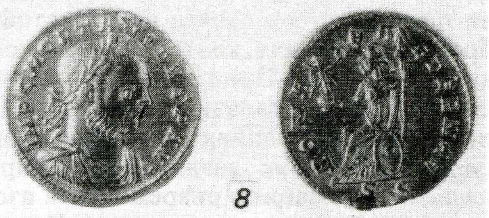

8

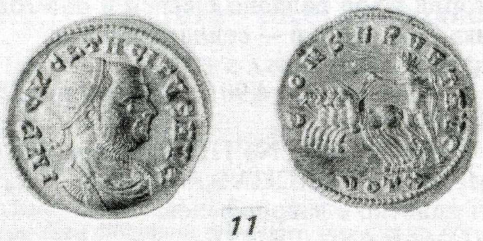

11

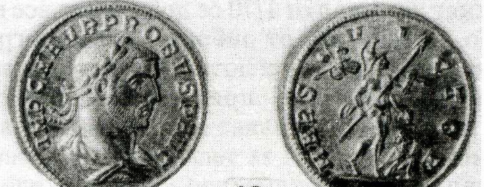

13

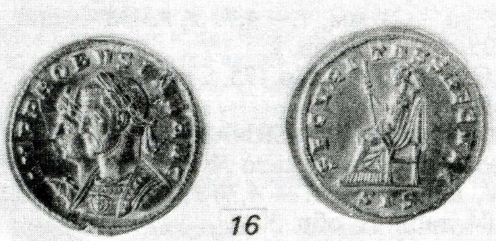

16

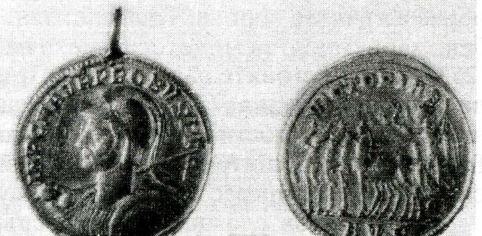

20

II

Табло II. Златни монети от съкровището от с. Криводол. М 1:1 обр. 1, 2, 3, 6, 7, 8, 11 — ауреуси на Тацит. обр. 13, 16, 20 — ауреуси на Проб

Tabl. II. Les monnaies d'or du trésor de Krivodol. M. 1:1 fig. 1, 2, 3, 6, 7, 8, 11 — aureus de Tacite fig. 13, 16, 20 — aureus de Probus

RIC V, I, p. 347, No 209.

5. Като № 4
   AV, д. — 20 мм, т. — 4,29 г (следи от припой), АИМ — инв. № 3806, табл. II, обр. 7
6. Като № 4
   оп. ROMA /E A / ETERNAE
   Изображението е като № 4
   AV, д. — 20 мм, т. — 4,92 г (следи от припой), АИМ — инв. № 3807, табл. II, обр. 8
7. л. Като № 1
   оп. C/ONSERVAT AVG
   Сол в квадрига в ход наляво.
   В отреза: VOT X
   AV, д. — 21/22 мм, т. — 6,36 г, АИМ — инв. № 4087, табл. II, обр. 11
   RIC /

П Р О Б (276—282 г.)

8. л. IMP C M AVR PROBVS P AVG
   Бюст надясно с лавров венец, броня и наметало.
   оп. MARS V/I/ CTOR
   Марс в ход надясно с копие в дясната ръка и трофей върху лявото рамо. В краката му — приседнал пленник.
   AV, д. — 20/21 мм, т. — 6,86 г, АИМ — инв. № 4086, табл. II, обр. 13
   RIC /, Лугдунум, 276 г.
9. л. IMP PROBVS INV AVG
   Бюст на императора наляво с лавров венец и броня. До него, на втори план — бюст на Сол с лъчиста корона.
   оп. SECVRI/TAS SAECVLI
   Секуритас седнала наляво със скиптър в дясната ръка.
   В отреза: SIS
   AV,д. 20/21 мм, т. — 6,86 г, АИМ — инв. № 4088, табл. II, обр. 16
   RIC /, K. Pink, p. 49, No 6, Сисция, 277 г.
10. л. IMP C M AVR PROBVS P F AVG
    Бюст на владетеля наляво с шлем и броня. В дясната ръка държи копие, а в лявата — щит.
    оп. VICTORIAE AVG
    Виктория права в квадрига наляво държи в лявата си ръка венец.
    AV, д. — 20 мм, т. — 6,35 г (с месингова халка), АИМ — инв. № 3795, табл. II, обр. 20
    RIC /, K. Pink, p. 46, No 6, Сердика, 280 г.

От общо десетте екземпляра от съкровището от с. Криводол, седем представят монетосеченето на император Тацит и три на Проб. Характерно за златния номинал от времето на Тацит е наличието на лек и тежък стандарт, чиито съответни тегла са 4,36—4,90 г и 5,84—6,54 г[4]. Представените от нас екземпляри под № 1—6 се характеризират като леки ауреуси, а този под № 7 — като тежък.

По отношение на монетните типове ауреусите разкриват разнообразието на иконографски сцени, свързани с основните моменти от краткото управление на император Тацит. Описаният под № 1 ауреус е отсечен в монетарницата на Тицинум в 276 г. Върху реверса му е представен военният тип на VICTORIA GOTTHICA. Монетата отбелязва победата на Тацит над готите в Азия[5]. Тази победа е увековечена и от няколко емисии антониниани, отсечени в монетарницата на Сердика[6]. Следващият монетен тип, представен върху монетите от Криводол, е особено популярен за монетосеченето на Тацит. Популярността му се обяснява с факта, че императорът е произхождал от средите на римските сенатори и чрез типа на ROMAE AETERNAE е целял да изрази своята обич и уважение към родния си град — вечния Рим. Тази идея е пресъздадена чрез персонификацията на града — Рома, с шлем на главата, седнала наляво върху щит със скиптър в лявата ръка. Различните варианти представят Рома с кълбо или статуетка на Виктория в дясната ръка, като в някои случаи богинята на победата е стъпила върху кълбо. При екземплярите под № 2 и 3 от съкровището, отсечени в монетарницата на Сисция, Рома държи в ръката си статуетка на Виктория. Ауреуси от същата емисия са познати от нашите земи и като единични находки — едната от тях се съхранява във фонда на АИМ (инв. № 3620, табл. III, обр. 4), а другата в ИМ—Велико Търново (инв. № 1014, табл. III, обр. 5)[7]. И двата екземпляра са намерени в района на Велико Търново.

Ауреусите под № 4, 5 и 6 от съкровището от с. Криводол представят типа на Рома, държаща статуетка на Виктория, стъпила върху кълбо. P. Webb в RIC V, I, свързва този тип с монетосеченето на Антиохия. Като се има предвид обаче, че след реформата на Аврелиан от 274 г. монетните емисии често са лишени от марката на своите монетарници, свързването им с едно или друго ателие предизвиква съмнения. Така в съвременната литература[8] се е наложило мнението, че разглежданите от нас екземпляри носят почерка на сердикийските монетни гравьори, което съответно ги отнася към продукцията на сердикийското ателие. Основание за това е най-вече начинът на представяне на владетелския образ върху лицевата им страна.

С нашите земи е свързано и намирането на още два единични екземпляра, представящи един друг вариант на разпространения монетен тип на ROMAE AETERNAE, а именно: Рома държи в дясната си ръка само кълбо. Ауреусите се съхраняват във фонда на АИМ под инв. № 2192 (табл. III, обр. 10) и 3630 (табл. III, обр. 9). Определят се като част от продукцията на монетарницата на Тицинум[9]. Първият екземпляр е с тегло 4,67 г и се числи към леките ауреуси (по подобие на всички описани екземпляри от типа на Рома). Вторият е с тегло 5,12 г и би могъл да се приеме като тежък ауреус.

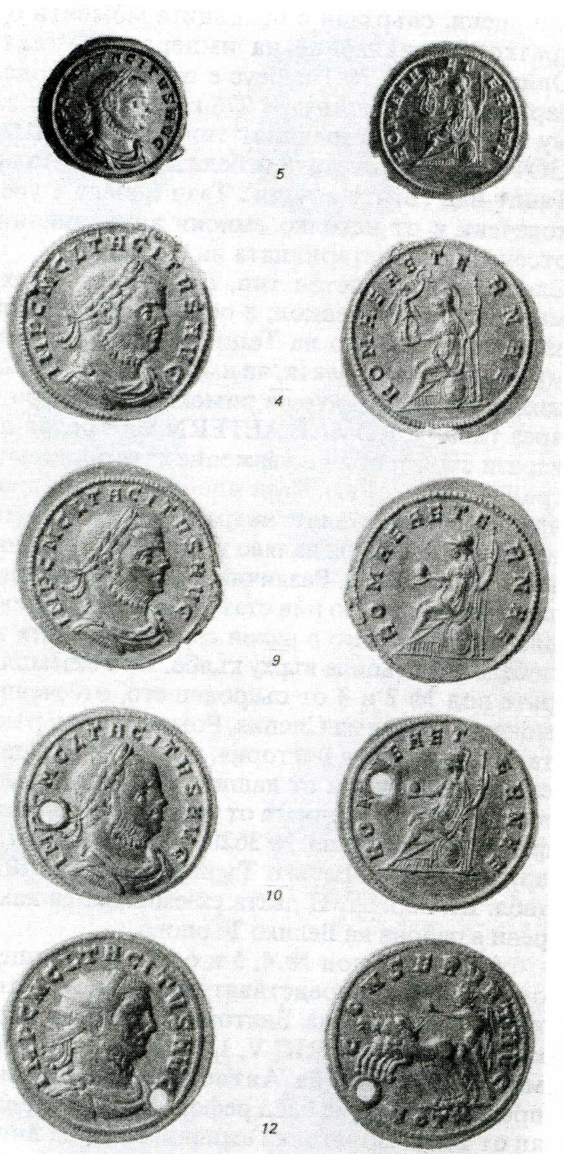

Табло III. Ауреуси на Тацит — единични находки.
обр. 4, 9, 10, 12 — М. 1:1,5
обр. 3 — М. 1: 1,4

Tabl. III. Les monnaies d'or de Tacite — les trouvailles isolées.
fig. 4, 9, 10, 12 — M. 1: 1,5
fig. 3 — M. 1: 1,4

Особен интерес предизвиква описаният под № 7 ауреус на Тацит от Криводолското съкровище. В достъпната ни литература такъв екземпляр не е засвидетелстван. Управлението на император Тацит е кратковременно — около 6 месеца и половина. Отличната организация на монетосечене обаче позволява отсичането на многобройни емисии с името и образа на този владетел. При управлението на император Максимин (235—238) популярни стават т. нар. монетни типове VOTA[10], чрез които се правят пожелания за успешно управление за определен период от време, свързан и с вечността на Рим. За иконографския репертоар на монетните емисии на Тацит вотивните типове не са характерни. Засега единственият екземпляр, който прави изключение, е един бронзов медальон, отсечен в Тицинум[11]. Върху обратната страна на медальона е представена сцена, в която императорът е изобразен прав, наляво с копие в лявата ръка. Зад него е представен коронясващият го Виртус. Пред владетеля е седнала Виктория, която държи щит, върху който е изписано VДОТ /X/ XX. Надписът около описаната сцена е също вотивен — VOTIS X ET XX. Повечето изследвачи на този уникален медальон разчитат надписа върху щита на Виктория като VOTIS XX[12], т. е. те предлагат да се приеме вероятността още от самото начало на управлението на Тацит пожеланията за дълголетно управление да се свържат не с минималния цикъл за случая — деценалиите, а направо да се скочи на следващия — виценалиите. Последните изследвания на спорния надпис показват, че се касае за спазване на правилото, а именно, че надписът първо посочва деценалиите, а след това виценалиите — VOT /X/ XX[13]. В потвърждение на спазването на тази традиция идва и непознатият досега ауреус от съкровището от с. Криводол (№ 7). Върху лицевата страна на монетата е представен бюст на императора с лъчиста корона надясно с броня и наметало. Надписът около изображението е: IMC C M CL TACITVS AVG. Този надпис е характерен за всички монетни емисии независимо от монетарницата, в която са отсечени. Върху обратната страна на монетата е представен Сол прав в квадрига наляво, с протегната дясна ръка и с камшик в лявата. Контурите на колесницата са едва загатнати. Надписът около изображението е: CONSERVAT, а в отреза е обозначено пожеланието VOT X. Отбелязахме, че освен емисията бронзови медальони с вотивен надпис, това е втората подобна емисия от времето на император Тацит, която досега бе неизвестна. Друг проблем, който тази монета поставя е свързан с монетарницата, в която тя е била отсечена. Ако се позовем на теглото ѝ, което я причислява към тежките ауреуси, бихме могли да посочим три вероятни ателиета: тези в Рим, Сисция и Кизик[14]. Друг белег за идентификация на монетарницата би могъл да бъде типът върху обратната страна. Според RIC, I обаче този тип не е характерен за монетосеченето на Тацит. Приблизителна аналогия бихме могли да направим с монетосеченето на император Флориан, който според античните автори е доведен брат на Тацит, управлявал за кратко време империята след неговата смърт. Изображението на Сол в квадрига наляво е познато от една емисия ауреуси на Флориан, отсечена в монетарницата на Кизик[15]. Интересно е, че и в този случай, както при разглежданата от нас Тацитова монета, контурите на колесницата са едва загатнати. Разликата в типовете идва от надписа, който при монетата на Тацит е в съкратен вариант: CONSERVAT, а при тази на Флориан е CONSERVATOR (в отреза липсва VOT X). Независимо от тези разлики можем да добавим, че върху лицевата страна на двете емисии бюстът на владетеля е представен по един и същ начин — надясно, с лъчиста корона, броня и наметало. Засега по два белега — тегловен и иконографски, можем да предположим, че емисията ауреуси на Тацит с пожеланието VOT X е отсечена в монетарницата на Кизик. Освен в съкровището от с. Криводол екземпляр от същата интересна монетна емисия е попаднал като единична находка във фонда на АИМ (инв. № 2303, табл. III, обр. 12). Монетата също се характеризира като тежък ауреус — теглото ѝ е 6,32 г. По отношение на типа на обратната страна би следвало да отбележим същата особеност, както и при другия екземпляр — колесницата на Сол е едва загатната, нещо, което отличава и представянето ѝ върху монетите на Флориан.

Най-ранната от трите монети на Проб (№ 8), представени в съкровището от Криводол, е непознат вариант на описания от К. Пинк[16] монетен тип, характерен за отсечените в монетарницата на Лугдунум в 276 г. ауреуси. Познатата ни от литературата емисия представя върху лицевата страна на монетите бюст на императора надясно с лавров венец и надпис IMP C M AVR PROBVS AVG, а върху обратната — Марс в ход надясно с копие в дясната ръка и придържащ трофей върху рамото си с лявата. В краката му е представен пленник. Надписът е: MARS VICTOR. Единични екземпляри с този монетен тип са засвидетелствани във фонда на АИМ (инв. № 3621, табл. IV, обр. 14) и на ИМ — Велико Търново (инв. 2248, табл. IV, обр. 15)[17]. Разликата с ауреуса от съкровището от Криводол е само в надписа върху лицевата страна — IMP C M AVR PROBVS P AVG. Вероятно и двете емисии ауреуси са отсечени едновременно в монетарницата на Лугдунум в 276 г. във връзка с donativum по случай възкачването на Проб на императорския престол[18].

Другият ауреус на Проб от съкровището (№ 9) е отсечен в 277 г. в ателието на Сисция и се свързва с емисия, предназначена за donativum пак във връзка с възкачването на престола и с adventus. Провъзгласен за император в Източните провинции, Проб тръгва за Галия и през 277 г. преминава през Кизик, Сердика и Сисция, за да пристигне същата година в Рим[20]. Именно с това придвижване на владетеля се свързва и отсичането на емисията златни монети, представени чрез екземпляра от Криводолското съкровище.

От същата емисия е и един единичен екземпляр, съхраняващ се в ИМ — Велико Търново (инв. № 1015, табл. IV, обр. 17)[21]. Съществено е, че и двете монети са отсечени от една и съща двойка матрици.

Със същите събития се свързва и отсичането на емисия ауреуси в монетарницата на Сисция от 277 г., екземпляр от която се съхранява в АИМ. Неговото описание е следното:

л. IMP C M AVR / PROBVS AVG
Бюст надясно с лавров венец и наметало.
оп. VIRTV /S AVG/ GVSTI
Марс прав с трофей в дясната ръка и копие в лявата, в ход надясно, между два пленника.
В отреза: S/S
AV, д. — 22 мм, т. — 6,85 г, АИМ — инв. № 2850, табл. IV, обр. 18
RIC /, K. Pink, p. 49, No 14[22], Сисция, 277 г.

Във връзка с честването на третото консулство на Проб в монетарницата на Сисция в 279 г. се секат златни монети, екземпляр от които е представен във фонда на АИМ.

л. VIRTVS PRO/BI AVG
Бюст на владетеля наляво с шлем, украсен с фигура на Пегас.
оп. P M T / RI P
Проб в квадрига надясно.
В отреза: COS III
AV, д. — 20 мм, т. — 6,45 г, АИМ — инв. № 3678, табл. IV, обр. 19
RIC V, II, p. 78, No 579[23] Сисция, 279 г.

От монетите на Проб, представени в съкровището от Криводол, хронологически следва ауреусът, отсечен в Сердика в 280 г. (№ 10). Върху лицевата страна на монетата е представен бюст на императора наляво с шлем, броня и копие в дясната ръка и щит в лявата. Върху обратната е изобразена Виктория в квадрига. Емисията се свързва с donativum вероятно в чест на квинквиналиите на Проб и преминаването му през града в 280 г. на път за Ликия и Памфилия[24].

Пак с продукцията на Сердикийското ателие от същата година — 280, се свързва и един ауреус на Проб, съхраняващ се като единична находка в АИМ. Неговото описание е:

л. IMP C M AVR P/ROBVS AVG
Бюст надясно с лавров венец.
оп. SECVRITAS SAECVLI
Секуритас седи наляво с жезъл в дясната ръка.
AV, д. — 22 мм, т. — 6,53 г, АИМ — инв. № 2162, табл. IV, обр. 21
RIC V, II, p. 107, No 828; K. Pink, p. 46, No 4, Сердика, 280 г.

Отсичането на тази емисия ауреуси също се свързва с donativum по случай квинквиналиите на владетеля[25].

Интерес представлява и ауреусът на Проб от фонда на ИМ — Велико Търново[26]. Монетният тип на тази златна монета не е представен в двете най-задълбочени засега изследвания на монетосеченето на този император (тези на P. Webb и K. Pink)[27].

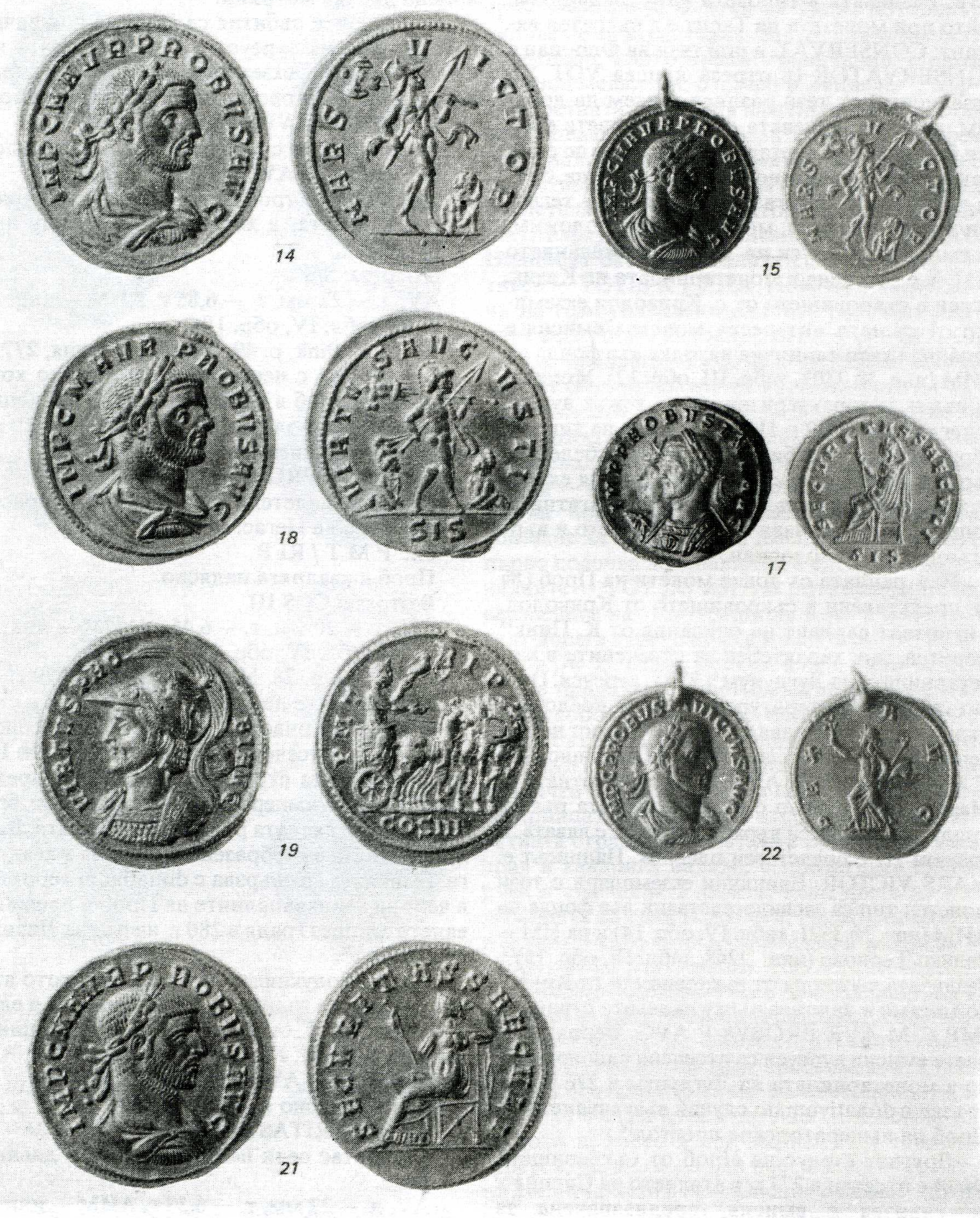

IV

Табло IV. Ауреуси на Проб – единични находки.
обр. 14, 18, 19, 21 – М. 1:1,5
обр. 15, 17, 22 – М. 1:1,4

Tabl. IV. Les monnaies d'or de Probus – des trouvailles isolées
fig. 14, 18, 19, 21 – M. 1:1,5
fig. 15, 17, 22 – M. 1:1,4

л. IMP C PROBVS 5IN°VICTVS AVG
Бюст наляво с лавров венец и наметало.
оп. PAX / AVG
Пакс в ход наляво с клонче в дясната ръка и скиптър в лявата.
AV, д. — 21 мм, т. — 6,44 г, ИМ — Велико Търново, инв. № 2249 табл. IV, обр. 22

В цитираната вече литература не е отбелязан типът на Пакс като характерен за златното монетосечене на Проб. Този тип се среща само върху антониниаиите, отсечени в монетарниците на Лугдунум, Тицинум и Сисция[28] между 279—282 г. [29] От друга страна, надписът върху аверса на монетата, съдържащ име-

ната и титлите на владетеля, се среща в този си вид единствено върху златните монети на Сердикийската монетарница[30]. Ако приемем този белег за водещ, бихме могли да отнесем отсичането на въпросния ауреус към продукцията на това ателие. Вероятната година на отсичането би могла да бъде 280, когато императорът е посетил града на път за Изтока. Освен познатите ни емисии златни монети, ознаменували това събитие, в монетарницата на града се е отсякла по всяка вероятност и още една с монетния тип на Пакс, екземпляр от която представихме.

Анализът на комплекса от 22 златни монети от времето на управление на императорите Тацит и Проб, който разгледахме, предлага някои наблюдения, засягащи циркулацията на продукцията на императорските монетарници в този период в днешните български земи. Представени са с малки изключения почти всички монетни ателиета. Монетите на Сисция и Сердика, чиято естествена среда за разпространение са днешните български земи, преобладават. Срещат се и екземпляри, отсечени в по-отдалечените монетарници — тези на Тицинум и Лугдунум. Тази тенденция на сравнително добро представяне на отдалечените западни ателиета по отношение на разпространението на златния номинал се запазва и през целия следващ IV в.[31]

Друг проблем, който поставят разглежданите златни монети, е свързан с обстоятелствата около укриването на съкровището от с. Криводол. По сведение на Т. Герасимов то е съдържало 86 броя ауреуси, както и няколко златни накити. Смесеният характер на находката е типичен за укритите вследствие на непрестанните опустошителни варварски нашествия съкровища от втората половина на III в. След успешните военни действия на илирийските императори тези нападения постепенно заглъхват. Границата по Рейн и Дунав се укрепва и от края на управлението на император Проб се наблюдава значително затишие и възстановяване на мира в империята. Императорът дори си позволява да възложи на легионите да извършват някои селскостопански и строителни дейности в Галия, Панония и Мизия[32]. Следователно, укриването на съкровището от с. Криводол не бихме могли да свържем със сигурност с някое нападение на варварите, пресекли Дунав. Събитие, което би могло да предизвика безпокойство сред обитателите на днешните български земи, е вероятно убийство на император Проб. Той е загинал през 282 г. в Сирмиум по време на бунта на войската, ангажирана с несвойствена за нея дейност[33]. Бунтът явно не се е ограничил единствено в Сирмиум и неговата област, а е обхванал и земите по долното течение на Дунав. Свидетелство за това са серия от монетни съкровища, в които най-късните монетни емисии са тези от времето на Проб. От околностите на Шумен е известно съкровище от златни монети на Проб[34]. В Плевен е открита колективна находка от 12 оки медни монети от Галиен до Проб[35]. Със същото съдържание е и находката от с. Бояна (Софийско)[36]. Укриването на тези съкровища, преобладаващи в земите на север от Хемус, е в подкрепа на изказаното предположение, че бунтът на легионите срещу Проб се е разпрострял и по Дунавския лимес, заплашвайки сериозно обитателите на днешните български земи. Последните са реагирали с укриването на редица съкровища, част от които е достигнала и до нас.

Табло I. Разпределение на ауреусите по владетели и монетарници. Tabl. I. Répartition des aureus par souverains et par ate — liers monnétaires

Монетарница	Лугдунум	Тицинум	Сисция	Сердика	Кизик	Общ брой
Владетел						
ТАЦИТ (275—276 г.)	x	3	4	3	2	12
ПРОБ (276—282 г.)	3	x	4	3	x	10
Общ брой	3	3	8	6	2	22

---

[1] J.-P. Callu. La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311. Paris, 1969, p. 432.

[2] Т. Герасимов. Съкровища с монети, намерени в България през 1967 г. — ИАИ, XXXI, 1969, с. 233.

[3] P. Webb. The Roman Imperial Coinage vol. V, part I, London, 1962.

[4] J.-P. Callu. Op. cit., 436—437.

[5] S. Estiot. Le trésor de Maravielle (Var). — In: Trésors monétaires V, 1983, p. 41.

[6] Ibidem.

[7] М. Цочев. Редки златни монети от фонда на ИМ — Велико Търново (под печат).

[8] S. Estiot. Tacito e Floriano. v. II/2. — In: Ripostiglio della Venèra Nuovo Catalogo Illustrato. Verona, 1987, p. 14.

[9] P. Webb. Op. cit., p. 338, No 416.

[10] S. Estiot. A propos des empereurs Tacite et Florien: Les Voeux (II). — BSFN, 38ᵉ année, 1989, No 4, p. 476.

[11] Медальонът е публикуван и от P. Webb в RIC V, I, p. 337, No 109, като отсечен в Рим, но по-късно е определен като част от продукцията на Тицинум.

[12] Относно тълкуването на надписа вж.: S. Estiot. Op. cit., p. 476.

[13] Ibidem, 477—478.

[14] J. -P. Callu. Op. cit., 436—437.

[15] P. Webb. Op. cit., p. 360, No 115.

[16] K. Pink. Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit. — NZ, Wiena, 1949, p. 69.

[17] М. Цочев. Цит. съч.

[18] P. Bastien. Monnaie et donativa au Bas-Empire. Wetteren, 1988, p. 58.

[19] Ibidem.

[20] Ibidem.

[21] М. Цочев. Цит. съч.

[22] K. Pink. Op. cit., p. 49, No 14.

[23] P. Webb. The Roman Imperial Coinage v. V, P. II. L., 1962, p. 78, No 79.

[24] P. Bastien. Op. cit., p. 58.
[25] Ibidem, p. 59.
[26] М. Цочев. Цит. съч.
[27] P. Webb. Op. cit.; K. Pink. Op. cit.
[28] P. Webb. Op. cit.
[29] S. Estiot. Le trésor de Maravielle (Var). — In: Trésors monétaires V, 1983, 93—110.
[30] P. Webb. Op. cit., 436—437.
[31] Б. Божкова. Монетно обращение в българските земи IV в. (под печат).
[32] G. Goyau. Chronologie de l'Empire Romain. Paris, 1891, p. 334.
[33] Ibidem.
[34] Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1958 и 1959 г. — ИАИ, XXV, 1962, с. 226.
[35] Н. Мушмов. Колективни находки на монети. — ИБАИ, I, 1921—22, с. 239.
[36] Б. Филов. Новооткрити старини. — ИБАД, I, 1910, с. 223.

Les trouvailles provenant des territoires bulgares actuels et le monnayage d'or romain de la fin du IIIe siècle

B. BOŽKOVA

(Résumé)

L'objet de la recherche sont 22 monnaies d'or, des *aureus*, du temps des empereurs Tacite — 12 pièces, et Probus — 10 pièces. Dix de ces monnaies font partie d'un trésor découvert dans le village de Krivodol, de la région de Montana, les autres sont des trouvailles isolées. Les exemplaires représentent la diversité des types de monnaies caractéristiques du monnayage d'or des expereurs. D'un interet particulier sont deux aureus de Tacite qui porte gravée sur le revers l'inscription: CONSERVAT AVG VOT X. Le médaillon de bronze, frappé à Ticinium, et ces deux monnaies sont pour le moment les seuls à représenter des inscriptions votives sur les monnaies de l'empereur Tacite. L'analogie iconographique avec les monnaies de Florian, frappées dans l'atelier de Cyzicus, permet de formuler l'hypothèse que l'émission de monnaies d'or gravées d'une inscription votive pourrait provenir du même atelier. Un autre exemplaire qui mérite l'attention est la monnaie d'or de Probus portant sur le revers l'image de Pax. L'inscription sur l'avers de la monnaie IMP C PROBVS INVICTVS AVG permet de supposer que cette émission d'*aureus* ait été frappée en 280 dans l'atelier de Serdica.

Le complexe de 22 *aureus* permet de formuler aussi certaines observations concernant le milieu de circulation. Prédomine la production des ateliers à Siscia et à Serdica. Celle des villes thraces éloignées, Ticinum et Lugdunum, est également représentée.

Le fait que le trésor du village de Krivodol, ainsi que les trésors de monnaies analogues (de Shumen, de Pleven et du village de Bojana, dans la région de Sofia), aient été caches s'explique par les troubles provoqués par l'assasinat de l'empereur Probus à Syrmium en 282, qui, s'étaient répandus dans les *limes*. Ces événements avaient menacé sérieusement les territoires bulgares actuels les habitants desquels avaient réagi en cachant leurs objets les plus précieux dont une partie est parvenue jusqu'à nous.

Могилата Голяма Арсеналка (Монументална тракийска куполна гробница в некропола Шипка — Шейново)

ГЕОРГИ КИТОВ

Между Шипка и Шейново е разположена една от могилните групи в Казанлъшко. Тя се състои от 15-ина насипа, натрупани на по 100—200 м един от друг. Северните са съсредоточени около Донкова могила, а южните са непосредствено на север от клона на военните заводи „Арсенал“, поради което местните жители ги назовават „Арсеналските“. Могилите са насипани в равнинна местност на юг от южните склонове на Шипченския дял на Стара планина. Някои от тях — Малката[1], Консулова[2], Биньова[3], Николчова[4] и др., са проучени през 1992 г., други бяха предмет на внимание през 1995 г.[5] Сред последните разкопаването на могилата Голяма Арсеналка[6] даде колкото неочаквани, толкова и значителни резултати — открита беше най-добре изградената каменна куполна гробница в България (обр. 1).

В радиус 150 м около Голяма Арсеналка няма други могилни насипи. Теренът е съвършено равнинен, почвата камениста и неплодородна, по повърхността няма никакви археологически материали. Могилата има доста правилна пресечено-конична форма с кръгла площадка на върха с диам. около 10 м. Северните склонове са по-стръмни. Три иманярски изкопа нарушават повърхностните пластове — в северозападната периферия, по северозападния склон и на върха. Дълбочините им достигат 2 м, като най-голям (с кръгла форма и диаметър около 10 м) е този на върха. Изкопаната от него насипна почва образува слабо очертан вал, което показва, че на върха е имало хоризонтална площадка, както това е характерно за повечето от могилите в Тракия. Това още веднъж свидетелства, че пресечено-коничната форма е съзнателно търсена като модел на света и като възможност на горната площадка да бъдат извършвани ритуални действия[7].

Височината на могилата е средно 8, а диаметърът 45 м.

Съгласно практиката в ТЕМП (Траколож-

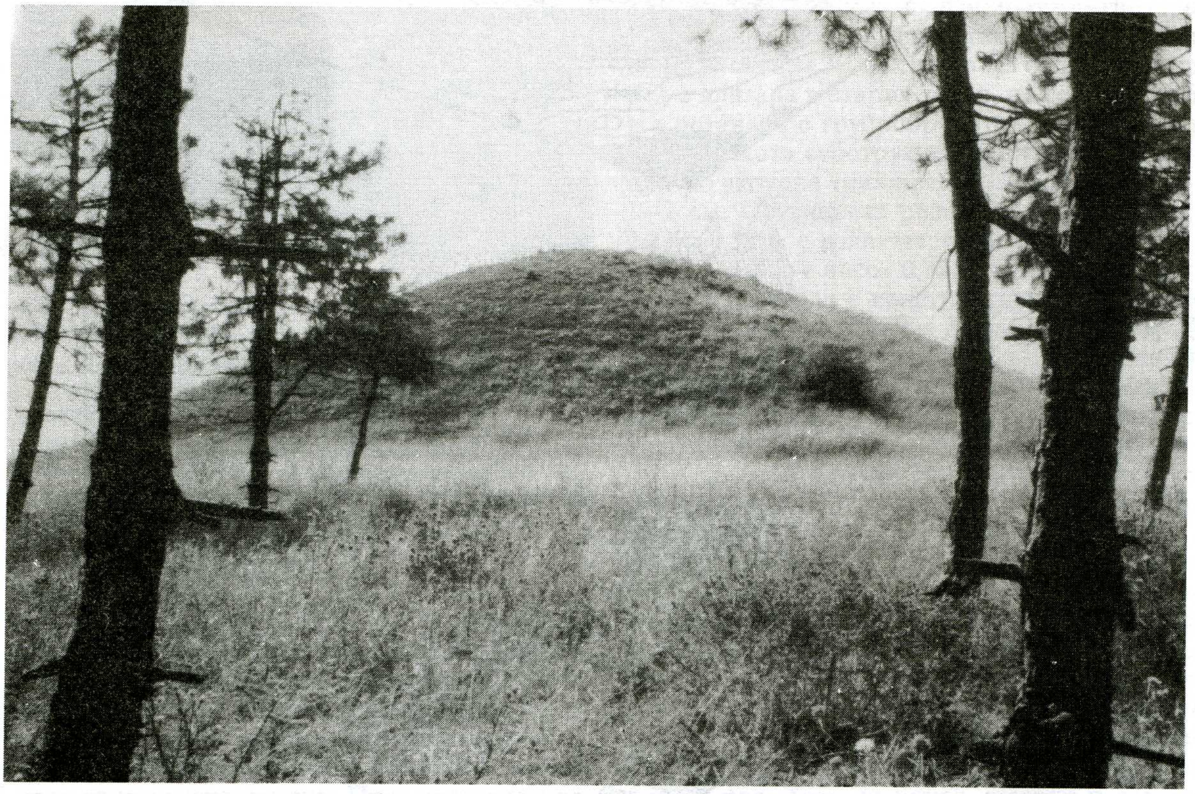

●Обр. 1. Могилата Голяма Арсеналка. Fig. 1. Le tumulus Goliama Arsenalka

ка експедиция за могилни проучвания), преди започване на разкопките бяха направени геофизически измервания от Никола Тонков, геофизик в АИМ при БАН. Установена беше аномалия в южната периферия на насипа, което позволи археологическата работа да бъде така планирана, че да се запази изцяло могилният насип в първоначалния му вид с изключение на мястото на гробното съоръжение (обр. 2). Само два допълнителни сондажа бяха направени по линията на радиусите от югоизточната периферия към центъра. След установяване на стратиграфията и сравняването ѝ с тази пред гробницата, те бяха засипани (обр. 3). Въз основа на наблюденията в тях и в насипа пред каменното съоръжение беше направено заключение, че гробницата е изградена във вече готов могилен насип, като част от него в южната периферия е отнета, за да се извърши строежът. Едновременно със строителството е бил възстановен могилният насип, като непосредствено до външните стени е изграждан примитивен каменен зид, който е играл ролята и на кожух. Той е по-дебел и се разширява към основите от запад. Тъй като гробницата е построена в югоизточната периферия с лице на юг, изглежда е било преценено, че с него трябва да се неутрализира по-голямото натоварване на по-високия могилен насип от запад от страна на централната осова линия север — юг. От изток, където насипът е бил по-нисък, укрепителният зид е по-тесен и не е удебеляван в дълбочина.

В работното съществуване на могилата — без съмнение, като хероон[8], са регистрирани четири основни периода. Първоначално е бил натрупан могилният насип. След това част от него е отнета и е изградена гробницата, която първоначално е играла ролята на мавзолей. През третия период достъпът до гробницата е преустановен, изграден е примитивен преграден зид пред входа и фасадата, вратите са

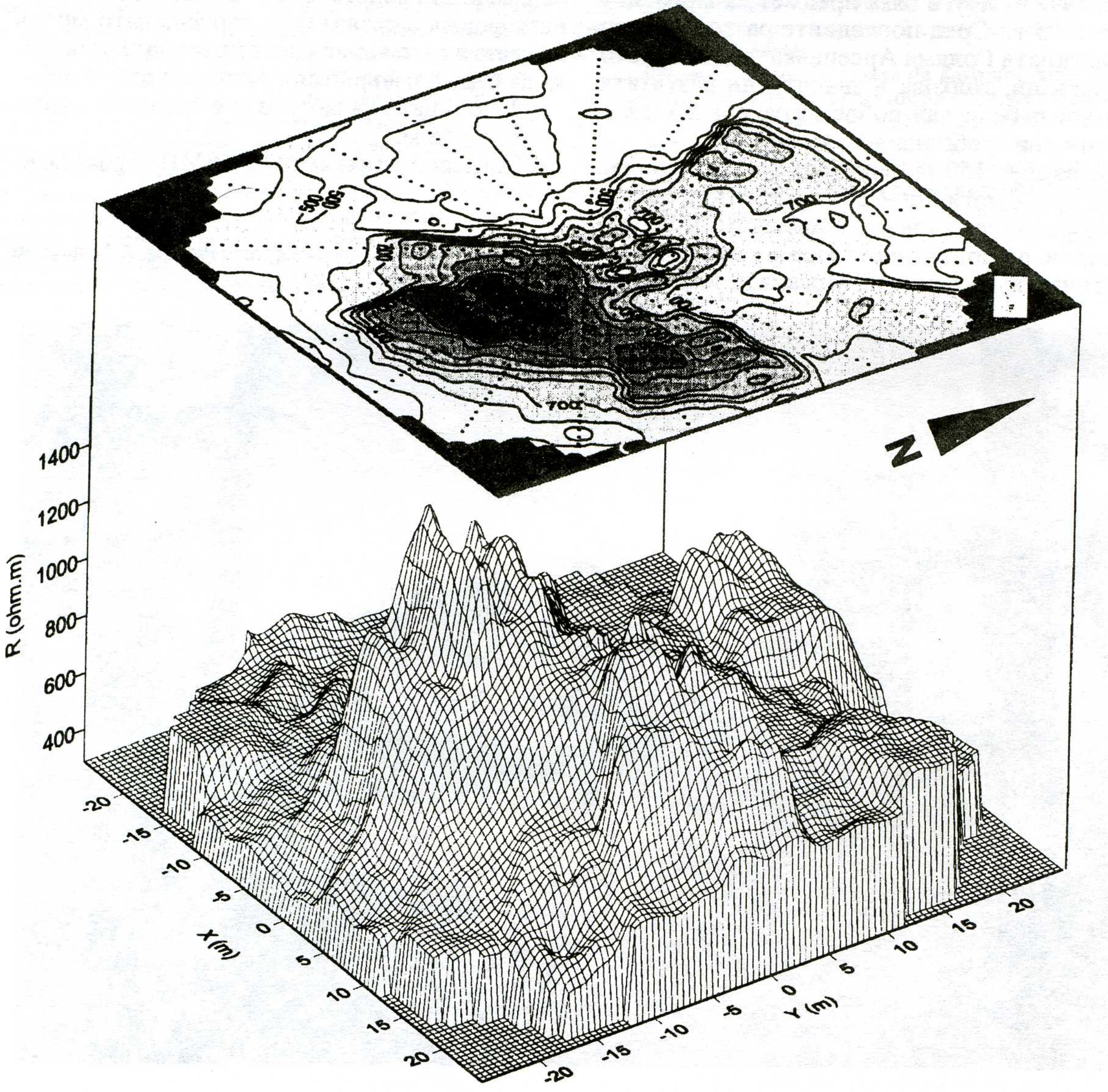

2

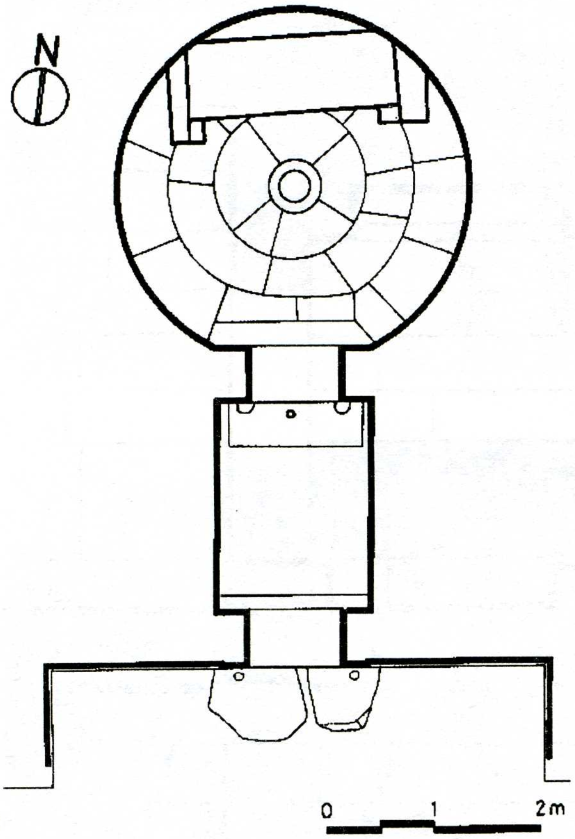

3

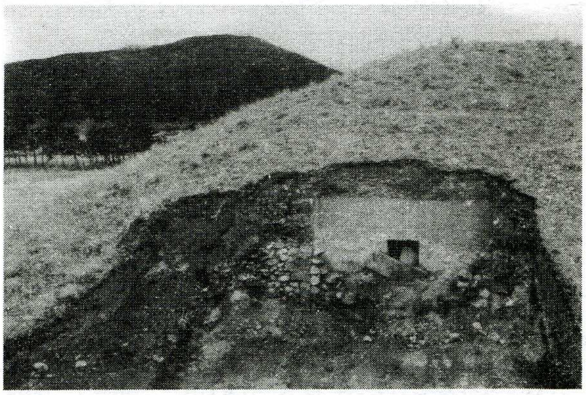

4

•*Обр. 2. Геофизичната аномалия в могилата. Fig. 2. L'anomalie géophisique dans le tumulus*

•*Обр. 3. Разположение на гробницата в могилния насип. Fig. 3. Disposition de la tombe et du comblement tumulaire*

•*Обр. 4. Фасадата на гробницата-мавзолей с остатъци от преградния зид преди цялостно почистване. Fig. 4. La façade de la tombe-mausolée avec des vestiges du mur de protection avant le nettoyage général*

подпрени с големи каменни блокове (обр. 4). След това засипване във вътрешността е проникнала насипна почва и камъни, които са запълнили първата камера над диагонала между горния край на входа за първата и долния праг на кръглата камера. През четвъртия период първото помещение е било опразнено. Може да се твърди, че опразването и проникването в двете камери е било с цел ограбване. Въпреки това са положени грижи за съзнателно и старателно затваряне на гробницата, защото нивото на проникнала почва и камъни, което регистрирахме при влизането е по-ниско от първоначалното. Грабителите не са били запознати със съдържанието на гробницата. Те са разбъркали костите на коня в първата камера, очевидно изтръгвайки амуницията. В централната кръгла камера са вдигнали няколко плочи от настилката, което показва, че не са знаели, че под нея няма нищо (обр. 5).

Гробницата се състои от фасада и две камери — правоъгълна и кръгла с куполно покритие. Запазена е изцяло и изключително добре. Изградена е от големи прецизно обработени гранитни[9] блокове, свързани посредством залятi с олово железни скоби[10]. Планировката е безупречна, както и подреждането на блоковете без никакви допълнителни изрязвания. Градежът прави впечатление не само с техническото си изпълнение, но и с премереното и преднамерено степенуване на блоковете с цел постигане на художествено и психологическо въздействие.

Фасадата е напълно запазена без каквито и да било вторични нарушения (обр. 6). Единствено прониквалата влага в зависимост от съприкосновението с почва или опиращите камъни на преградния зид са променили на места равномерността на сиво-жълто-светлокафявия цвят на добре загладените повърхности. Блоковете са добре изрязани и опират плътно един в друг. Осемте реда имат широчина 4,7 м при обща височина 3,1 м. Около 1/3 от най-долния ред е влизала в стария терен, не се е виждала и е останала с грубообработено лице. Тя е и фактическата субструкция на стената, лежи в плитко вкопана траншея и е издадена навън с 1—2 см. Останалите редове са с вис. между 0,27 и 0,38 м с изключение на втория отдолу нагоре, който е висок 0,72 м. Обърнатата точно на юг фасада е конструктивно свързана с перпендикулярни на нея стени (анти) в краищата си, издаващи се до 0,7 м. Вътрешните им лица са също така грижливо очертани, докато южните са по-грубо загладени и не оформят права вертикална линия. Няма съмнение, че страничните стени са имали предназначението да подпират могилния насип, когато съоръжението е играло ролята на мавзолей и е било посещавано, а фасадата видима. На изток и запад антите са подпрени и продължени с примитивен зид от сравнително добре подредени речни и ломени камъни (обр. 7). Зидът от запад е много по-грижливо изграден и с по-голяма дебелина. Източният е по-небрежно изпълнен и прави впечатление на обикновен „кожух“. Страничните стени са от по само един блок в ред. Тези от петия, шестия и седмия

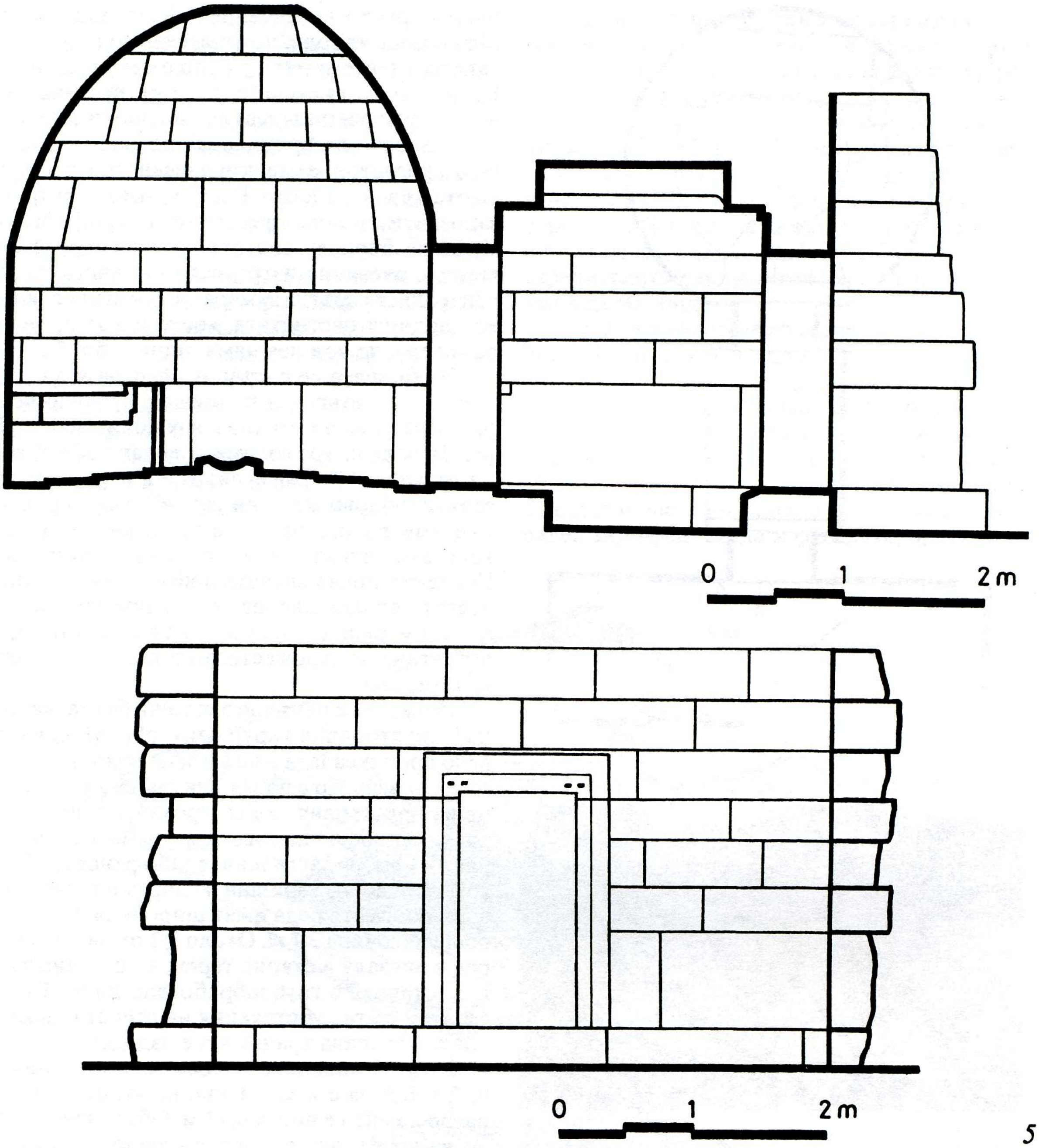

5

•*Обр. 5. План и разрез на гробницата-мавзолей. Fig. 5. Plan et coupe de la tombe-mausolée*

ред от запад и от петия от изток са с изпъкнали различни по големина полета (между 0,06х0,09 и 0,16х0,63 м) в средата, издадени по 1,5—2 см. Те наподобяват рустициране, но в разположението им няма система, нямат и някакво художествено достойнство, а предназначението им остана необяснимо за нас.

В средата на фасадата се намира входът към първата камера (обр. 8). Той е очертан от праг, две монолитни странѝци и покривна плоча. Прагът е блок от първия ред на фасадата с размери 0,25х1,45 м. Горните му ръбове в средата са видимо изтрити от многократното влизане по време на използването на съоръжението за мавзолей. Странѝците лежат върху прага и покриват разстоянието между първия и шестия ред на фасадата с вис. 1,68 м. Широчината им е почти еднаква (0,24 — източна, и 0,28 м — западна), както и дебелината (по 0,51 м), която е равна с дълбочината на входа. Покривната плоча ляга върху странѝците, като се издава на изток и запад в шестия ред на фасадата с по съответно 18 и 12 см. Лицето ѝ е „рустицирано“ така, че поле по продължението на странѝците и 3—4 см под горната линия на реда е слабо изпъкнало. Долната ѝ стена е изрязана с 6 см между странѝците.

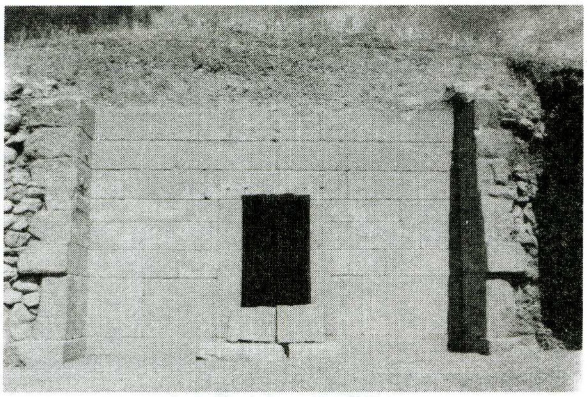
6

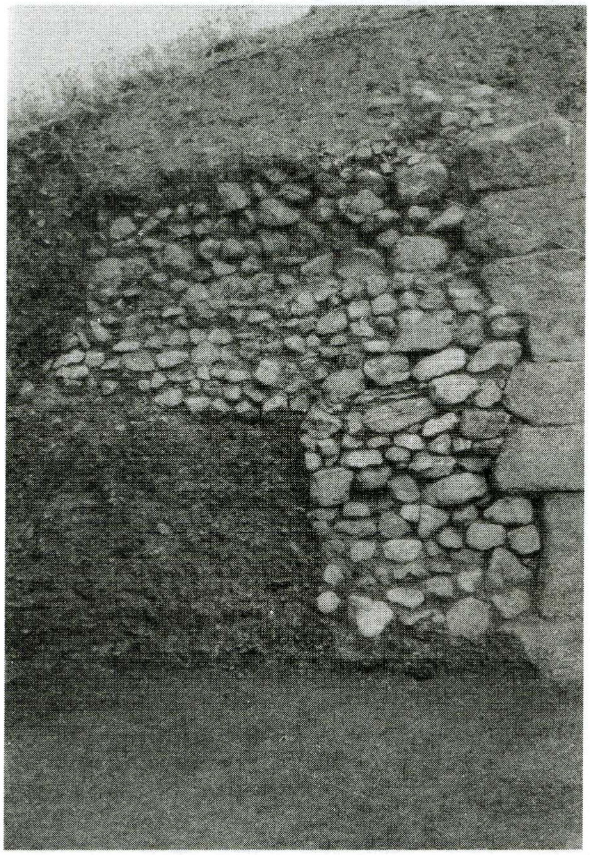
7

•*Обр. 6. Фасадата на гробницата-мавзолей. Fig. 6. La façade de la tombe-mausolée*

•***Обр. 7. Примитивен укрепителен зид на запад от фасадата. Fig. 7. Sur primitif de consolidation à l'ouest de la façade***

Входът е с отвор 0,86x1,68 м и е снабден с двукрила каменна врата. Долните краища на крилата са запазени на място, по-голямата част беше намерена отчупена — лявото пред входа, дясното — във вътрешността му. Дебелината им е 0,25 м. Крилата са правоъгълни с по един цилиндричен издатък от външните страни за оси (обр. 9). Външните надлъжни стени са заоблени за по-лесно въртене, а вътрешните с изрязвания за прилягане. За основа на вратата пред входа са монтирани два блока с овални вдлъбнатини за лягане на осите. В лявата е запазено оловно легло. В двата края на покривната плоча са издялани правоъгълни вдлъбнатини, в които са влизали железни клинове за бронзови халки. Следи от желязо личат в отворите, а лента зелена патина върху оста на дясното крило показва не само, че халките са били бронзови, но и че между последното затваряне на входа и времето на ограбване са изминали поне няколко десетилетия, като през това време халката е патинирала и е оставила отпечатък върху оста. Плочите са с плоски повърхности за разлика от тези на входа към кръглата камера и са по-грубо загладени отвън, отколкото отвътре. Фрагменти на врати в тракийска гробница се намират за пръв път на място. По-малко от месец по-късно беше открита плътно затворена врата със запазена халка, този път от желязо, водеща към централната камера на гробницата в Сарафова могила край Крън[11].

Първата камера е правоъгълна и е разположена леко асиметрично спрямо входа и фасадата — разширението на изток е малко по-голямо от това на запад. Удължено е в направление север — юг (1,91x1,39 м), максималната височина е 2,85 м. Подът е от утъпкана почва, стените и двускатният покрив впечатляват с монументалния си изглед и прецизното оформяне и изграждане. Дългите стени са от шест реда каменни блокове, подредени, общо взето, като тези от фасадата. Шестият ред е само от един блок, който продължава на север и юг, като влиза зад странѝците на двата входа. В горния си край той има слабо изпъкнала хоризонтална лента. Късите стени са с широчината на входовете със странѝците. На височина 2,35 м от пода започва стесняването на двускатното покритие. Върху покривните плочи на входовете лежи по един огромен петоъгълен блок. Техните вертикални стени съвпадат, общо взето, с широчината на изпъкналата лента от шестия ред. Върху тях са легнали два също така големи блока, като всеки от тях изцяло оформя ската на покритието. Вътрешността на правоъгълното помещение беше намерена наполовина запълнена с дребни камъни и почва, проникнали през входа. Насипът беше под наклон между горните краища на странѝците и вътрешния ръб на прага под входа за кръглата камера. След почистването се очерта линията по наклона на насипа. Друга много по-високо разположена линия очертава нивото на насипа в помещението от първоначалното запълване. По нея може да се съди, че свободно е останало малко пространство в горния северен край на правоъгълното помещение. Запълнена се е оказала и голяма част от южната половина на кръглото помещение, макар че тя беше намерена от нас съвършено празна. Еднозначното тълкуване на тези констатации крие известни рискове. Няколко възможни решения ще бъдат предложени при цялостното интерпретиране на гробницата.

Централната камера е иззидана върху почти правилна кръгла основа — диаметри между 3,05 и 3,20 м при височина 3,25 м, като закуполяването започва от втория ред. Подът е настлан с каменни плочи, а срещу входа е монтирано представително погребално легло.

Входът към куполната камера е очертан от два прага, странѝци и покривна плоча, бил е снабден с двукрила каменна врата. Той е малко по-тесен от входа към първата камера — 0,8 м, има същата височина — 1,65 м, и дължина 0,51 м. Външният праг лежи върху пода на преддверието, предназначението му е да поддържа вратите. В него са издълбани две плитки легла за осите. Същинският праг ляга под странѝците, широчината му е 0,53 м, като се издава едва забележимо под странѝците. Самите те са вертикални, опират на фуга останалите блокове на градежа, имат дебелина 0,31 м и върху тях лежи голяма покривна плоча. Отвън тя е с прави хоризонтални стени и върху ѝ е поставен посоченият петоъгълен блок. На север — по начин, който не може да се установи, тя се удебелява нагоре. Гледана от страната на кръглата камера, плочата е изрязана така, че средата ѝ се издава нагоре, като участва едновременно в градежа на целия шести и долната половина на седмия ред. Мястото над нея е запълнено с по-тесен блок, който не е свързан с останалите от реда. Долният ръб на покривната плоча е прав, с което нарушава дъгата на останалите блокове непосредствено над входа. Това обаче вместо да нарушава художественото и психологическо въздействие, го засилва, като създава една особена ритмика. Във височина лицето на плочата се разширява, като следва контурите на закуполяването. Разликата в плавността на закуполяването е компенсирана от специално прецизно изрязване на съседните блокове от седмия ред с форма на сегмент от фуния, с което в горния ръб на седмия ред окръжността е изцяло възстановена. Лицевите стени на покривната плоча и посочените два блока са били дообработвани след вграждането в цялостната конструкция — личат добре следите от ударите на инструментите в хоризонтално, вертикално и диагонално направление. Двукрилата каменна врата на куполната камера е подобна на тази за правоъгълното помещение, телата им са на по два фрагмента, паднали във входа към кръглото помещение и плътно до северната стена на правоъгълното. По-голямата част от тях беше под междувременно проникналата насипна почва.

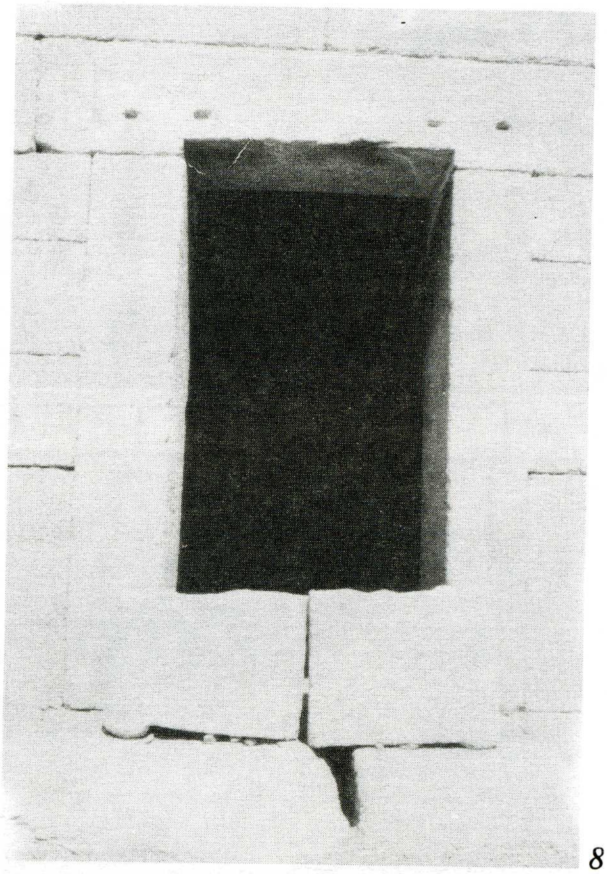
8

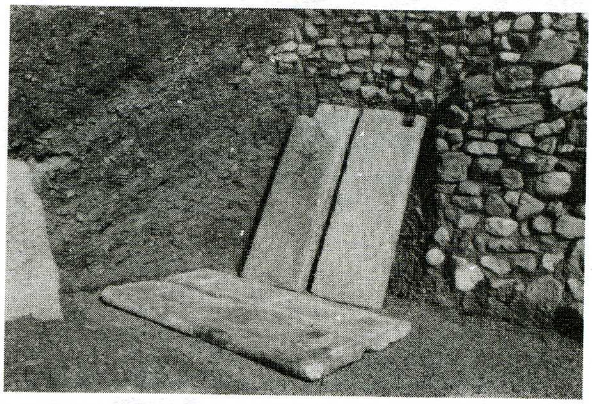
9

•Обр. 8. Входът към първата камера с остатъци от вратата на място. Fig. 8. L'entrée de la première chambre avec des vestiges de la porte en place

•Обр. 9. Крилата на вратите. Изправени — тези за първата камера, легнали — тези за централното помещение, с касетирани повърхности от вътрешната им страна. Fig. 9. Les battants des portes. De bout — ceux de la première chambre, couchés — ceux de la pièce centrale avec des surfaces encaissées de leur côté intérieur

Закрепването на крилата е било аналогично на първите две. Във вдлъбнатината за долната ос на западната врата е запазено леглото от желязо и олово, в другата то е изтръгнато. Подобни са и правоъгълните вдлъбнатини за захващане на халка за горните оси. Изненад-

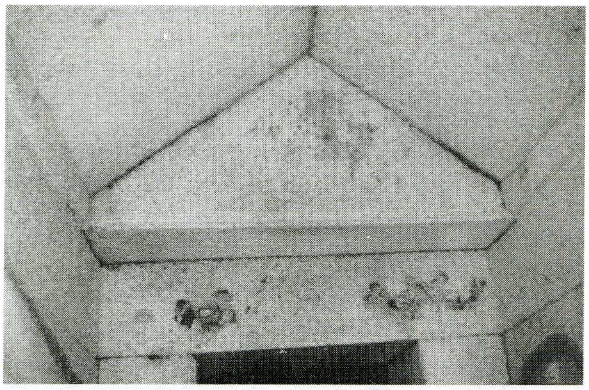

10

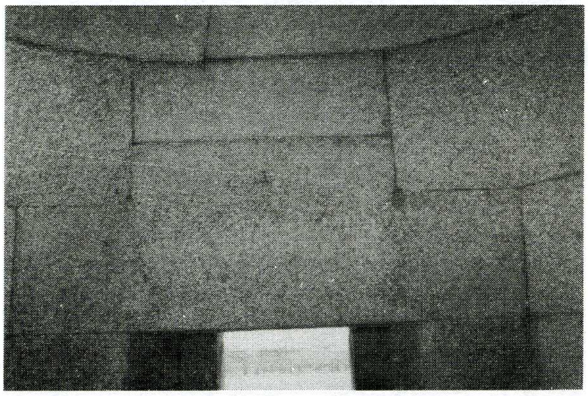

11

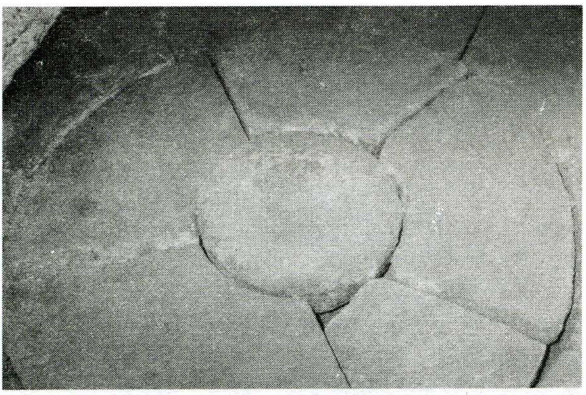

12

•Обр. 10. Петоъгълен блок над входа за кръглата камера. В покривната плоча се виждат зацапаните с кал отвори за монтиране на халка. Fig. 10. Bloc pentagonal au-dessus de l'entrée menant à la chambre ronde. On voit dans la dalle de recouvrement les ouvertures tachées de boue destinées au montage d'anneau

•Обр. 11. Част от южната стена на кръглото помещение с покривната плоча над входа. Fig. 11. Fragment du mur sud de la pièce ronde avec la dalle de recouvrement au-dessus de l'entrée

•Обр. 12. Централната зона от каменната настилка в куполната камера. Fig. 12. La zone centrale du revêtement de pierre dans la chambre à la coupole

ващо източната дупка на западната двойка и двете от източната двойка са запълнени с глина и около тях се очертават неправилни кръгове с диам. около 15—20 см с полипи от глинеста почва. Обяснение на този факт не може да бъде предложено засега, още повече, че до това равнище допълнително проникналият насип не е достигал. Вратите, изглежда, са били счупени при първоначалното проникване в гробницата. Тогава сигурно са били изтръгнати и железните клинове с бронзовите халки заради стойността на метала. Халките вероятно са били подобни на тези от куполната камера в Мезешката гробница. Не е изключено в един промеждутък от време, когато гробницата е била отворена, дупките за клинове да са целени с топки от гъста глинеста кал от входа към правоъгълното помещение (?).

Изрязването на жлебове за прилягане на крилата при затваряне е като на тези към първата камера, но последователността на отваряне е различна — този път първо е трябвало да бъде отворено западното крило. Има разлика и при оформянето на вътрешните лицеви стени — тези, които са се гледали откъм кръглата камера. Посредством издълбаване на правоъгълници, оградени от изпъкнали ленти те са касетирани. При това е допусната небрежност — горната касета на източното крило е по-малка от съответстващата ѝ на западното. Вратите са затваряли плътно входа, като са закривали части от същинския вход и покривната плоча. Прави впечатление, че за разлика от повечето известни данни за затваряне на входовете към камерите — Мезек[12], Стрелча[13], Равногор[14] и др. вратите в Голяма Арсеналка са разположени отвън и са се отваряли навън. Независимо от това направените наблюдения върху тях имат изключителното значение, че е възможно да се направи възстановка на начина на затваряне и да се сравняват както с тракийските гробници, така и с останалите в античния свят — найвече македонските гробници.

Куполното помещение на гробницата е застлано с 28 каменни плочи с дебелина между 20 и 30 см. Те са били много добре подредени в три концентрични пояса около кръгъл централен блок и опират плътно първия ред от стените на камерата. Две от тях липсват, пет бяха разместени или обърнати, останалите лежаха на място плътно един до друг. След проучване на почвата под разместените и на някои от лежащите на място, при което беше установено, че погребения под плочите не са извършени, настилката беше напълно възстановена, вкл. и чрез монтиране на допълнително издялани от нас плочи. Композицията в подреждането на настилката е развита около централна кръгла плоча с диам. 0,5 м (обр. 12). Значението ѝ е подчертано от лекото изпъкване в сравнение с останалите и издялването на кръгла вдлъбнатина в средата с форма на сегмент от кълбо. Вероятно тя представлява центъра на света или, което изглежда по-вероятно — слънчевия диск. Около нея са разположени

концентрично три реда от секторни плочи с широчина между 39 и 49 см. Поясите се разширяват постепенно отвътре навън и са много правилно очертани. Някои от радиалните фуги са продължение една на друга, но повечето се разминават, което не позволява да бъдат тълкувани като слънчеви лъчи. По-вероятно изглежда трите пояса около центъра (слънце ?) да отразяват вижданията на траките за триделния вертикален строеж на света. За аргументирането на това предположение тук няма да има място.

Стените на кръглата камера са изградени от 11 реда блокове които общо взето следват ритмиката на фасадата и правоъгълното помещение. Първият от тях е скрит зад плочите на настилката, закуполяването започва непосредствено над нея. То е плавно, добре пресметнато и изпълнено. Лицевите стени на блоковете са съвършено гладки, фугите са без пролуки, редовете прави — без запълвания или изкривявания. Куполът е увенчан с хоризонтален ключов камък (обр. 13).

Срещу входа и перпендикулярно на него, плътно до северната стена на кръглата камера е изградено погребалното ложе. То е поставено върху два специално изрязани блока, наподобяващи кресла така, че основите му лягат стабилно върху тях. Горните им краища се издават навътре — т. е. тялото на леглото е пъхнато в получените широки жлебове. Блоковете-крака излизат с по 15—20 см на юг и са високи 0,65—0,75 м. Долната стена на леглото е на височина 0,35 над настилката. То е съставено от голям правоъгълен блок с размери 0,72x1,98, дебелина средно 0,25 м (обр. 14). Към северния му край е прибавена плоча с форма на сегмент от кръг, която опира дъгата от стената на камерата. С нея максималната широчина на леглото достига 0,92 м. Плочата е напукана на три фрагмента. Основната плоча е ограничена отпред с широк релефен ръб. Долният край на лицевата ѝ стена е с врязана хоризонтална лента, краищата на която съвпадат с вътрешните линии на опорните блокове.

Леглото е монтирано, след като камерата е била изцяло построена. Известна разлика в качеството на обработката на камъните, особено на подпорните, дава основание да се предполага, че това е станало, след като съоръжението е било използвано определен период от време. За маркиране на леглото върху два от блоковете на стената — там, където е мястото на външните стени на подпорните блокове, с червена боя са нанесени две вертикални линии.

Гробницата е ограбена още в древността и може би това е ставало повече от един път. Въпреки това в площта пред фасадата и двете камери бяха намерени множество археологически материали, някои от тях с висока научна, художествена и материална стойност. Разположението и състоянието им показват, че в гробницата е извършено пищно и богато погребение, само малка част от инвентара на което се е запазила след щателното претърсване. Преобладаващото мнозинство от находките са все още в процес на реставрация, поради което детайлният им анализ тук е невъзможен.

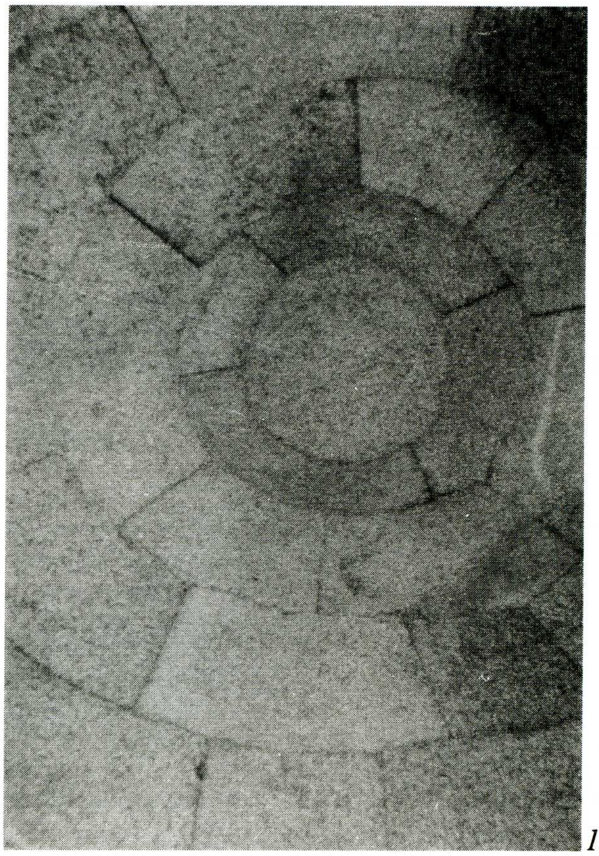

13

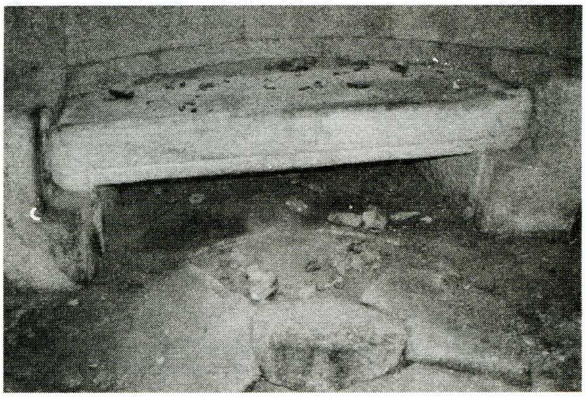

14

Насипът е чист от археологически материали. Доколкото ги има пред фасадата, те са пръснати непосредствено пред входа на правоъгълното помещение и са без особена стойност — късове от глинени съдове, незначително количество животински кости, железен връх от копие, желязна втулка и малък къс от бронзова тел. Най-вероятно са попаднали там след ограбването на гробницата. Сигурно крадците, изли-

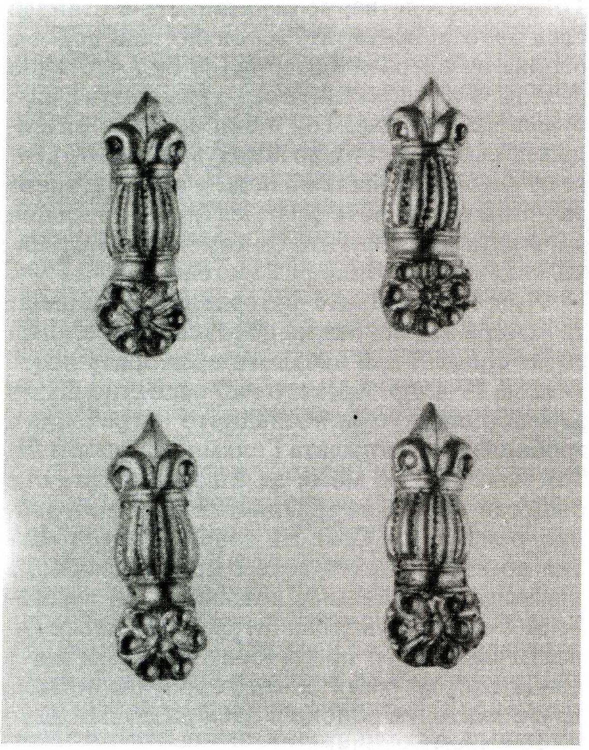

22

•*Обр. 13. Куполът на гробното помещение. Fig. 13. La coupole de la chambre tombale*

•*Обр. 14. Част от настилката и погребалното ложе веднага след влизането в гробницата-мавзолей. По пода и леглото се виждат отделни дребни камъни. Fig. 14. Fragment du revêtement et le lit funéraire immédiatement après l'entrée dans la tombe-mausolée. On voit sur le sol et sur le lit de petits pierres isolées*

•*Обр. 15. Златни апликации от централното помещение. Fig. 15. Appliques d'or de la pièce centrale*

зайки на светло, са преценили незначителността на част от плячката си и са я захвърлили.

В първата камера е бил погребан кон[15]. Костите му са разбъркани при ограбването и лежат на пода или в насипа над него, като голяма част от тях са останали вертикално или под наклон. Те са в много добро състояние. По пода и в насипа над него бяха намерени и късове от глинен аскос и ойнохое, които могат да бъдат възстановени. Тялото на аскоса има форма на сплесната сфера с обратноконична основа, фуниевидно устие, две лентести дръжки. Височината на съда е около 23 см, а максималният диаметър на тялото 25 см. Стените са покрити с тъмносива до черна добре излъскана ангоба, глината е чиста. Ойнохоето е с яйцевидно тяло, лентеста дръжка и прищипано устие с широк заоблен чучур. Глината е чиста, стените са със сива излъскана повърхност. В средата на шийката са гравирани буквите К Р Е. Диаметърът на дъното е 9, а максималният диаметър на тялото — 18 см. По-вероятно ми се струва съдовете да са строшени при изнасянето от централната камера, отколкото да са били поставени при тялото на коня в правоъгълното помещение. Освен тях тук са намерени и желязна втулка, железни и оловни безформени късове, може би от леглата за осите на вратите, бронзова тел, сребърна обковка и златно мънисто, сигурно изпаднало при изнасяне от централната камера. Мънистото е биконично с кръгъл отвор за нанизване. Диаметърът му е 0,95, а височината — 0,7 см. То е принадлежало, без съмнение на огърлица, която е отмъкната от злосторниците.

Куполната камера беше намерена от нас съвършено празна. Върху настилката, ложето, под него и над разместените плочи имаше пласт от няколко милиметра прах, както и известно количество безформени камъни, които очевидно не са резултат на напукване и падане на късове от покритието от каменни блокове. Те са с размери между 10 и 20 см и сигурно са били хвърляни по времето, когато входът на гробницата е бил открит. Прахообразната почва беше събрана и пресята. От нея бяха извлечени 4 златни апликации, късове от златни и бронзови позлатени телчета, глинени мъниста с позлата,късове от желязо, покрито със сребърни позлатени пластинки и др. по-незначителни материали. Специално внимание заслужават златните апликации и късовете желязо със сребро и позлата (обр. 15). Златните апликации са с удължена форма и лицето им е формирано от централна изпъкнала повърхност, от двете страни на която са моделирани розета и силно стилизиран лотосов цвят, който наподобява глава на грифон, гледана отгоре. От обратната страна са припоени по две халки за зашиване или прикрепване към кожен ремък. Подобни пластинки са добре познати, от находки в Мезешката гробница[16], гробницата в Кралево, Търговищко[17], Долна Козница в Дупнишко[18], Копринка до Севтополис[19], и другаде в България. Сходни с тях бяха открити в още две могили, проучени през 1995 г. — Цвяткова до Шипка и Сарафова край Крън[20]. Интересно е да се подчертае, че аналогична композиционна и сюжетна схема е използвана и като елемент в декорацията на късовете от нагръдник както от Голямата Арсеналка, така и от други могили в района[21]. Още по-странно е, че същата схема и сюжет имат няколко еднакви по размери и форми апликации от шахтова гробница № 3 в Микена, датирани в XVI в. пр. Хр.[22] Находките от България се датират в средата или втората половина на IV в. пр. Хр., към което време трябва да се отнесе и последното погребение в гробницата от Голяма Арсеналка. Що се отнася до аналогията с Микена, тя е толкова показателна, колкото и необяснима. Най-вероятно изглежда изображенията да са били предпочитани в микенското и тракийското изкуство, връзката между които вече неведнъж е била изтъквана. Отсъствието на междинни паметници може да бъде обяснено с обстоятелството, че в Тракия най-вероятно те са били изработвани и изобразявани върху материали като дърво, тъкани, кожа и др., които не са могли да бъдат предмет на археологическа регистрация.

Фрагментите от нагръдник са в процес на възстановяване[23]. Те са от желязна основа, върху която е прилепено с дебело и много изкусно позлатяване. Нагръдникът е имал сърповидна форма с перпендикулярно разположена спрямо тялото широка лента. За този тип нагръдници вече е изказано мнението, че са били приложение към броня или ризница и са прикривали шията на воин или владетел ако не в бойни действия, то в ритуални церемонии. Най-добре запазеният нагръдник от този тип е открит в гробницата край Мезек, Свиленградско[24]. Въз основа на фрагменти други два подобни нагръдника бяха графично рекунструирани от Л. Огнянова — от Върбица и Янково в Шуменско[25]. Още два сходни нагръдника, но без украса са познати от Шуменско[26]. При нашите проучвания в Казанлъшко бяха открити фрагмени от такива предпазителни оръжия в могилите Оструша и Цвяткова в района на Шипка[27]. Други няколко в различна степен на запазеност са намерени в гробницата на Филип Македонски във Вергина, Дервени и другаде в Гръцка Македония[28]. С такова предназначение се приема, че е и пекторалът от Товста могила в Украйна[29], изработен от злато с великолепна орнаментация, за който вече е изказано предположение, че е дело на тракийската торевтика. Освен за микено-тракийска културна и художествена общност нагръдниците от Казанлъшко и другаде в България са свидетелство за съществуването и на тракомакедонска област на развитие и практикуване на сходни художествени мотиви, които се потвърждават и от други находки в двата региона. От друга страна, това още веднъж доказва тезата за взаимстването на балкано-тракийски мотиви в областта на приложното изкуство от очевидно по-изостаналата в развитието си скитска художествена продукция.

В централната камера бяха намерени освен това и златни люспи, позлатени глинени топчета, някои от които с форма на жълъди, златни телчета и пластинки, повечето от които без съмнение принадлежат на погребален венец, каквито са познати и отдругаде в Тракия. Някои от глинените позлатени топчета са с отвор за нанизване; тези с форма на жълъд са с отвор до половината от диаметъра, което показва, че те са набучвани на златни или бронзови позлатени пръчки от лъчеобразен венец.

Предметите в кръглата камера бяха намерени върху погребалното легло, както и под него, върху плочите от настилката, във фугите между тези от тях, които са разместени, както и в насипната почва под някои от вдигнатите. Това свидетелства, че ограбването е станало след като инвентарът, вероятно снабден и с основа от нетраен материал, е бил частично разложен и грабителите са го намерили в разрушено състояние. Той е бил основно разположен върху ложето, но междувременно късове от него са паднали на пода и при вдигането на някои от плочите фрагменти са попаднали в почвата и във фугите от каменната настилка, където те са били разместени.

Археологическите материали[30] в куполната камера въз основа на посочените аналогии сочат средата или началото на втората половина на IV в. пр. Хр. като най-вероятно време за извършването на последното погребение в гробницата на могилата Голяма Арсеналка. То без съмнение не може да бъде свързано със съществуването на тракийския град Севтополис, основан от Севт III поне 2—3 десетилетия по-късно. Както вече е предположено, в днешната Казанлъшка котловина би трябвало да е съществувал значителен тракийски династичен център преди Севтополис, а както свидетелстват резултатите от проучванията на други могили в района и след разрушаването на Севтовата столица.

Далеч по-труден за решаване е въпросът за времето на построяване на съоръжението. Няма никакви реални предпоставки за прецизното датиране на гробницата — отсъства пластична или цветова декорация. Класификацията на монументалните гробни съоръжения в Тракия хронологически е в началния си стадий и е твърде крехка[31]. Единствено категорично установеният не само за тази гробница факт, че тя е използвана поне за две погребения и немалко време е била мавзолей, дава основание изграждането ѝ да се отнесе най-общо няколко десетилетия по-рано — т. е. в края на V или самото начало на IV в. пр. Хр. От една страна, този факт свидетелства за сериозните архитектурни познания и възможности на траките в сравнително ранна епоха, още повече като се имат предвид съвършенството в проектирането и изпълнението на строежа, които не може да нямат значителен по продължителност период на развитие и усъвършенстване. От друга страна, той е още едно неоспоримо свидетелство за съществуването на важен тракийски център в района преди появата на Севтополис.

В систематиката на тракийските куполни гробници[32] тази от Голяма Арсеналка заема изключително място. Тя е най-представителната сред каменните. Съвършенството в градежа и планирането е без паралели сред запазените подобни строежи. Маже би със същите достойнства са били гробниците от Розовец[33], Малко Белово[34] или Първенец[35], но те са изцяло или частично разрушени.

Отсъствието на коридор разграничава гробницата от повечето останали в Тракия.

Съществуването на фасада я доближава до Стрелчанската, датирана в същото време. По планово и пространствено решение тя е без преки аналогии. По план подобни са гробниците в Стрелча[36] и Вълчепол, Свиленградско[37], но покритието на предгробните им камери е стъпаловидно. Възможно е пространственото решение в първите помещения на съоръженията край Първенец, Пловдивско[38], и могила В край Лозенград[39] да е било подобно, но за това отсъстват данни. Първата от тях е датирана в началото на IV в. пр. Хр., а втората е без уточнена датировка. Подобен план има и тухлената гробница в могила 3 от некропола на Севтополис при с. Копринка, датирана значително по-късно[40].

С гробницата в могила Голяма Арсеналка и тази в Сарафова могила край Крън, чието публикуване предстои[41], броят на тракийските гробници в Казанлъшко достигна 12. Седем от тях са резултат от работата на нашата експедиция[42]. Като се изключат тези от Малката могила край Шипка и от Запрянова могила край Дунавци в района на Севтополис, останалите са монументални и трябва да се свържат с мощен династически център, съществувал поне от средата на V до края на II в. пр. Хр. Само за един кратък период от края на IV и началото на III в. ни е известно неговото разположение — Севтополис[43]. По-рано и по-късно той трябва да бъде търсен другаде.

Гробницата-мавзолей в Голяма Арсеналка е 23-ата куполна постройка в Тракия[44]. Като се сравни броят им в Тракия с този в останалите райони на античния свят — Микена, Тесалия, Мала Азия, Етрурия и Крим[45], може спокойно да бъде направено заключението, че куполните гробни сгради са характерен и отличителен белег на тракийската гробнична архитектура. Още повече, че в Северното Черноморие те са без съмнение резултат на управлението на тракийската по произход династия на Спартокидите[46].

Тук не може да не бъде повторено и изказаното вече мнение за микенския произход на куполните строежи в Тракия[47], като се имат предвид множеството други микенски преживелици в тракийската култура, както и съществуването на междинни връзки, каквито са храмът край Гърло в Пернишко[48] и множеството скални гробници с грубо куполовидно оформяне на централното помещение[49]. Бъдещите проучвания, които сигурно ще лишат от уникалност повечето от сега известните куполни гробници, вероятно не само ще потвърдят това предположение, но и ще позволят да бъде направена строга хронологическа класификация на тракийската гробнична архитектура.

---

[1] Г. Китов. Владетелска гробница от тракийски могилен некропол Шипка — Шейново. — Минало, I, 1994, № 1, с. 5 и сл.; G. Kitov. Ein neuentdecktes trakisches Fürstengrab bei Kazanlak. — Das Altertum 1994, vol. 39, p. 287 sqq.; G. Kitov, M. Krasteva. A 4-th Century BC Thracian Royal Tomb from the Kazanlak region. — Ta anta XXIV — XXV, Amsterdam 1992—1993, p. 59 sqq; Същият. Долината на царете в Казанлъшката котловина. — Анали, I, 1994, № 2—3, с. 51 и сл.

[2] Пак там, с. 49 и сл.

[3] Пак там, с. 55 и сл.

[4] G. Kitov, N. Theodossiev. New data on Thracian Archaeologi and Religion. — Thracia, 1955, 11, p. 333.

[5] Предварителни резултати за разкопките у G. Kitov. Les tumuli royaux dans „La vallée des rois". — Orpheus, 1995, No 5, p. 5 sqq. Първите две от четирите монументални гробници са публикувани: Г. Китов. Славчова могила край с. Розово, Казанлъшко. (Монументална тракийска гробница). — Археология, 1996, № 1, с. 1; Същият. Сашова могила. (Монументална неограбена тракийска гробница между Шипка и Ясеново). — Археология, 1996, № 2.

[6] Името на могилата е дадено от нас. Проучването ѝ продължи от 31. 08 до 08. 09. 1995, като гробницата, благодарение на геофизичните измервания на Никола Тонков, бе открита малко повече от час след началото на разкопките. Мои заместници бяха Гавраил Лазов и Елка Дочева от НИМ. Повече подробности за екипа вж. в предишните два броя на сп. „Археология".

[7] Г. Китов. Тракийските могили. — Thracia, X, 1993, p. 49; G. Kitov. Die Thrakischen Hügel. — Europa Indo-Europea, Roma, 1994, p. 175 sqq.

[8] Държа на уточнението, че под хероон разбирам култов комплекс, чиито елементи могат да бъдат храм, мавзолей, гробница, параклис в съчетание или поединично. Терминологията предстои да бъде детайлизирана. Усилията на М. Русева. Опит за тълкуване на погребалните паметници в Тракия като модел на света. — Анали, II, 1995, № 1—2, с. 28, ми се струват неуспешни, като недоразуменията са видни още в заглавието.

[9] Каменните блокове са анализирани и определени от д-р Георги Мавров от АИМ при БАН, комуто и тук благодаря. Публикация на анализите ще бъде предложена в един от следващите броеве на сп. „Археология".

[10] Поради ненарушеността на градежа скобите не се виждат никъде. Съществуването и разположението им е установено с помощта на металотърсеща апаратура от членовете на екипа.

[11] Разкопки 1995 г. — Г. Китов. Сарафова могила. — Археология, 1996, № 4 (под печат).

[12] Б. Филов. Куполните гробници при Мезек. — ИАИ, XI, 1937.

[13] Г. Китов. Тракийската гробница-мавзолей край град Стрелча. — Векове, 1977, № 1, с. 12 сл.

[14] Г. Китов. Куполните гробници край Равногор в Родопите. — Археология, 1989, № 3, 30 сл.; The Domed Tombs near the Village of Ravnogor in the Rhodopes — Ta anta XXII—XXIII, Amsterdam 1990—1991, p. 31 sqq.

[15] Костите на кон и други животни от гробницата са предоставени за остеологичен анализ на д-р Лазар Нинов и ще бъдат публикувани в следващия брой на Археология.

[16] Б. Филов. Куполните гробници ..., с. 30.

[17] Г. Гинев. Съкровището от Кралево. С., 1983, с. 31 сл.

[18] The Riches of the Thracian Rulers. Tokyo, 1994, No 25, 27.

[19] Ibid., No 14.

[20] В Цвяткова могила наред с няколко десетки върхове на стрели, сребърни розети, нагръдник-яка бяха намерени и 27 сребърни с позлата подобни апликации. В Сарафова могила те са две.

[21] От могилата Оструша (1993 г.) и Цвяткова могила (1995 г.). Нагръдниците все още са в процес на техническа обработка и не са публикувани.

[22] B. Dippert-Lippitz. Griechicher Goldschmuck. — Mainz am Rein, 1983, p. 19, Abb. 3.

[23] Почистването и реставрацията на повечето метални предмети се извършва под ръководството на доц. Веселина Инкова.

[24] Б. Филов. Куполните гробници..., с. 67, № 43.

[25] L. Ognenova-Marinova. Les motifs décoratifs des armures en Thrace au IVe siècle av. n. ère. — Actes du Ier Congres des études Balkaniques et Sud-est Européennes, 2. S., 1969, p. 407.

[26] Въоръжението от Древна Тракия. — Шумен, 1995, № 87 и 88.

[27] Тук бел. 21.

[28] П. В. Φαχλάρυτ. Περιτραχύλιον. Αϑηνα, 1991, p. 1 sqq. и пос. там лит.

[29] Б. М. Мозолевський. Товста могила. — Київ, 1979, с. 73 сл., № 135.

[30] Могила Голяма Арсеналка има пореден № 89, материалите постъпиха във фондовете на Националния исторически музей. Част от тях са вече изложени в залите на Музея.

[31] М. Русева. Опит..., с. 28 сл. и пос. там лит.

[32] Г. Китов. Куполните гробници ..., с. 33 сл. и пос. там лит.; Същият. Куполните гробници на нос Калиакра и край Каварна. — Т. Ant. Balk. IV, 1990, с. 116 сл. и пос: там лит.

[33] Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлии в Пловдивско. С., 1934, с. 158 и сл.

[34] И. Велков. Новооткрита куполна гробница при с. Малко Белово. — ГНАМ, VII, 1942, с. 37 и сл.

[35] Гробницата е все още непубликувана. Ползвам информацията и личните си впечатления с любезното съгласие на разкопвача Божидар Чапъров.

[36] Тук бел. 13.

[37] Б. Филов. Куполните гробници..., с. 79 сл.

[38] Тук бел. 35.

[39] A. M. Mansel. Thrakya Kurklareli Kubbeli merazlari ve sahte kubbe ve kemmer problemi. Ankara, 1943, p. 15 sqq.

[40] Ч. Чичкова. Появa и употреба на тухлата като строителен материал у траките в края на IV и началото на III в. пр. н. е. — ИАИ, XXI, 1957, с. 134.

[41] Тук бел. 11.

[42] Най-голямата монументална гробница в тракийския свят от могилата Оструша край Шипка — Г. Китов. Тракийски гробнично-култов комплекс в могилата Оструша край Шипка. — Пробл. на изкуството, 27, 1994, № 4, с. 13 сл.; G. Kitov. Das Thrakische Mausoleum bei Sipka. — Trans Europam, Bonn, 1995, p. 245 sqq.

От мен тя се определя като гробница-мавзолей. А. Фол. Тракийският Дионис. Книга втора Сабазий. С., 1994, с. 225 сл., я възприема като светилище на Сабазий; Гробницата в Славчова могила край Розово, тази в Сашова могила между Шипка и Ясеново (тук бел. 5), в могилите Голяма Арсеналка и Сарафова. Гробницата в Малката могила, макар и владетелска и неограбена, е примитивно изградена (тук бел. 1). Друга примитивна гробница е открита в Запрянова могила край Дунавци (Г. Китов. Разкопките на ТЕМП през 1992—1994 г. — Археология, 1995, № 4, с. 53 и сл.).

[43] Литературата върху Севтополис е събрана у Д. Николов. Историография за тракийския град Севтополис. — Сборник Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край, Казанлък 1991, с. 71 сл. За хронологията на града аз приемам схващанията на К. Димитров. Върху някои проблеми от развитието на Тракия през ранноелинистическата епоха. — Същият сборник, с. 94 сл.

[44] Тук бел. 32. Пет от тях са в Казанлъшко — прочутата Казанлъшката гробница — шедьовър на тракийското изкуство. — Сб. Тракийската култура ..., с. 12 сл. с посочване на по-значимите от предишни публикации и изследвания); две гробници на дъното на язовир „Копринка“ (б. Георги Димитров) (М. Чичкова. Тухлата..., с. 133 сл.); Шипченската гробница-мавзолей в могилата Оструша (тук бел. 42) и гробницата-мавзолей в могила Голяма Арсеналка, предмет на настоящата публикация. Не е изключено в района да съществуват други куполни гробници, чието откриване е неминуемо.

[45] Аналогиите са посочени още от Б. Филов. Куполните гробници ..., с. 106 сл.

[46] 438 — 109 г. пр. Хр. В. Ф. Гайдукевич. Воспорские города. Л., 1981 г., с. 50 сл., не намира никакви предшестващи куполните гробници паметници в Керченския или Тамански полуострови и търси произхода им другаде, без да познава тракийските куполни гробници.

[47] Тук бел. 45; Г. Китов. Тракийските могили ..., с. 70 сл. с пос. лит. и връзки с други тракийски съоръжения.

[48] D. Mitova-Dzonova. Megalithischer Brunnentenpel protosardinischen Typs von Dorf Garlo, Bez. Pernik. S., 1983, p. 4.

[49] В. Фол. Скалата, конят, огънят. С., 1993, с. 28 сл. и пос. там лит.

Le tumulus Goliama Arsenalka (Une tombe monumentale thrace à coupole dans la nécropole de Shipka-Sheïnovo)

G. KITOV

(Résumé)

Le tumulus est disposé au nord du village de Sejnovo, dans la région de Kazanlak, en Bulgarie du sud. Les mesurages déophysiques effectués immédiatement après le commencement des foulles, le 31 août 1995, ont permis de mettre au jour la tombe de pierre thrace à coupole le plus représentative et la mieux conservée en Bulgarie. Elle est composée d'une façade, d'une chambre rectangulaire et d'une pièce centrale ronde.

On a établi quatre périodes chronologiques: comblement du tumulus (on ignore quand cela a eu lieu); enlèvement d'une partie du comblement dans la périphérie sud-est et édification d'une tombe-mausolée, avec façade et entrée orientées au sud (la fin du Ve s. ou le début même du IVe av. J.-Ch.); dernier enterrement d'un cheval dans la chambre rectangulaire et d'un homme, vraisemblement quelque souverain, dans la chambre centrale; édification d'un mur de protection primitif devant la façade (le milieu ou le début de la deuxième moitié du IVe av. J.-Ch.), pillage (on ignore quand, mais il est presque certain que cela a eu lieu encore à l'époque préromaine).

Dans la région de Kazanlak ont été mises au jour 12 tombes dont 7 grâce aux efforts de notre équipe. Leur analyse chronologique montre qu'on devrait chercher un autre centre de l'Etat des Odryses en dehors de Sevtopolis déjà connu (les dernières décennies du IVe — le début du IIIe s. av. J.-Ch.).

La tombe à coupole dans le tumulus Goliama Arsenalka témoigne des possibilités techniques et des exigences artistiques élvées de la société thrace et de ses architectes, dessinateurs et constructeurs à une époque relativement ancienne.

По въпроса за т. нар. „Голяма колесница от с. Дупля“, Банатска област

АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ

През 1928 г. в околностите на с. Дупля, Банатска област, случайно били открити два интересни предмета — глинени модели на вотивни коли. Това са уникални находки, които на пръв поглед нямат нищо общо с късната праистория на днешните български земи, но всъщност не е точно така. Те са намерени в ареала на къснобронзовата „речна цивилизация“ в района на Долния Дунав, известна в съвременната научна литература като Културата с инкрустирана керамика по Долния Дунав (КИКДД). Тази култура е била разпространена в една тясна крайбрежна ивица на голямата европейска река в поречието на реките Тиса — Драва и Жиул — Огоста. Засега най-значителният паметник от нея е некрополът при с. Орсоя, Ломско. Като се има предвид, че това са паметници на етнокултурен комплекс, изиграл според мен решителна роля в генезиса и формирането на раннотракийската цивилизация и които са фактически непознати в нашата отечествена научна литература (само веднъж „Голямата колесница“ е използвана като паралел от В. Миков при опита му за интерпретация на дисковете на златното съкровище от с. Вълчитрън, Плевенско), намерих за необходимо да разгледам някои въпроси от чисто историографски характер, свързани с тези находки и най-вече с т. нар. „Голяма колесница от Дупля“.

Както отбелязвах, всъщност са били намерени две находки. Макар че вниманието ми ще бъде съсредоточено върху втората, смятам за необходимо да кажа няколко думи и за първия модел, тъй като и той има непосредствено значение при интерпретирането на „Голямата колесница“, още повече, че са открити в един и същи район.

Въпросната „вотивна кола“ има две колела, цилиндрична задна част, предна част с теглич и, което е много важно, един антропоморфен идол, украсен с три свастики. Осите на колелата вероятно са били от бронз, което се вижда от зеленикавата патина[1]. Интерес представлява именно този орнамент (обр. 1). За пръв път той се среща в орнаменталната система на предмет от втората половина на второто хилядолетие пр. Хр. в Долнодунавския басейн. Друга находка, в която се наблюдава този орнамент, е антропоморфната статуетка, намерена до погребение № 41 в орсойския некропол[2]. Всъщност свастиката на практика не се среща в орнаменталната система на други находки от КИКДД, освен в двата посочени случая.

Значително по-интересен е вторият модел, добил широка известност в научната литература като „Вотивната кола от Дупля“, или „Голямата колесница от Дупля“[3].

Находката е била продадена на Националния музей в Белград от К. Бьом, строителен предприемач от Бяла църква, Банатска област, при посредничеството на д-р Н. Вулич, професор от Белградския университет. Тя има две колела отзад и едно отпред, където са поставени от двете му страни по една водна птица (лебед?). Подвижен антропоморфен идол е сложен върху задната широка част, а пред него още една, подобна на другите птица. Заедно с „Колесницата“ е намерен и глинен „похлупак“. Всички предмети на тази странна находка са украсени с врязан, инкрустиран с бяла материя геометричен орнамент (обр. 2), типичен за Културата с инкрустирана керамика на Долния Дунав[4].

В случая по необходимост се налага по-подробно описание на тази находка, както и обстоятелствата, при които е извършено нейното, нека така да го наречем, реконструиране. Осите са загубени, но вероятно са били направени от бронз (както е и при случая с първия модел, което се вижда от характерната зеленикава патина). Такова оксидиране има и на дръжката на „похлупака“ и явно е следа от бронзовата тел, служеща за неговото прикрепване, засега неизвестно към какво. Цялостната реконструкция на „Колесницата“ във вида, в който я познаваме днес (обр. 3), е направена от Дж. Бошкович, по това време архитект в Белградския музей[5]. Пръв Й. Петрович обръща внимание на наличието на фалос от вътрешната страна на идола[6]. От това в голяма степен ще следват и заключенията, които изследователите ще правят за бъдеще, а именно, че се касае за някакво мъжко божество.

Й. Петрович е на мнение, че антропоморфният идол представлява божество, свързано с култа към Слънцето и плодородието, предшественик на Аполон Беленус[7]. Що се касае до датировката на „Колесницата“, той смята, че по стил, техника и орнаментация може да бъде отнесена към времето, когато в Дунавската равнина е била в разцвет бронзовата металургия, а в района на Алпите е започнала да се развива халщатската култура на ранножелязната епоха, или в най-общи линии около 1000 г. пр. Хр., а възможно е и малко по-рано[8].

Схващането на Й. Петрович е по-късно доразвито от Др. Гарашанин. Тя заявява, че трудно би могла да се съгласи с направената реконструкция на „фигурата с чадъра“ и е посклонна да приеме, че този предмет (т. нар. „чадър“ или „похлупак“) е независим от „Колесницата“, още повече, че преки аналогии не са известни, а условията на намирането ѝ са доста несигурни и неясни[9]. Антропоморфната фигура е итифалическа и се датира към бронзовата епоха (към кой период на тази епоха авторката не уточнява), а водните птици имат паралели в метални амулети — висулки[10]. Спирайки се на редица податки от античните писмени извори, сръбската изследователка формулира основните си заключения. Фигурата от „Колесницата“ представлява божество на плодородието, символ на последното са и водните птици. Това божество може да бъде тракийският прототип на Аполон, облечен в женска дреха. Според мен това е интересно становище, нелишено от известен рационализъм. Неговата роля (на Аполон — б. м.) в Долнодунавския район играе някой друг бог, свързан с плодородието и това е тракийският Дионис[11]. Тя смята за неподлежащ на съмнение факта, че антропоморфната фигура и птиците са свързани с Хипербойската земя, която може да бъде локализирана в Подунавието. Те дават фигурална представа за познанията, които са имали елините за нея и за божеството, което е пребивавало по шест месеца в тези краища, за да се върне в Делос и Делфи на колесница, теглена от лебеди, птици, чиято родина е от двете страни на Долния Дунав[12].

През 1954 г. се появява кратката статия на сръбския археолог М. Васич, в която в съвсем друга светлина се разглеждат въпросите, свързани с „Колесницата“, или по-точно той е първият, който сериозно изказва съмненията си в нейната автентичност[13]. Аргументите му наистина заслужават внимание. М. Васич обръща внимание на начина, по който „Колесницата“ е попаднала в Националния музей в Белград[14].

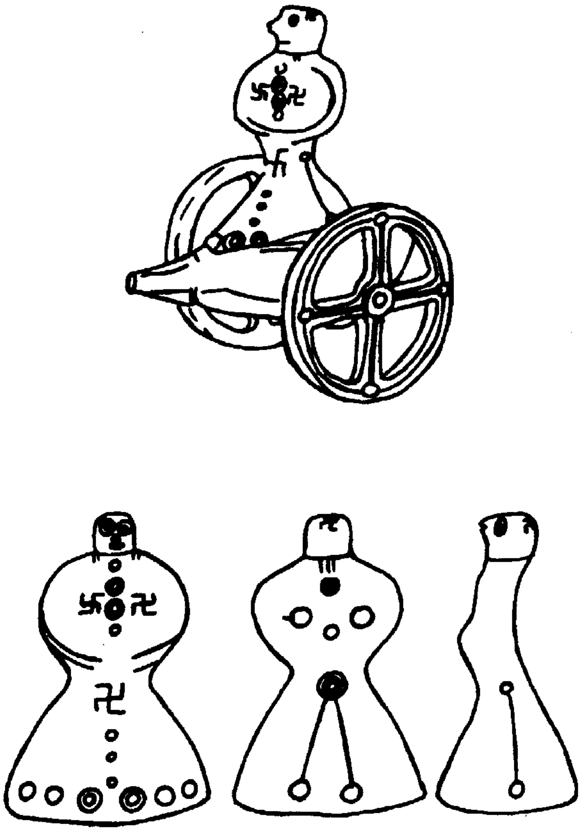

1

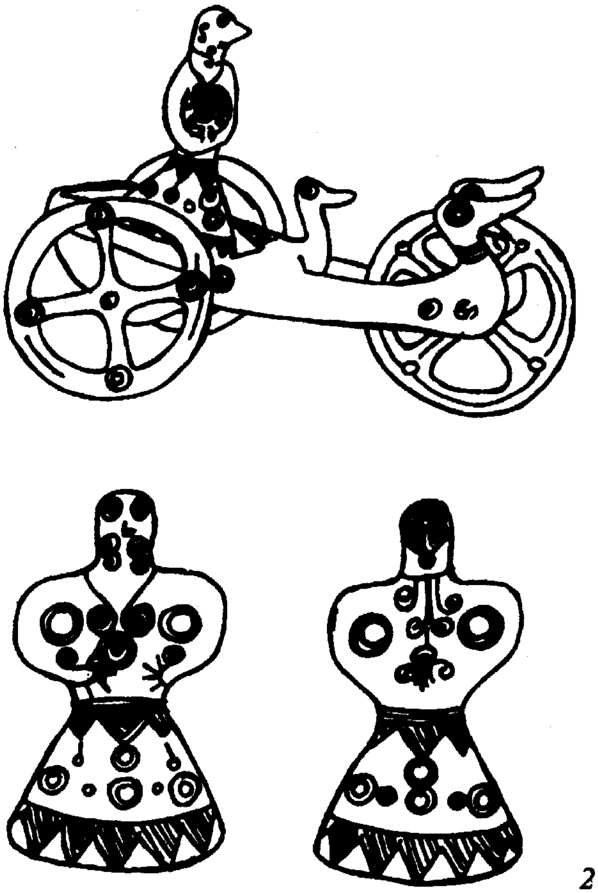

2

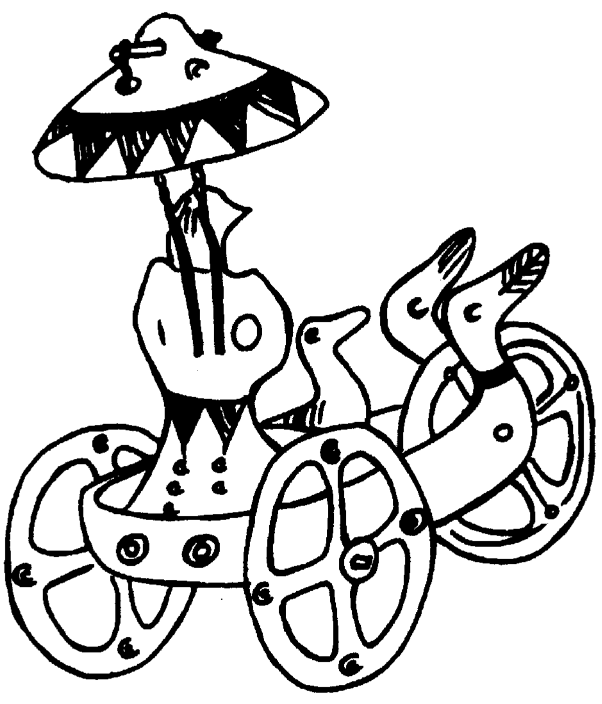

3

•Обр. 1. Глинен модел на малката вотивна „кола“ от Дупля. Fig. 1. Modèle en argile de la petite „voiture“ votive de Duplea

•Обр. 2. „Голямата колесница от Дупля“. Първоначален вид. Fig. 2. „Le Grand char de Duplea“. Aspect rudimentaire

•Обр. 3. Т. нар. реконструкция на „Голямата колесница от Дупля“. Fig. 3. L'ainsi dite reconstruction du „Grand char de Duplea“

Нито един от археолозите от Музея не се усъмнил в нейната автентичност, нито пък някой от тях е сметнал за необходимо да попита продавача К. Бьом, при какви обстоятелства е била намерена, какво е местонахождението ѝ, как и в какъв вид е стигнала първоначално до него и т. н., впрочем съвсем елементарни въпроси, задължителни за всеки уважаващ себе си и що-годе подготвен археолог. На доверие било прието, че „Колесницата“ е открита в района на с. Дупля[15]. В кой точно район, в коя местност на селото, имало ли е наоколо останки от керамични комплекси или други находки, свързани евентуално със селище или некропол, подобни въпроси не са задавани, или пък ако са били задавани, за това липсват съответните документи (евентуално необходимият протокол при извършването на подобен род, грубо да ги наречем, покупко-продажби — б. м.). Любопитно е да проследим аргументите на М. Васич, както и хода на неговите разсъждения. Той смята, че така, както „Колесницата“ е представена в момента в експозицията на Националния музей в Белград, тя е без аналогии не само в класическата древност, но и в историята на ранната европейска цивилизация изобщо[16]. Странна е антропоморфната фигура, облечена безспорно в женско облекло („пола“) и в същото време притежаваща фалос, намиращ се във вътрешността ѝ. Въпросният мъжки атрибут може да се види само при едно положение — ако идолът бъде поставен върху главата си[18]. Според М. Васич К. Бьом е придружил своята „находка“ и с един „похлупак“, който бил допълнил безсмислената реконструкция на Дж. Бошкович, тъй като последният е поставен като „чадър“ над антропоморфната фигура, а на всички археолози е известно как изглежда този атрибут на Афродита, изобразен на един фриз от Партенона[19]. Не е необходимо да се спираме на другите разсъждения на сръбския изследовател, които имат общ характер[20]. Неговото заключение е категорично и недвусмислено — „Колесницата от Дупля“ е фалшификат[21]. В своята полемика с Др. Гарашанин М. Васич ѝ препоръчва да престане да гледа на тази находка като на оригинал и съответно да се откаже от своите изводи[22]. За това, че „Колесницата“ не е автентична, М. Васич привежда и други аргументи, които ще цитирам в най-общи линии. Идолът е поставен заедно с т. нар. „похлупак“ по един неестествен или по-точно, измислен начин. Най-грубата фалшификации според него (и тук аз съм напълно съгласен), е представянето на фалоса във вътрешността на „полата“ на фигурата. С основание той задава въпроса, защо е било нужно да се скрива мъжкият полов атрибут по този начин. Изводът му е, че съвременният фалшификатор е изхождал от модерните, така да ги наречем, представи за срам, нещо, което е било непознато за класическите древни цивилизации[23].

По всичко изглежда, че на тази сериозна статия на М. Васич не е било обърнато нужното внимание, или по-точно версията му, че „Голямата колесница“ е фалшификат, не е била приета от научните среди. Две години след публикуването ѝ немският учен В. Бранденщайн прави опит за нова интерпретация на „Колесницата“. Той смята, че антропоморфната фигура е женско божество, олицетворяващо Афродита Дзейрене, велика македонска богиня на подземния свят, мъртвите и вегетацията. Интересно е като е женско божество, защо има фалос (б. м.)? Изобщо наличието на въпросния фалос доста усложнява нещата. Нека продължим с разсъжденията на автора. Въз основа на едно сведение от Херодот, което е тълкувано съвсем свободно от немския учен, той интерпретира трите птици (лебеди?), като тримата сина на македонската Афродита, впрегнати в колесницата, в която се вози майка им[24].

Появилата се малко по-късно статия на В. Трбухович почти с нищо не допринася за изясняване на проблематиката, свързана с „Голямата колесница“. Главно внимание той отделя на птиците, от една страна, и на идола от типа Кличевац, според възприетата от него терминология, от друга. Разсъжденията му също са от общ характер[25]. Трябва обаче да отбележа едно нещо. Идолът (или по-скоро статуетката от Кличевац), макар да е доказана безспорно нейната автентичност и принадлежност към определен ареал на КИКДД е едно изолирано, наистина необичайно явление и няма на практика нищо общо с антропоморфните идоли от двата модела от Дупля, нито пък с десетките други идоли, намерени в находищата на въпросната „речна цивилизация“. В. Трбухович отрича възможността антропоморфната фигура от „Голямата колесница“ да бъде свързана с Аполон Беленус[26]. Относно автентичността на находката от Дупля, сръбският изследовател заема уклончива, или по-точно казано, неопределена позиция[27].

4

5

Засега това е основното, написано за този странен паметник — „Голямата колесница от Дупля“. Впоследствие с него ще се занимават и други изследователи от различни страни, и което е най-важното, нееднократно ще я привличат като паралел и аналог при изясняването на някои проблеми от чисто локален характер, но това с нищо няма да промени нито датировката ѝ, нито нейната интерпретация. Според мен в случая по-важно е друго — с какво точно имаме работа. Дали с оригинално произведение на изкуството на въпросната долнодунавска „речна цивилизация“ от втората половина на второто хилядолетие пр. Хр., или с един изключително умело направен, неизвестно с каква цел, модерен фалшификат. Аз също дълбоко се съмнявам, че т. нар. реконструкция е вярна — наистина, неестествена е антропоморфната фигура с „чадъра“. Но най-странното и необяснимо, поне в момента, е именно въпросният идол. Досега от ареала на КИКДД, от различни селища, но най-вече некрополи, особено в тези при Кърна и Орсоя, са познати няколко десетки подобни схематизирани човешки фигури, но нито една от тях не притежава трите основни белега, които са типични за тази от Дупля. А това са: отворите в горната част на тялото, които фактически оформят ръцете, представянето на пръстите им с врязани черти и което е най-фрапиращото и смущаващо, наличието на скрития под „полата“ фалос. Така оформен, идолът от Дупля е уникат сред антропоморфната пластика на КИКДД. Впрочем, на него ще се спра допълнително в края на изложението. Наистина, би могло да се възрази, че цялата „Голяма колесница“ е уникат. Всъщност, нещата са толкова объркани и неясни, неизвестните са прекалено много и това не ми позволява, поне засега, да изкажа категорично становище. Може би, ако в бъдещите години се натрупа достатъчно материал от най-различен характер, всичко ще си дойде на мястото. Във всеки случай, ако при разглеждането на някои въпроси, свързани с културно-историческото развитие на долнодунавските племена през късната бронзова епоха, би ми се наложило да привлека като паралел и аналог „Голямата колесница от Дупля“, аз много бих се замислил дали да направя това. Имам редица основания, на които ще се спра в следващите, заключителни редове.

Засега, общо взето, по такъв начин стоят въпросите, свързани с този археологически паметник. Както видяхме, има доста, и то сериозни съмнения относно неговата автентичност, които съвсем не са за пренебрегване. Ще направя опит да дам собствена интерпретация. Естествено, ще има някои повторения, но те по неизбежност са необходими. Всъщност, от колко части е съставена „Голямата Колесница от Дупля“? От „кола“, в която са впрегнати три водни птици (лебеди“ или „патици“?), един антропоморфен идол, поставен в задната част на „колата“, имащ над себе си „чадър“. Не се наемам да твърдя доколко е вярна тази реконструкция, но в случая е необходимо да

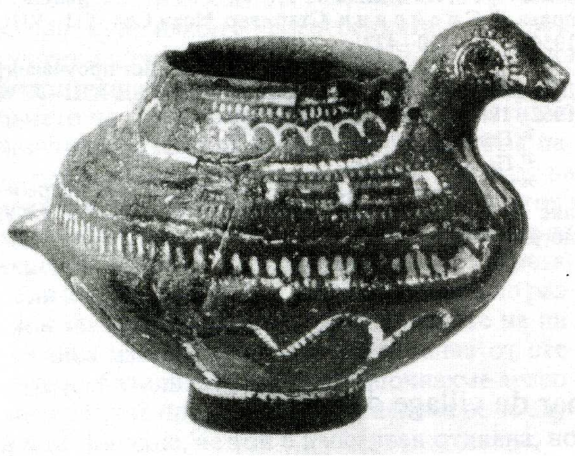

6

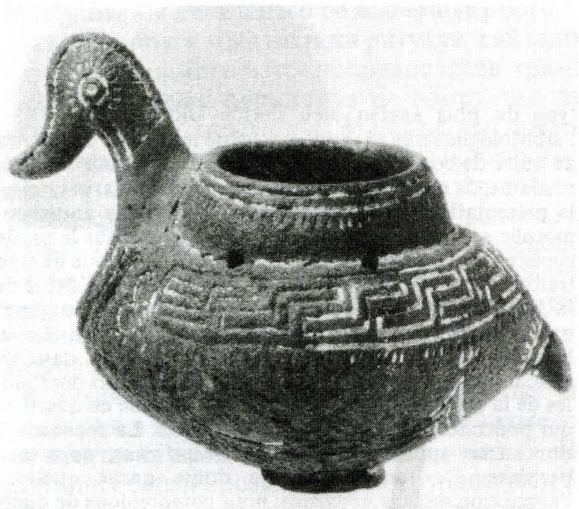

7

•*Обр. 4. Зооморфен съд от орсойския некропол. Fig. 4. Récipient zoo-morphe de la nécropole d'Orsoja*

•*Обр. 5. Зооморфен съд от орсойския некропол. Fig. 5. Récipient zoo-morphe de la nécropole d'Orsoja*

•*Обр. 6. Зооморфен съд от орсойския некропол. Fig. 6. Récipient zoo-morphe de la nécropole d'Orsoja*

•*Обр. 7. Зооморфен съд от орсойския некропол. Fig. 7. Récipient zoo-morphe de la nécropole d'Orsoja*

се направи конкретен анализ. На първо място започвам с вотивната „кола". Такъв предмет е известен пак само от Дупля и на него се спрях още в началото. Така наречените „водни птици" (?) са засвидетелствани от редица находки от КИКДД, но най-великолепните находки са от орсойския некропол (обр. 4—7), макар да са налице съвсем явни и определени типологически различия между тях и тези от Дупля[28]. Антропоморфният идол, поне що се касае до оформянето на главата, е близък до този от погребение № 178 от Орсоя[29]. Така нареченият „чадър" е без паралели. Но да обърна внимание отново на фигурата, или по-специално на орнаменталната система, използвана при нейната украса, главно на „полата" ѝ. Досегашните изследователи на „Голямата колесница" не са обърнали внимание на този факт, или по-точно, той е направо пренебрегван. И така, въпросната „пола" е украсена в горната част със скачени защриховани остроъгълни триъгълници, от върховете на които излизат по една отвесна лента, завършваща с дъга, а в средата с двоен концентричен кръг (орнамент тип „птиче око"). В средната част този орнамент е самостоятелен, а в долната има гъста мрежа от скачени, кòсо защриховани триъгълници. Подобна орнаментална система е много слабо разпространена в КИКДД и не е характерна за нея. Но най-смущаващото в случая и това трябва дебело да се подчертае е, че от всичките известни досега антропоморфни фигури от въпросната култура, нито един не е украсен с подобен мотив. И на последно място — итифалически антропоморфен идол от КИКДД до днес не е открит.

И така, отделните елементи, от които е съставена „Голямата колесница от Дупля", на практика са без точни и стабилни паралели. Както видяхме, доста са аргументите, които показват, че в случая имаме работа с един, меко казано, необикновен археологически паметник. Целта ми беше да проследя историята на неговото проучване и интерпретация, а какъв ще бъде крайният резултат, ако въобще има такъв, е въпрос на бъдещето. Според мен едно нещо трябва да се има предвид от изследователите, които се занимават с проблемите на генезиса на раннотракийската материална култура — като аналог и аргумент, поне засега, не би трябвало да се използва „Голямата колесница от Дупля".

---

[1] Ф. Милкер. Преисторийска колица из Дупльайе. Старинар. Трета серия, V, 1928—30, с. 20. Табл. VIII.

[2] Тр. Филипов. Некропол от късната бронзова епоха при с. Орсоя, Ломско. Албум. С., 1976. Табл. XXII.

[3] Й. Петрович. Вотивна колица из Дупльайе. Старинар. Трета серия, V, 1928—30, с. 21.

[4] Пак там, 22—23.

[5] Пак там, с. 23.

[6] Пак там, с. 22.

[7] Пак там, с. 26.

[8] Пак там, с. 27.

[9] Др. Гарашанин. Прилог проучваньу Дупльайских колица. Старинар. Нови Сад, 1951, с. 270.

[10] Също необяснено от кой период, вж. пак там.

[11] Пак там, с. 272.

[12] Пак там.

[13] М. М. Васич. Анализа Дупльайских колица. Жива антика, IV, 1954, 2, 376—380.

[14] Както вече беше отбелязано, на Националния музей в Белград тя е била продадена от Карл Бьом, строителен предприемач от Бяла Църква, Банатска област.

[15] М. М. Васич. Цит. съч., с. 376.

[16] Пак там.

[17] Пак там.

[18] Пак там.

[19] Пак там, с. 337.

[20] Пак там, 337—380.

[21] Пак там, с. 380.

[22] Пак там.

[23] Пак там, с. 379.

[24] W. Brandenstein. Die Göttin von Dupljaja. Carinthia, I, 1956, Heft 3—4, 419—424. Явно, че авторът не само не е бил запознат с работите на Др. Гарашанин и М. Васич, но не е виждал и оригинала на „Голямата колесница“. Това личи от факта, че той никъде не споменава, че антропоморфната фигура е итифалическа, не знае нищо за съществуването на фалоса под „полата“, а това естествено дава отражение и на крайните му изводи. Критичен анализ на статията на В. Бранденщайн прави Д. Срейович. Старинар. Нови Сад, VII—VIII, 1956—1957, 420—422.

[25] В. Трбухович. Йош йедан прилог проучваньу Дупльайских колица. — Старинар. Нови Сад, XIII—XIV, 1962—1963, 177—179.

[26] Пак там, с. 178.

[27] Пак там, с. 179.

[28] Тр. Филипов. Цит. съч., обр. XXIV, погребение № 43, обр. XLVIII, погребение № 128, обр. LXV, погребение № 178.

[29] Пак там, табл. LXV.

Sur la question du „Grand char du village de Duplea“, dans le région du Banat

AL. BONEV

(Résumé)

En 1928, aux environs du village de Duplea, dans le Banat, on a découvert deux modèles d'argile de „voitures votives“. Le premier est conservé partiellement et ce qui mérite l'attention, c'est l'ornementation composée de trois croix gammées marquées sur l'idole anthropomorphe, un ornement qui est très rare pour la région de la Culture à la céramique incrustée répandue le long du Bas-Danube. On pourrait indiquer comme son parallèle le plus exact l'idole découverte à proximité de l'enterrement No 41 dans la nécropole d'Orsoja située à l'ouest de Lom. Beacoup plus intéressant est second modèle, connu dans la littérature scientifique comme *„Le Grand de Duplea“*. Il a deux roues derrière et une devant, et de chaque côté est représenté un oisieau aquatique (cygne ou canard?). Une idole anthropomorphe mobile est posée sur sa partie arrière élargie, et devant elle — encore un oiseau (?) semblable aux autres. On a trouvé avec ces idoles un „couvercle“ en argile. Les objets sont décorés d'un dessin géométrique en y employant la technique du faux cordon et ils sont incrustés d'une matière blanche.

La trouvaille a été proposée au Musé national à Belgrade par K. Beum, entrepreneur en construction de Bjala Carkva, de la région du Banat. En l'achetant, les archéologues du musée m'ont manifesté aucun intérêt en ce qui concerne les circonstances qui avaient accompagnées la découvert. Sa publication a été suivie de plusieurs interpréetations, et notamment qu'il s'agit d'une scène liée au culte de la fécondité et avant tout à Apolon Belenus et proototype du plus ancien dieu thrace Dionysos. En 1954, l'archéologue serbe M. Vasić a exprimé le premier des doutes au sujet de son authenticité. D'apres lui, c'était un faux moderne. Je considère qu'une série de particularités, telles la présentation inhabituelle des bras de l'idole anthropomorphe sortant de deux ouvertures pratiquées sur la partie supérieure du corps, la formation des doigts à l'aide de cinq traits incisés, le système ornemental utilisé pour le décor de la „jupe“ de l'idole — la présence d'un phallus sous la „jupe“ qui ne peut être observe que si l'idole est posée la tête en bas, autrement dit des éléments sans parallèles dans les dizaines de figures analogues découvertes au cours des fouilles de la „civilisation fluviale“ du Bas-Danube en question, qui pourraient provoquer certains doutes. La reconstruction même, appelons-la ainsi, du *Grand char*, nous rend perplexe. De toute façon, je doute qoute qu'avant l'apparition de faits nouveaux, nous comprenions de qupoi il s'agit exactement. En fait, plusieurs chercheurs de différents pays ont utilisé *Le Grand char* comme parallèle et analogue quand ls veulent démontrer certaines de leurs conceptions. Quand à moimême, si je devais considérer des questions liées au développement culturel et historique des peuples du Bas-Danube pendant la deuxième moitié du deuxième millénaire av. J. Ch. ou bien des questions concernant la genèse de l'ancienne culture matérielle thrace et s'il fallait utiliser *„Le Grand char* de Duplea“ comme quelque preuve, j'agirais avec les plus grandes réserves devant une telle possibilité.

Базиликата в Ракитово

ЙОРДАНКА ЧАНГОВА

Общи бележки. През 1962 г. в южната издигната част на града, в местността Никулица или както я наричат още манастир „Св. Никола“, бяха разчистени останките на интересен паметник, ранновизантийска базилика, която няма точна аналогия[1]. Не може да се каже, че намерихме останките в много добро състояние. Както показват археологическите данни, църквата е претърпяла разрушения и преустройства още през средновековната епоха. Дали тогава или по-късно, била разбита, отворена и ограбена малката крипта, намираща се в пода на олтара. През XII—XIV в., видно от гробния инвентар на някои от погребенията, които разчистихме, тук е възникнал некропол, който бил използван до началото на XX в.[2] При прокопаването на гробните ями също са засегнати някои зидове. Но най-големи поражения на паметника са нанесени през първата четвърт на века и в наши дни. През 1923 г. точно на това място е бил построен параклис и останките от североизточната част на базиликата са останали под него (обр. 1). При по-внимателно разглеждане се виждаше дори, че стените на параклиса използват за основи останки от стените на базиликата. Когато започнахме археологическите проучвания в параклиса не се служеше. Личеше, че той е изоставен отдавна, но в началото на 90-те години е бил поправен, възобновен и сега в него се извършват богослужение и други християнски ритуали, тъй като в града няма друг източноправославен храм. Особено големи поражения на паметника са нанесени през лятото на 1962 г., малко преди започване на археологическите разкопки. Тогава на юг от параклиса е извършен строеж на футболен стадион. При работата с булдозер е вдигнат хумусният пласт и са разбити зидове на жилища и гробове. Пострадали са значително и стените на църквата. Това показваше огледът, който направихме преди разкопките. Количеството строителен материал — камъни, тухли и хоросан, беше огромно. Това се потвърди и от сведенията, които получихме от жителите на града и най-вече от учителя по история Георги Грозданов. След булдозера той заедно с група ученици направил разчиствания и прибрал в музейната сбирка на града мраморни детайли от вътрешната украса на базиликата, бронзови сферични копчета и бронзова корубеста византийска монета от погребения, а в двора на църквата намерил долиум с овъглено жито[3].

Още през 1962 г. църквата беше разкрита почти изцяло с изключение на северната част на трансепта, попадаща под параклиса. Не беше разчистено и помещението, което фланкира притвора от юг, тъй като вероятността да подкопаем насипа на стадиона и да предизвикаме срутване беше съвсем реална, а не разполагахме с материали за изграждане на някаква подпора. Затова се задоволихме само с леки разчиствания[4]. Резултатът беше положителен, по безспорен начин беше установено, че от юг фасадата на базиликата е имала пристроено помещение, както от север. То е било свързано конструктивно със сградата и на изток е завършвало с апсида, без да може да се каже нищо положително за предназначението му. Не беше разкопан и атрият. Той беше проучен само с няколко сондажа.

•Обр. 1. Останки от базиликата (северна половина).
Fig. 1. Vestiges de ls basilique (moitié occidentale)

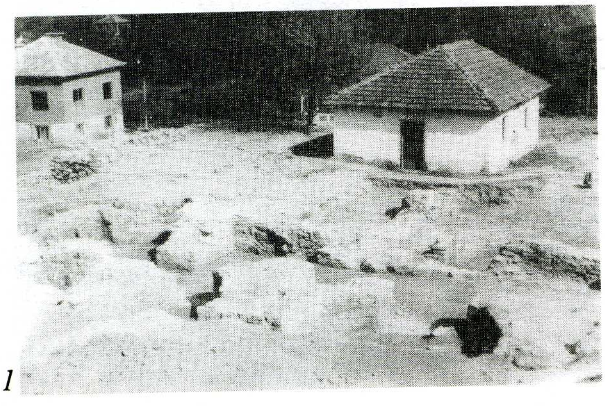

1

План и градеж. Фактите, установени по археологически път, и наблюденията показаха, че във всички части на базиликата има пълна симетрия, което много ни помогна да направим реконструкция на плана и да определим типа ѝ.

Базиликата е била трикорабна, с трансепт и купол от изток и обширен двор от запад. На изток е завършвала с три апсиди, отделени една от друга, а на запад с триделен притвор, който е имал галерия над средната част. Към западната фасада на базиликата са пристроени от север и юг по една стаичка, северната, служеща за баптистерий (обр. 2).

Споменахме, че останките от сградата не бяха в много добро състояние. Западната половина беше по-добре запазена от източната. Стените бяха запазени от 0, 10 м височина в централната апсида до 1, 30 м при западната фасада (обр. 1). Независимо от това останките съдържаха достатъчно информация, за да се направи планът. Базиликата е построена върху правоъгълник. Има дължина 32, 25 м с портиците от запад, а само църквата е дълга 30 м при широчина на наоса 17 м. При западната фасада е широка 24, 50 м. Наосът е скъсен, т. е. той е малко по-къс, отколкото широк. Скъсени наоси са имали някои базилики от V—VI в. у нас[5], в Цариград и особено много в Сирия[6]. Стените на църквата са изградени почти изключително от речни камъни различно големи, които се редуват с тухлени пояси — в техника *opus mixtum* (обр. 3). Хоросанът, употребен за свръзка на камъка, е бял със слаб примес на едри парченца червени тухли. Тухлените пояси, запазени най-добре в източната половина на северната стена и в апсида на южното помещение, фланкиращо от юг западната фасада, бяха в четири реда предимно с размери 0,30X0,30X0,04 м. Те бяха свързани пак с бял хоросан, но малко по-наситен с парченца тухли. Фугите между тухлите бяха широки, колкото са дебели самите тухли. Този начин на градеж е известен от други църкви от ранновизантийската епоха, но е бил широко използван по нашите земи през римската епоха при построяването на цивилни и обществени сгради и крепости.

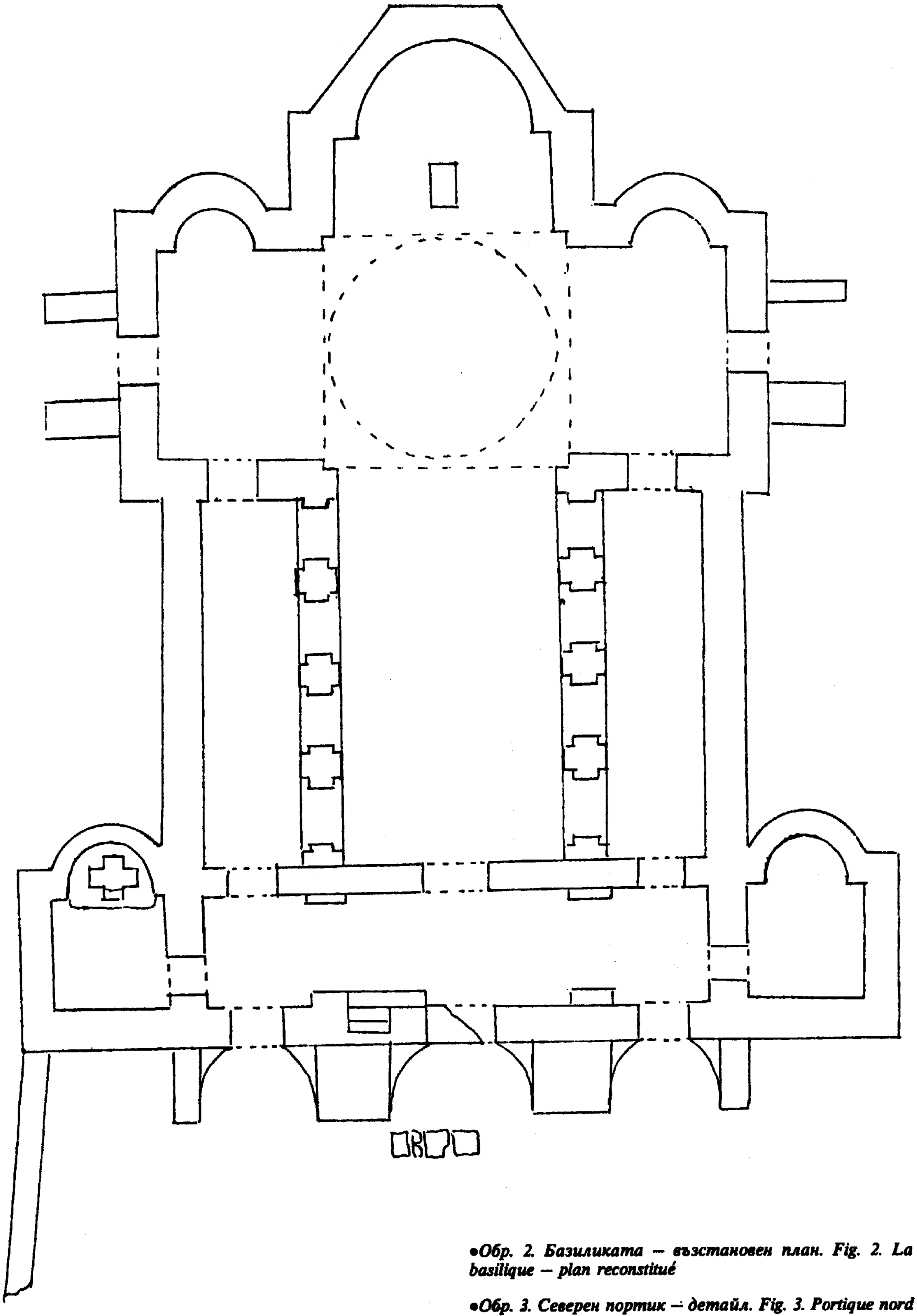

2

•*Обр. 2. Базиликата – възстановен план. Fig. 2. La basilique – plan reconstitué*

•*Обр. 3. Северен портик – детайл. Fig. 3. Portique nord – détail*

•*Обр. 4. Основа на северната стена – отвътре. Fig. 4. Base du mur nord – vue de l'intérieur*

Дългите стени на базиликата са дебели 1,25 м, а всички останали — 0,98—1 м. Сондажите, които направихме на много места покрай стените вътре и извън сградата, показаха, че стените стъпват върху изключително здрави и солидни основи, изградени от ломени и речни камъни, споени с бял хоросан, като този употребен за свързване на камъка в opus'а. Основите слизат на дълбочина 1,80 м (обр. 4). Всъщност до тази дълбочина успяхме да ги проследим, защото навсякъде бликаше вода и не беше възможно да се работи по-надолу. Основите се издаваха като банкет в наоса около 0,15—0,20 м, а в притвора — до 0,35—0,40 м. Стилобатните стени, на които стъпват подпорите, разделящи наоса на три части в градежа, не се различават от основите на базиликата. И те слизат на същата дълбочина 1,80 м. Тези стени са широки по 1,30 м и са дълги 12 м. В източния край се издават като банкет 0,15 м.

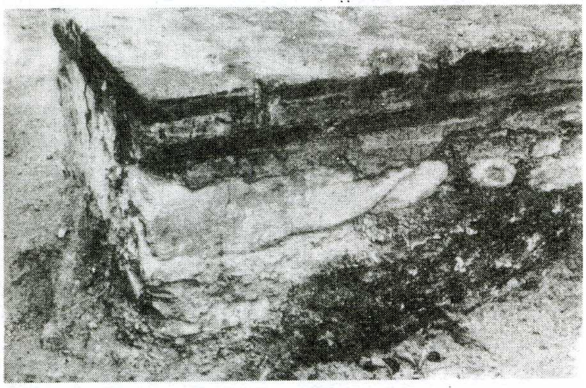
3

4

Наос. Ако хвърлим поглед върху плана на базиликата, ще видим, че в неговата основа стои латинският кръст подобно на плана на църквата „Св. София"[7], само че на ракитовската базилика източното рамо е малко скъсено. И въпреки че между рамията на този кръст от запад са заети от страничните кораби, северното и южното рамо пак излизат извън очертанията на плана, извън страничните кораби. Два реда от по три двойки масивни подпори, стъпващи върху стилобатните стени са отделяли средния от страничните кораби. Средният е широк 6,50 м, а страничните по 2,85 м (обр. 2). Тези подпори са особено интересни и важни, защото в тях се съдържат данни за конструкцията на сградата и за пространственото й оформяне.Поради това заслужават особено внимание. Масивните стълпове са иззидани от червени тухли, свързани с бял хоросан със слаб розов оттенък. И тук фугите между тухлите са широки, колкото са дебели самите тухли. Най-високо беше запазен полупиластърът от северната редица, опрян до западната стена на наоса — в 8 реда тухли, и средният стълп от същата редица — в 6 реда тухли. По-важно е, че тези стълпове имат кръстовидна форма. Техните пиластри, широки 0,84—0,85 м, се издават еднакво към средния кораб и към страничните, и отстоят един от друг на еднакво разстояние — 1,60 м. Масивните подпори са били свързани помежду си с арки. Напречните им арки обаче са разделяли на еднакъв брой и еднакви по размери правоъгълни полета страничните кораби. Те заедно с дебелите надлъжни стени на базиликата, които, както отбелязахме, имат изключително солидни основи, без съмнение са носели сводова конструкция. Вероятно с редица от балдахинови сводове са били покрити двата кораба на църквата, подобно на Беловската базилика и на църквата „Св. София"[8]. Тъй като носещите стълпове са имали еднакво устройство, логично е да се допусне, че и средния кораб е бил покрит по същия начин — със свод, без да може да се каже със сигурност, на колко части е бил разделен. Ако изхождаме от „Св. София, която е най-близка аналогия на ракитовската базилика, средният кораб на която има само два големи свода, може да се допусне, че и ракитовската е имала над средния кораб два балдахинови свода и че напречната арка, която ги е разделяла, е падала на средната двойка стълпове. Сводът на средния кораб се е извисявал над сводовете на страничните кораби. На запад той е обхващал галерията над средната част на притвора, а на изток е минавал над олтара, както е било в „Св. София". При по-късно преустройство на базиликата интеркулумните между стълповете от южната редица са били зазидани с камък и кал. Получила се е плътна стена (обр. 5). В насипа в южния кораб бяха намерени малки късове от стенопис в червено-киноварь. В червено-киновар и бяло беше запазена съвсем малка част от стенопис и на самото южно лице на стената. В Северния кораб на базиликата разчистихме част от подова настилка от тухли с размери 0,50Х0,50Х0,05 м, поставени направо върху трамбованата пръст. Те са много натрошени и бяха 0,20 м по-ниско от банкета на стената. Подобен тухлен под е имал наоснт на ранновизантийската църква в местността Беглика в с. Костандово, на около 3 км източно от Ракитово[9]. При разкопките в средния кораб попаднахме на настилка от неправилни каменни плочи. Тази настилка може да се свърже с късните преустройства в църквата.

Трансепт и купол. Двете редици стълпове от изток са били прекъснати от напречен кораб (трансепт). Той е широк 6 м и дълъг 16,50 м (вътрешни размери). Излизал е извън очертанията на църквата. Източната стена на трансепта или източната стена на северното и южното рамо на кръста са извити в полукръгли конхи (обр. 2, 5). Те са съвсем еднакви. Широки са по 2,50 м и дълбоки по 1,80 м. Изпълнявали са ролята на пастофории. В южния пастофорий бе открит малък фрагмент от стенопис, представляващ неясен геометричен мотив върху цокъл, оцветен в сивочерно. От насипа в южното рамо на трансепта излязоха различно големи железни кръстове (вероятно от хоругви), железен нож за срязване на сакрален хляб и други железни предмети, както и глинен свещник с конусовидна форма и врязана украса, характерен за XII—XIV в.[10] Ако потърсим аналогии на ракитовските пастофории, ще ги намерим както в Сирия, така и в Средна Европа. Подобни малки апсиди, които излизат от източните части на трансепта и са отстрани на централната апсида, се срещат в базилики от VI в. в Сирия[11]. Малко по-късно те се появяват и във Франкската държава по време на Меровингите. Появата им тук се свързва с проникването на източната литургична практика, на ерусалимската или на сирийската литургия на св. Яков[12]. Като архитектурен елемент те намират своето място и в романската архитектура.

Трансептът е имал пряка връзка с трите кораба на наоса, но в него е могло да се проникне и направо отвън чрез двата входа — единият на северната стена, другият — на южната. Входовете са били широки по 1,35 м, точно толкова, колкото са широки отворите, чрез които той се е съобщавал със страничните кораби. Отвън входовете са били подчертани с издадени портици (обр. 2). Те са били съставени от две паралелни стени, отстоящи една от друга на 2,20—2,50 м, и не са били конструктивно свързани с църквата. Стените имат дължина 2,60 м и са дебели: източните по 0,70 м, а западните по 1 м. Бяха запазени на височина 0,20—0,40 м и са били изградени в смесена зидария, както църквата (обр. 3).

Там, където трансептът се пресича със средния кораб, се образува квадрат (обр. 2). Той е бил покрит с купол (вероятно сляп) и може би както куполът на „Св. София“, е бил скрит в четиристенна обшивка или е бил на нисък барабан[13]. Куполът е имал диам. около 6, 20 м. При разкопките, под купола, в южното рамо на трансепта намерихме част от подкуполна арка (обр. 6). Била е изградена само от тухли, свързани с хоросан, примесен с късове от натрошени тухли.

Олтар. Източното рамо на кръста е късо — дълж. 2,75 м и шир. 6,25 м. На изток завършва с широко отворена апсида. Отвътре тя е полукръгла, а отвън тристранна. Апсидата е широка 5 м и дълбока 3 м. По форма тя е близка до апсидата на „Св. София“ и до тази на църквата в с. Иваняне, Софийско. Предапсидният четириъгълник е бил покрит със свод. Той е бил продължение на свода на средния кораб на наоса. В средата му, вкопана в пода, открихме малка крипта. Представляваше камера с размери: изток — запад 1 м, север — юг 0,60 м и дълбока също 0,60 м. Беше отворена и разбита, но от запазеното се получиха достатъчно данни за нейното изграждане. Криптата е била иззидана от ломени камъни, свързани с бял хоросан. Дъното ѝ било постлано с тухли с размери 0,45, 0,50 м. Те са били подредени на специална подложка от чакъл, примесен с розов хоросан с дебелина 0,08—0,09 м. С такива тухли са били облицовани и стените. Това се виждаше от запазената in situ тухла на северната стена на камерата. В насипа, който запълваше криптата, бяха намерени късове от хоросановата подложка, части от мраморната украса на олтара, част от плоча с релефен кръст, част от кръгла колонка и две кости от пръсти. Дали това са мощи на светеца, на който е била посветена базиликата (в случая св. Никола), е трудно да се каже. На пода в олтара бяха намерени 6 монети: четири сребърни от венецианския дожд Теопуло (XIII в.), една бронзова от никейски владетел също от XIII в. и една златна от Йоан Ватацес (XIII в.)[14]. Монетите бяха върху тухления под, който беше

•*Обр. 5. Наос – южна половина. Fig. 5. Le naos – moitié orientale*

•*Обр. 6. Част от паднала арка. Fig. 6. Une partie d'arc tombée*

•*Обр. 7. Притворът (поглед от юг). Fig. 7. Le porche (vue du sud)*

•*Обр. 8. Каменна стълба в притвора. Fig. 8. Escalier de pierre dans le porche*

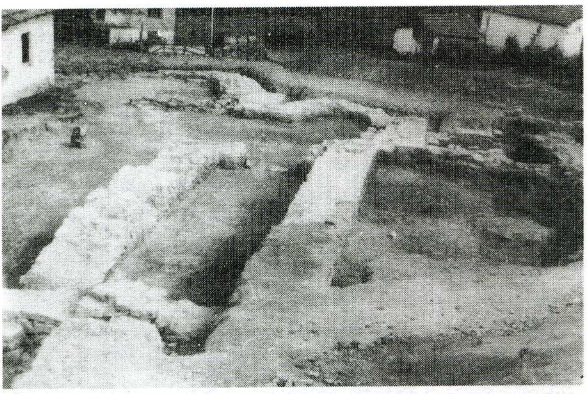
5

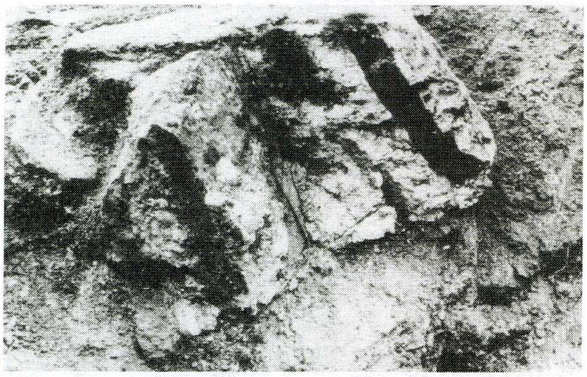
6

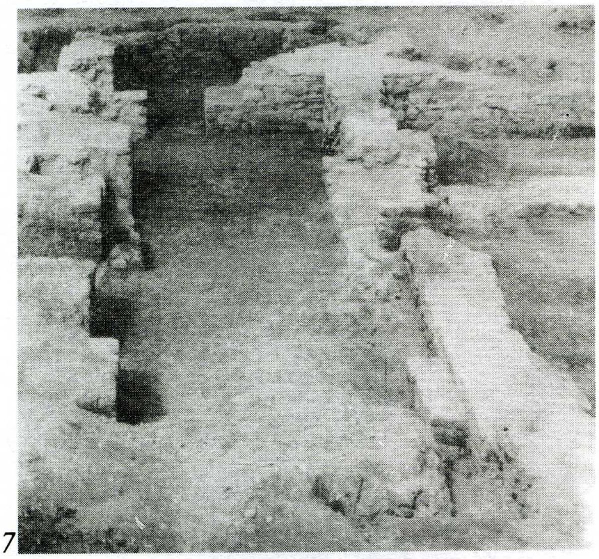
7

8

запазен в няколко реда в централната апсида. Тухлите бяха квадратни с размери 0,30Х0,31 Х0,33 и 0,32 0,33Х0,05 м, подредени в правилни редици в посока север — юг. Бяха поставени направо на пръста, без специална подложка. По лицевите страни на някои от тях имаше нанесени с пръст или с тъп предмет кръстове, пресичащи се двойни диагонали и камшичета. Подобна настилка ни е известна от наоса на ранновизантийската църква в местността Рангела в с. Костандово[15]. В предапсидния четириъгълник също беше запазена част от под от тухли със същите размери. Те бяха небрежно поставени, а по някои от тях имаше полепнал хоросан, достатъчно основание, за да сметнем, че са вторично употребени и че не принадлежат на първоначалния под на базиликата. Тях трябва да свържем с някакво късно преустройство. Заслужава да се отбележи, че подът на олтара беше 0,20 м по-високо от пода на наоса.

До южната стена на олтара, плътно прилепен до вътрешното ѝ лице разчистихме останки от зид от различно големи камъни без спойка. Той продължаваше и в северна посока около 3 м (обр. 5). С такава суха зидария беше затворен и южният вход на трансепта. Няма никакво съмнение, че тези допълнителни стени са много късни и дори е трудно да ги свържем с преустройствата, към които ни насочва зидарията от камък и кал.

Притвор. На запад базиликата е имала притвор с дълж. 14,50 м и шир. 3,30 м (вътрешни размери) (обр. 2, 7). Чрез две двойки пиластри (дълги по 1,25 и широки 0,30 м), той е бил разделен на три части, които са отговаряли на делението на наоса. Три врати са свързвали наоса с притвора. Входовете са били различно широки — страничните по 1,35 м, а отвеждащият в централния кораб е бил широк 2 м. По-късно северният вход е бил зазидан с камък и кал. Притворът е интересен с друго, което се среща за първи път. В дебелината на западната му стена, между северния и централния вход на базиликата е била вместена каменна стълба с шир. 1,10 м (обр. 8). От нея бяха запазени само три стъпала. Първото беше с шир. 0,38 м и вис. 0,25 м. То продължава покрай западната стена на притвора до централния вход като банкет, дълъг заедно със стъпалото 2,15 м. Не е изключено този банкет да е служил като седалище на оглашените или наказаните. Второто стъпало е доста по-високо от първото — около 0,34 м. Третото беше запазено на височина 0,30 м. Стената на стълбището, както и източното лице на западната стена на притвора, е била измазана с хубава бяла мазилка. Наличието на солидна каменна стълба в средната част на притвора е доказателство, че той е имал галерия над средната си част, подобно на Беловската базилика и на църквата „Св. София“[16]. Що се отнася до покритието на притвора, приемаме не без основание, че той подобно на останалите части на църквата, ще да е бил покрит със сводова конструкция. И тежестта на сводовете се е поемала от стенните пиластри и от самите стени. Сводът над средната част на притвора, която е била на два етажа, е бил продължение на свода на средния кораб на наоса, а страничните му части са имали по-ниско покритие, както е било в църквата „Св. София“. Три входа, пробити на западната стена на притвора, са отвеждали в обширен атрий. Входовете са широки точно толкова, колкото са широки входовете, осъществяващи връзката на притвора с наоса, и са били в ос с тях. Страничните са били с шир. по 1,35 м, а средният 2 м (обр. 1, 9). Тези входове са подчертани с портици, подобно на двата входа на трансепта, но тук има нещо интересно и то е във тяхната форма. Портиците представляват полукръгли ексedри. Страничните са широки по 3,25 м, средната — 4,10 м. И трите са еднакво дълбоки — по 2,25 м. Между тях има правоъгълни пиластри — двата странични дебели по 0,80 м, а средните два — по 2,10 м. Фактически портиците са свързани помежду си и образуват трипортална фасада, съставена от три полукръгли екседри, покрити с четвърт сфери.Страничните екседри са били еднакви по размери, средната — по-широка и може би по-висока. Порталите нямат конструктивно значение, тъй като нямат конструктивна връзка със сградата. Но те като че ли не са имали и някакво функционално предназначение, освен да предпазят входовете от атмосферни влияния. Въпреки това са влизали във фасадната композиция на сградата и са имали голямо художествено значение. Оригинална като замисъл, трипорталната фасада е придавала по-голяма тържественост на сградата, като е насочвала вниманието на богомолците към себе си, а не към конструкцията на самата църква, която е оставала някак скрита зад нея. На главния вход in situ беше запазена голяма част от прага му. Той представлява плоча обработен варовик деб. 0,51X0,35 м, и шир. 0,98 м, колкото е дебелината на западната стена на притвора. Самата екседра е имала под от тухли с размери 0,51X0,45 м и 0,51м, някои запазени на място. Те са били поставени направо на пръстта. Допускаме двете странични екседри да са имали също такава настилка.

Ако потърсим аналогия на трипорталната фасада на ракитовската базилика, няма да я срещнем нито в гражданската, нито в църковната архитектура от ранновизантийската епоха. Екседрите обаче, като архитектурна форма и строителен похват, се срещат в римската архитектура, откъдето са преминали в раннохристиянската и ранновизантийската архитектура от V—VI в. Красноречив пример за това дават църквите „Серги и Вакх“ и „Св. София“ в Цариград и църквата „Св. Виталий“ в Равена. Но и при трите посочени примера, полуцилиндричните ниши, покрити с четвърт сфера, са имали важно конструктивно значение, тъй като са поемали част от тежестта на купола на съответната църква. В ракитовската базилика са имали преди всичко декоративно значение,

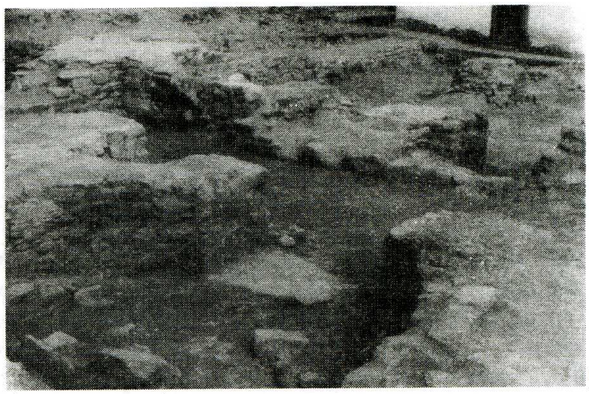
9

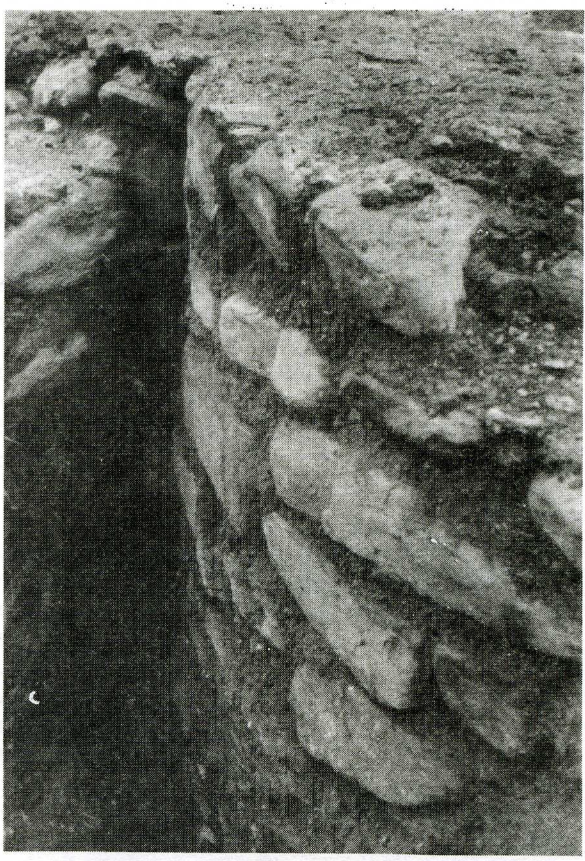
10

•*Обр. 9. Главният вход на западната фасада. Fig. 9. L'entrée principale de la façade occidentale*

•*Обр. 10. Връзка на баптистерия със северната стена. Fig. 10. Lien du baptistère avec le mur nord*

•*Обр. 11. Баптистерий — северозападен ъгъл. Fig. 11. Le baptistère — angle nord — ouest*

•*Обр. 12. Баптистерий, остатък от стенопис. Fig. 12. Le baptistère, vestige de fresque*

•*Обр. 13. Баптистерий, остатък от стенопис в апсидата. Fig. 13. Le baptistère, vestige de fresque dans l'abside*

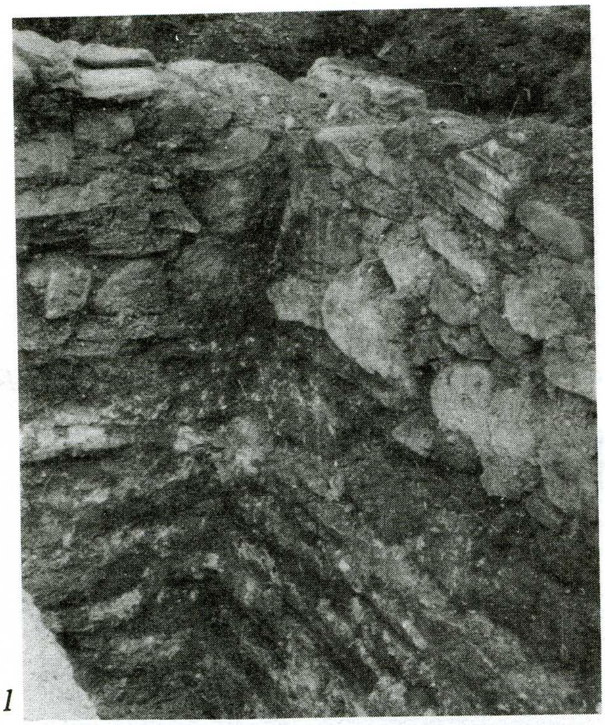
11

12

13

същото каквото са имали по-късно екседрите в атрия на Кръглата църква в Преслав. Така че към изказаните досега в науката няколко становища и хипотези за произхода на екседрите на Кръглата църква при наличието им в ракитовската базилика мисля, че с по-голяма сигурност може да се говори за влияние на местното архитектурно наследство, а не само за влияния отвън. Ракитовската базилика, която в първоначалния си вид е съществувала до падането на България под турско робство, е могла пряко да влияе върху старобългарското църковно строителство. През средновековието полукръглите портали се срещат по главните фасади на черквите от романската епоха и принадлежащите към ранната готика. Разбира се, те са имали богата пластична украса, докато екседрите на ракитовската базилика са с изчистена полуцилиндрична форма без украса.

Порталите независимо от формата им са били характерни и за сирийската църковна архитектура през V —VI в. Те са били център на фасадата на сирийските храмове, но рамката им е била сложно профилирана и изпълнена с декоративна каменна резба[17]. А входът на мартирия на Симеон Стълпник (Калат — Семан) в Северна Сирия, която е от края на V в. и представлява тържествен портик от три арки под общ фронтон, е впечатлявал с импозантността си[18].

Баптистерий. От притвора, чрез еднакво широки входове (0,98 —1 м) се е влизало в страничните помещения, които ги фланкират от север и юг. Те са били с еднакви размери, еднакъв градеж и на изток са завършвали с полукръгла отвътре и отвън апсида. Северното е служило за баптистерий. Последният е представлявал стаичка с правоъгълна форма с вътрешни размери дълж. 5,06 м заедно с апсидата и шир. 3,23 м. Самата апсида е широка 2,30 м, с дълб. 1,90 м. Стените бяха запазени от 0,68 до 1,30 м височина. По градеж и структура на зида те не се отличаваха от останалите стени на базиликата и конструктивната им връзка с нея започва от основите (обр. 10). От вътрешната страна на апсидата и на част от северната стена имаше поправка от камък и кал. В каловия градеж на северната стена е била употребена като строителен материал част от мраморна колонка от вътрешната украса на базиликата (обр. 11). На две места по стените на баптистерия разчистихме малки остатъци от стенопис. Те не дават възможност за възстановка на живописта, но голямата разлика в колорита говори, че са от различно време. Малкият фрагмент от стенопис на стената вдясно от входа, която е от камък и хоросан, беше в тъмночервено с бели перли, може би остатък от образ? (обр. 12), докато фрагментът в апсидата беше по-голям, но върху калната поправка на стената (обр. 13). Личеше неясен геометричен мотив, но цветовата гама беше много богата. Срещаха се: червено-киновар, черно, бяло, старо розово, зелено маслено и резеда, сивочерно и бяло, под което прозира зелено, разбира се, всички тези тонове избледнели от времето. В такива тонове бяха и фрагментите от стенопис, които излязоха от южния кораб на наоса и запазените части от стенопис върху поправката с кална зидария между стълповете пак там. Връзката на стенописа в апсидата на баптистерия с тази от южния кораб е очевидна. Те са били живописани по едно и също време — при преустройството на базиликата. Възможно е това да е станало след XV в. Това поне подсказва цветовата гама на стенописните остатъци.

В апсидата на баптистерия разчистихме писцина. Басейнът е издълбан в пода. Той има форма на равнораменен кръст със страна на рамената — 0,50 м (обр. 14). В основата кръстът е оформен с камъни, свързани с бял хоросан, примесен нарядко с късове от натрошени тухли. Нагоре стените му са изградени от червени тухли с размери 0,50Х0,50Х0,05 м. С такива тухли е бил облицован и отвътре. Отгоре те, както и подът, са били залети с хидрофобен хоросан в пласт дебел 0,05 м. В западното рамо на кръста, една тухла, поставена по-долу от горното ниво на басейна (хоризонтално), е изпълнявала ролята на стъпало.Подовото ниво на апсидата е било издигнато с 0,20 м над пода на помещението, но подовата замазка от хоросан е покривала изцяло кръщелната.

Като форма писцината намира аналогия в подобни съоръжения, свързани с християнския ритуал в църкви от V —VI в. у нас, Гърция и др.[19] Най-точна аналогия ни предлага кръщелната на църквата Джанавар-тепе във Варна[20]. Що се отнася до помещенията, които фланкират западната фасада и са симетрично разположени, срещаме ги в редица ранновизантийски църкви у нас, в Сърбия и др.[21] Те напомнят на кулите, които са типични за сирийската архитектура.

Атрий. От запад базиликата е имала обширен атрий. Него проучихме чрез сондажи, и то само част от северната му стена, около 7 м. Стената е започвала от северозападния ъгъл на баптистерия. Била е изградена от речни и ломени камъни. Имала е широчина 0,70 м. Стъпвала е на плитка основа, слизаща на дълб. 0,30—0,40 м. Стената беше запазена до 0,20 м височина (обр. 15). Нямахме възможност да я проследим докрая и да установим дължината на двора. Що се отнася до широчината му, допускаме да е била равна на широчината на западната фасада — 24,50 м. Изглежда, че дворът е бил постлан с каменни плочи, част от които разчистихме пред главния вход, на 0,40 м западно от него. Плочите бяха с размери: 0,6Х0,64 м; 0,47Х0,45 м. Допускаме също в двора да е имало кладенец, не само защото

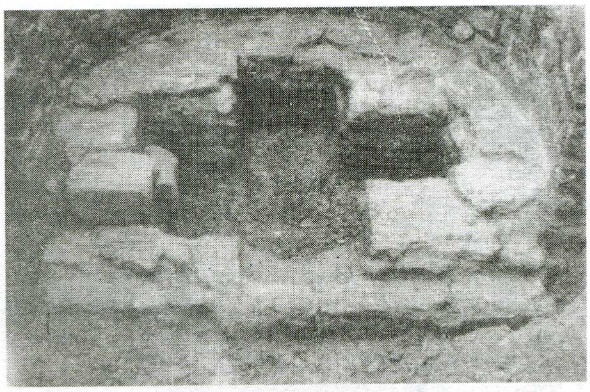
14

15

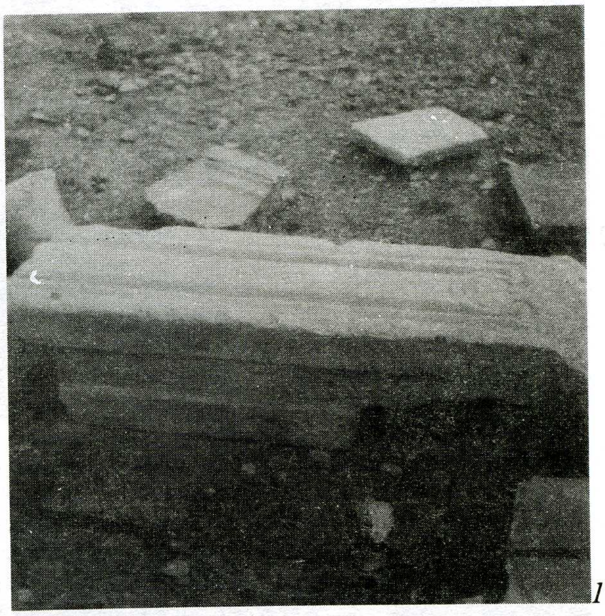
16

•Обр. 14. Писцина. Fig. 14. Piscine

•Обр. 15. Част от северната стена на атрия. Fig. 15. Fragment du mur nord de l'atrium

•Обр. 16. Мраморна колонка от олтарната преграда. Fig. 16. Colonne de marbre de la cloison de l'autel

•Обр. 17. Декоративен мотив от украсата на кръглата колонка. Fig. 17. Motif décoratif du décor de la colonne ronde

това е изисквал християнският ритуал, но и защото на това място подпочвените води и сега са обилни и плитко.

Известно е, че атрият е елинистическа черта в архитектурата. Срещаме го както в раннохристиянските базилики, така и в ранновизантийските църкви и дори през IX —X в. във Византия и в средновековна България, макар като преживелица.

Украса. Ракитовската базилика е достигнала до нас в развалини. Останките дават възможност да се съди със сигурност само за плана, но не и за украсата ѝ отвън. Действително фасадите на църквата са били разнообразни от смесения градеж, който е бил красив, но не съдържа украсителни елементи и затова не е играл архитектурно-художествена роля. От данните, с които разполагаме, и от аналогиите допускаме, че стените отвън са били гладки, равни и за украса са служели само ритмично разположените прозорци и портиците, които са нарушавали монотонността. В обемната разработка на западната фасада, която е главната, освен двете симетрично разположени помещения от север и от юг на притвора, които са съвсем еднакви, съществена роля са играли и трите входа, водещи в притвора. Подчертани с три дълбоки полуцилиндрични свързани помежду си портика, те са образували внушителна с обема си тържествена фасада. А портиците, които са подчертавали двата входа на трансепта, са обогатявали композицията на северната и на южната фасада с допълнителни обеми. Същата роля и значение са имали трите апсиди на източната фасада, които са имали самостоятелни покрития.

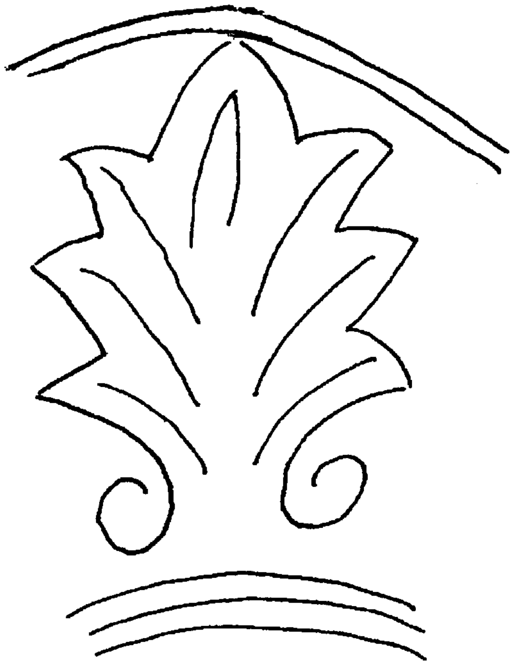

7

Що се отнася до вътрешната украса на базиликата, археологическите находки са по-многобройни и красноречиви. Мраморните плочи и колонки и части от тях, които са изпълнени в стила на плоската релефна резба, говорят за богатство и разнообразие на интериора. Заслужава да се отбележи преди всичко намерената преди разкопките правоъгълна мраморна плоча с профилирана рамка, която е от предолтарната преграда на църквата. От едната страна на плочата е изобразен кръст, мотив, свързан с християнската символика, а от другата розета в съчетание с растителен мотив. Подобни плочи със същото предназначение са известни от територията на България, Гърция, Северното Причерноморие[22].

Отделните пана на преградата са били свързани посредством колонки с четвъртито сечение. Имали са височина 0,85 м и страна на квадратното сечение 0,21 м. Добре запазената колонка, вероятно ъглова (обр. 16), от едната страна е украсена с вертикални жлебове, които в горния край се вдават навътре и образуват кръг. На срещуположната страна е издълбана 0,05 м дупка за свръзка. От останалите две страни едната е гладка, а на другата страна точно по средата с длето е изчукана плитка лента (шир. 0,07 м). Тя е по дължината на колонката. Вероятно точно в лентата е опирала предолтарната плоча. Колонките с четвъртито сечение намират пълна аналогия в откритите в много църкви и базилики от V —VI в. в българските земи, Гърция и др.[23]

При разкопките намерихме мраморни колонки с кръгло сечение. Интерес представлява горната чест от колонка, която излезе при разчистването на криптата в олтара. Тя е запазена на дълж. 0,42 м, има диам. 0,18 м, но по-важно е, че завършва с призматичен капител с кръгла основа, украсен с мек акант (обр. 17). Подобни колонки са известни от базилика в Хисарската крепост, от Еленската църква при Пирдоп и от с. Ковачевец[24]. Трудно е да се определи мястото и предназначението, но намирането на тази в олтара дава основание да се допусне, че е била подпора на олтарна маса, роля, каквато са изпълнявали колонките, намерени с олтарната маса в с. Ковачевец, Търговищко[25]. Те са могли да поддържат и киворий, издигнат над олтарната маса, респ. над криптата в олтара, както е било в базиликата във Велико Търново[26]. Изобщо за декоративните мрамори от украсата на ракитовската базилика, в орнаментиката на които са застъпени символичните мотиви,растителните и геометричните елементи, може да се каже, че те по нищо не се отличават от проконеските изделия от този род. Срещат се не само по българските земи, те са били разпространени на обширна територия от Македония, Гърция, Архипелага, по бреговете на Мала Азия до Херсонес и са били продукт на императорските работилници, намиращи се на о. Проконес в Егейско море[27].

Архитектурен тип и датировка. Ракитовската базилика е достигнала до нас в руини, но всички стени по-малко или повече бяха запазени над основите, което позволи да възстановим плана ѝ. По-късните преустройства не са заличили първоначалните архитектурни форми и конструкции. Това ни позволи да определим нейния тип и като го свържем с плановете на други подобни паметници, да видим как е изглеждала, да определим мястото и значението ѝ в рнновизантийската архитектура и по-специално мястото ѝ в църковното строителство в Тракия. От описанието, което направихме на останките, от анализите и съпоставките със сходни църкви, не остава съмнение, че ракитовската базилика е чудесен паметник, принадлежащ на ранновизантийската епоха, който е имал пълна симетрия на плана, пълно съответствие на плана, конструкциите и обемите. В сградата са били включени и използвани архитектурни елементи и строителни похвати от античната и от римската епохи — атрий, портици, екседри, начин на градеж и солидни основи. Строителите са взаимствали елементи от църковното строителство на Византийския изток, главно от Сирия. С източно влияние могат да се свържат помещенията, фланкиращи притвора, тържествената главна фасада, оформена с портали и своеобразните малки апсиди на източната стена на трансепта. От взаимното проникване на различните традиции и влияния се е получил оригинален план на трикорабна куполна базилика с трансепт. На изток тя е завършвала с три апсиди, а на запад с триделна нартика, която отговаряла на делението на наоса и която е имала галерия над средната част. Каменна стълба, вградена в западната стена на притвора, е отвеждала в галерията. Притворът е бил фланкиран от север и от юг с по едно помещение, северното — служещо за баптистерий. Всички входове на базиликата са били с портици, а от запад е имало атрий. Прави впечатление, че в основата на плана на сградата лежи латинският кръст, и то този, който виждаме само в църквата „Св. София“ в София. Всъщност тя е найблизката аналогия на ракитовската. Двете църкви са имали не само прилики в плана, но при изграждането им са използвани еднакви строителни похвати — зиданите стълпове с кръстовидно сечение и др. Всичко това дава основание да допуснем, че ракитовската базилика отвътре е била засводена по същия начин, както „Св. София“. Кръстът е бил видим вътре в храма, но особено ясно е бил изразен отвън. Като изхождаме от „Св. София“, която е добре запазена и проучена, и от еднаквите планови и конструктивни характеристики на двете църкви допускаме, че ракитовската базилика е била с високо издигнат среден кораб, чийто покрив е продължавал над средната част на притвора и над олтара. Възможно е покривът на трансепта да е бил на същата височина или малко по-ниско, докато покривите на страничните кораби са били много по-ниски. В архитектурата на ракитовската базилика има и съществени отлики от „Св. София“. Преди всичко тя е със скъсен наос, а обемната разработка на фасадите не срещаме в „Св. София“. Безспорно това се е отразило в силуета на базиликата, но концепцията на плана не е била нарушена.

Нямаме точни данни за хронологията на ракитовската базилика. Според аналогиите, които посочих при разглеждането на останките и плана и най-вече голямата ѝ прилика с църквата „Св. София“ в София, която датира от началото на VI в.[28], мисля, че не без основание може да се приеме VI в. като вероятно време за съграждането на базиликата в Ракитово. Археологическите данни сочат, че преустройствата са станали през средновековната епоха. Завършвайки, не можем да не отбележим, че ракитовската базилика е един оригинален паметник, който показва големите творчески и художествени възможности на тракийските строители през VI в. и че Тракия е творческа област, дала своя принос в развитието на византийската архитектура през V — VI в.[29]

---

[1] През 1962 г. в разкопките взеха участие от АИМ при БАН ст. н. с. Йорданка Чангова, ст. н. с. Иванка Акрабова-Жандова и Анета Шопова, тогава уредник в музея във Велинград. Вж. Й. Чангова, А. Шопова. Археологически проучвания във Велинградския район. — Сб. Родопи. Т. 2. С., 1969, 198—205. През 1972 г. бяха направени допълнителни разчиствания от ст. н. с. Й. Чангова и арх. Дафина Василева. През 1994, 1995 г. във връзка с консервацията на обекта работиха А. Шопова, Йорданка Кузманова, уредник в музея в Ракитово, и арх. Вера Коларова.

[2] Й. Чангова, А. Шопова. Цит. съч., с. 186, обр. 7_5.

[3] До 1973 г. в Ракитово нямаше музей и за музейната сбирка се грижеше учителят Г. Грозданов.

[4] Според задачата, която ни беше поставена от АИМ, трябваше да проучим паметника със сондажи, но средствата и времето ни позволиха да го разчистим почти изцяло.

[5] Н. Чанева. Старохристиянската и ранновизантийската базилика от IV —VI в. в България. — Археология, 1968, № 2, с. 16, 25.

[6] А. Л. Якобсон. Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. Л., 1983, с. 77.

[7] Б. Филов. Софийската църква „Св. София“. С., 1912, с. 43, обр. 27; Н. Мавродинов. Византийската архитектура. С., 1955, с. 66, обр. 41.

[8] С. Бояджиев. Раннохристиянската църква край с. Голямо Белово. Пазарджишки окръг. — Археология, 1969, № 3, с. 14; Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 69 сл.

[9] Й. Чангова, А. Шопова. Цит. съч., с. 191, обр. 14.

[10] Пак там, с. 202, обр. 29 и с. 250, обр. 28.

[11] А. Л. Якобсон. Цит. съч., с. 95, обр. 53 а.

[12] Т. Смядовски. За произхода на преславските ниши. — Археология, 1976, № 4, с. 33 и с. 34, обр. 1.

[13] С. Бояджиев. Софийската църква „Св. София". С., 1967, с. 1 сл.

[14] Й. Чангова, А. Шопова. Цит. съч., с. 202, обр. 30.

[15] Пак там, с. 194, обр. 18.

[16] С. Бояджиев смята, че Беловската базилика не е имала двуетажна нартика. Вж. от същия: Раннохристиянската църква..., с. 17; Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 67.

[17] А. Л. Якобсон. Цит. съч., с. 105 и 107.

[18] Пак там, с. 96, обр. 54.

[19] Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в. С., 1931, с. 107, обр. 14; В. М. Полевой. Искусство Греции. Средние века. М., 1973, с. 47; А. Л. Якобсон. Цит. съч., с. 40, обр. 16 б.

[20] К. Миятев. Архитектурата в Средновековна България. С., 1965, с. 21, обр. 15.

[21] Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 107, обр. 126, с. 133, обр. 148; В. Иванова. Стари църкви и манастири в българските земи (IV — XII в.). — ГНМ за 1922—1925. С., 1926, с. 458; Старинар, Нова серија. Београд, 1951, кн. II, с. 236, обр. 35.

[22] Б. Филов. Хисарската крепост в Пловдивско и нейната базилика. — ИАД, 1911, кн. II, св. I, с. 134, обр. 24; Н. Ангелов. Културни пластове преди изграждането на Двореца. — Царевград — Търнов. Т. 1. С., 1973, с. 298, обр. 43; С. Георгиева. Църквата в родопската крепост Цепина. — Археология, 1963, № 3, с. 52, обр. 5; А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес. — МИА — СССР. М. — Л., 1959, 63, с. 151; В. М. Полевой. Цит. съч., с. 88, и цит. там лит.

[23] С. Георгиева. Цит. съч., с. 52, обр. 7; П. Мутафчиев. Еленската църква при Пирдоп. — ИАД, V, 1915, с. 70, обр. 42; Б. Филов. Софийската църква..., с. 53, обр. 38 б; Н. Ангелов. Цит. съч., с. 298, обр. 43; В. М. Полевой. Цит. съч., с. 89.

[24] Б. Филов. Хисарската крепост..., с. 137, обр. 128; П. Мутафчиев. Цит. съч., с. 59, обр. 31; И. Атанасов. Мраморна маса от с. Ковачевец, Търговищки окръг. — Археология, 1981, № 4, с. 48, обр. 4 а и цит. там лит.

[25] Пак там, с. 47.

[26] Н. Ангелов. Цит. съч., с. 293, обр. 35.

[27] А. Л. Якобсон. Цит. съч., с. 151 и цит. там лит.

[28] Б. Филов. Софийската църква..., с. 114; Н. Мавродинов. Византийската..., с. 70 сл.

[29] Пак там, с. 64.

La basilique de Rakitovo

I. ČANGOVA

(Résumé)

L'auteur publie dans cet article les résultats des fouilles archéologiques d'une ancienne basilique byzantine effectées en 1962. Les vestiges de l'église se trouvent à Rakitovo, dans les Rhodopes, dans le lieu-dit de Nikulica ou, comme on l'appelle encore, le monastère Saint-Nicolas.

Les murs de l'église sont construit de pierres et de briques liés avec du mortier en employant la technique *opus mixtum*. Ils reposaient sur des fondements d'une profondeur de 1,80 m. L'église a une longueur de 32,50 m avec les portiques à l'ouest et une largeur du naos de 17 m. La façade ouest est large de 24,50 m. La basilique était à trois nefs, avec transept et coupole à l'est et porche à l'ouest. Le plan de la basilique est en forme de croix latine, comme pour l'église Sainte-Sophie à Sofia. Les trois nefs du naos étaient séparées entre elles par deux rangées de piliers de section cruciforme, construit de briques. Le plancher du naos était de briques de grandes dimensions. Dans la branche orientale de la croix se trouvait l'autel. Une petite crypte était enterrée là. L'autel était séparé du naos par une cloison de marbre basse, le planché revêtu de briques. Deux petites conques sur le mur oriental du transept jouaient le rôle de pastophores. A l'ouest, la basilique avait un porche triparti. Il correspondait à la division du naos. Au-dessus de sa partie centrale, le porche avait une galérie à laquelle on accédait par un escalier en pierre. Au nord et au sud, le porche était flanqué de deux pièces identiques dont celle du nord servait de baptistère. Celui-ci avait une piscine en forme de croix. A l'ouest, la basilique avait un atrium. Les trois entrées de la façade occidentale étaient mises en relief par des portiques semicylindriques. Ils étaient reliés entre eux et formaient une façade à trois portails d'aspect monumental et solennel. Les deux entrées du transept étaient également mises en relief par des portiques.

Ils n'y a pas de données exactes permettant de dater la basilique de Rakitovo. Les analoques indiqués dans le texte et avant tout son analogie avec l'eglise Sainte-Sophie à Sofia qui est du début du VIe siècle, donnent raison de la dater pendant la même période. Les données archéologiques témoignent que l'église était reconstruite à l'époque médiévale.

L'auteur fait remarquer que la basilique de Rakitovo est un monument original appartenant à l'ancienne époque byzantine qui n'a pas d'analogie exacte. Il témoigne des grrandes possibilités créatives at artistiques des architectes thraces au VIe siècle.

Ранновизантийски бронзов печат от с. Рогачево, Варненско

ЖИВКО АЛАДЖОВ

Печатът представлява кръгла бронзова плочка с диаметър 46 мм, с оформен по ръба ѝ борд с височина 6 мм. Откъм опаката страна е припоен пръстен с диаметър 8 мм и ширина 6 мм, който е служил за прикрепване при носене и употреба на печата. В плочката са пробити три несиметрични отвора с диаметър 5—6 мм. На дъното на така оформената паничкообразна работна страна на печата са припоени няколко букви, оформящи сложна комбинация в негатив. Върху високия отвесен стълбец са съчетани три букви (обр. 1). Най-горе ∑ Т (тау), от чиято вертикална чертица започва целият стълбец. В средата е поставена К (капа), като двете наклонени крачета се залепват към стълбеца почти в средата му. А най-долу е изписана буквата W (омега), като стълбецът достига до средната разпределителна на буквата и чрез завиване оформя дясното полукръгче, докато лявото е изработено отделно и припоено към стълбеца по-късно. Вдясно от цялото съчетание е поставена самостоятелно буквата С (сигма), също в негатив, поместена между двата отвора в плочката, докато третият е отляво на стълбеца, точно срещу буквата капа. Самите букви са изработени от тънки 1 мм пластинки и имат височина от дъното, както околовръстния борд — 6 мм. Само при връзките между отделните пластинки при К и W дебелината е увеличена до 2—3 мм. Стълбецът като цяло е висок 32 мм, широк при тау и капа 10 мм, а при омега дори 22 мм. Самостоятелната буква сигма е висока 15 и широка 10 мм.

Печатът е открит при с. Рогачево, Варненска област, и е собственост на Н. Недялков от Шумен[1]. От този район произхождат доста археологически материали, а в землището на селото е локализирано трако-римско селище и некропол[2].

Плочката е служила несъмнено за нанасяне на отпечатък — монограм върху мека материя, вероятно глина или тесто, а трите отвора са били контролни, за да може да се наблюдава дълбочината и качеството на отпечатването. Вероятно паметникът е бил носен, нанизан на меко шнурче, кожено или копринено, тъй като следи от по-твърда връзка около пръстенчето за прикрепване сега няма (обр. 2).

Новооткритият екземпляр е представител на една неголяма група от уреди за сигниране и нанасяне на отпечатъци. С тях са се нанасяли буквени означения върху разнообразни материали и предмети, но главно върху глина, тесто и животинска плът. През римската епоха буквите са били изписани самостоятелно в един ред, а надписите са цели с малки съкращения[3]. След приемането на християнството настъпват известни промени във формата и съдържанието на надписите, а и във външния облик на паметниците. Често се срещат таки-

•*Обр. 1. Работната страна на печата. Fig. 1. L' avers du sceau*

•*Обр. 2. Обратната страна на печата. Fig. 2. L'envers du sceau*

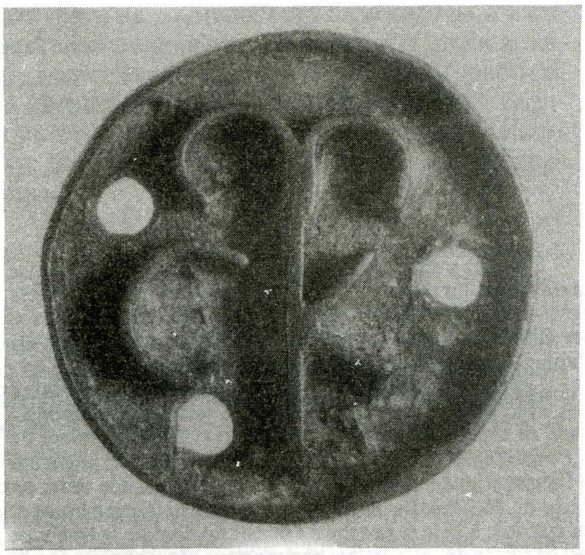
1

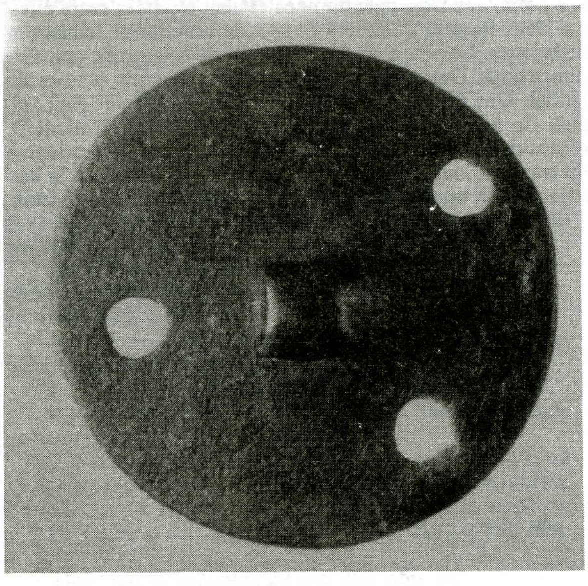
2

ва от II и III в. с цели лични имена върху тях[4]. От VI в. насетне върху печатите-щемпели започват да се появяват монограми, първоначално в квадратната рамка[5].

Несъмнено разглежданата група паметници трябва да се свързва тясно с процесите и промените в областта на монетосеченето и сфрагистиката. Монограмите от този тип върху монети се появяват по времето на император Теодосий II, след 425 г., но са с по-различно начертание, отколкото описаният по-горе екземпляр[6].Върху сфрагистичните паметници те се появяват масово през VI в., като кръстовидните инвокативни монограми се задържат дори до X в.

Публикуваният тук паметник трябва да се отнесе към ранновизантийската епоха, най-вероятно към VI до началото на VII в. Изглежда, разчитането му ще трябва да се свърже с името на Константин. Подобен монограм, но съставен от шест букви, е известен от сфрагистичен паметник[7]. Монограмът върху плочката от с. Рогачево е още по-опростен. Изпуснати са буквите алфа и ню, като са оставени само най-характерните — капа, тау, сигма и омега, които се срещат почти неизменно сред монограмите на това име.

Местонамирането на паметника край с. Рогачево говори за няколко неща. Най-напред трябва да се мисли за селище и некропол от ранновизантийско време, които са наследени от по-ранните епохи. На второ място наличието на печата подсказва за съществуването на определено производство, чиято готова продукция е била маркирана с него. Най-сетне, може да се допусне и самата изработка на печата в този район. Може би бъдещите проучвания или обхождания по тези места ще покажат готовата маркирана продукция, при условие, разбира се, че тя е била от траен материал.

Традицията да се маркират различни материали и продукти се запазва, общо взето, и по времето на Първото българско царство. Но през езическия период буквените означения и особено монограмите изчезват. Те биват заместени от разнообразни животински изображения и от символни знаци. Много по-рядко се срещат околовръстните гръцки надписи[8] или техни аналфабетни подражания[9]. Едва с налагането на християнството отново се възраждат традициите на буквените означения, но тежестта сега пада на новосъздадената кирилска азбука.

---

[1] Паметникът ми беше предоставен за публикуване от неговия собственик, за което тук му благодаря.

[2] Л. Бобчев. Археологическа карта на Толбухински окръг. С., б. г., 58—59.

[3] Т. Герасимов. Антични уреди от желязо за сигниране. — ИАИ, XXII, 1959, 339—341.

[4] А. Минчев. Бронзов печат с надпис от Марцианопол. — XXIII (XXXVII), 1987, 71—74.

[5] Т. Герасимов. Цит. съч., 34—341.

[6] R. A. Garson, Ph. V. Hill, J. P. Kent. Late roman bronze coinage. London, 1965, p. 110.

[7] G. Zacos, D. Veglezy. Byzantine Lead Seals. 1 vol. Basel, 1972, Pl. 237, p. 297.

[8] Т. Тотев. Метални печатчета с образи на животни от Преслав. — В: Преслав 1. С., 1968, 173—183, обр. 1—9, с надписи — 5 и 6.

[9] Д. Владимирова, Ж. Аладжов. Новопостъпил бронзов печат от Преслав. — Нумизматика, 1979, № 4, 3—5.

Sceau de bronze byzantin du village de Rogačevo, dans la région de Varna

J. ALADJOV

(Résumé)

Dans cette communication, l'auteur publie un sceau de bronze represéntant un cachet destiné à imprimer une marque: en l'oocurrence un monogramme, sur de la matière molle. Les particularités caractéristiques du monogramme indiquent la date de la fabrication et de l'utilisation du sceau, à savoir l'ancienne époque byzantine (le plus vraisemblement Ve, VIe jusqu'au début du VIIe s.). La découverte de ce sceau dans le village de Rogačevo témoigne que cet endroit était habité dès l'ancienne époque byzantine. De toute vraisemblance, cette ville thraco-romaine connue avait continué à exister jusqu'à cette époque.

Les consonnes caractéristiques dans le monogramme me donnent raison de penser qu'il s'agit probablement du nom de Constantin.

Професор Гюнтер Нобис и неговите приноси

През настоящата година се навършват 75 години от раждането на проф. Гюнтер Нобис — световно известен немски археозоолог с големи заслуги към българската наука.

Той е роден на 1 юни 1921 г. в Гюстен Анхалт, Германия. Следва естествени науки в Мартин Лутер университет в Хале/Зале. Продължава висшето си образование в Кил, където през 1948 г. получава докторска степен. Бил е асистент на проф. Волф Хере — основател на немската школа по проблемите на доместикацията и изследването на домашните животни. Първите му научни изследвания са по проблемите на произхода и развитието на домашните животни. Работи също върху особеностите на животинския свят от археологически обекти в Германия. По-нататашният му житейски път е повлиян от участието му в англо-американска археологическа експедиция в Ерихон, където изследва животинските останки, открити в една от най-ранните човешки култури. Той е проучвал остеологични материали от стотици археологически обекти в петте континента. През 1972 г. е избран за професор, а от 1977 г. е назначен с конкурс за директор на изследователския институт с музей „Александър Кьониг“ в Бон, където развива международно научно сътрудничество, в което особено място заема България.

Забележителна е обществено-научната ангажираност на проф. Нобис. Той създава общество на приятелите и покровителите на музея, подсигурявайки по този начин спонсорство и подкрепа. Така музеят се превръща в едно от културните средища на Бон. В специална зала се пазят интересни документи от края на миналия и първата половина на нашия век, свидетелстващи за помощта от немска страна към прохождащите естествени науки в България. Има документи за покровителската роля на цар Фердинанд. Тези връзки и традиции от миналото са продължени в най-ново време, когато директор на института е проф. Нобис.

Проф. Нобис е автор на над 120 научни труда, в това число на много монографии и студии. Научните му усилия са насочени главно в две направления — биологическо и културно-историческо. Изследвал е фосилни, субфосилни и рецентни материали от петте континента. Научните му интереси са от палеолита до средновековието.

Проф. Нобис е един от най-големите специалисти в областта на дивите и домашните коне. След огромна работа в много институти и музеи в СССР, Унгария, Чехословакия, Австрия, Швейцария, Германия, Франция и др., той се хабилитира през 1972 г. с труда си „От дивия към домашния кон“. Едно от най-големите му открития е най-ранната находка на домашно куче, а следователно най-старото домашно животно в света. Находката е отпреди 14 000 години и е открита в кръоманьонски двоен гроб в Оберкасел край Бон.

Особена научна тежест имат проучванията на проф. Нобис за икономическите характеристики на древните общества. Редица от трудовете му са обобщаващи. В тях той систематизира и анализира съществуващата изворова база по няколко теми, най-важните от които са за характера и етапите на стопанската дейност, контактите, както и някои от специфичните особености на археологическите култури и географските райони. Като пример за подобно изследване е излязлата под негова редакция монография „Die Anfänge des Neolithikum von Orient bis Nordeuropa“, в която той събира авторски екип от най-изтъкнати археозоолози в света, като проф. Бьокьони, Реед, Перкинс и др.

Проф. Нобис има големи приноси към българската наука. По покана на БАН и Комитета по култура в продължение на редица години след 1983 г. той изследва животинските останки от различни праисторически обекти —Овчарово-гората, Подгорици, селищните могили при Търговище и Дуранкулак. Заедно с Л. Нинов той проучва десетки хиляди кости. Особено многочислени са материалите от Търговище и Дуранкулак. По-значителните археозоологически публикации от тези обекти по обем и съдържание са студии. Такива са трудовете „Zur Fauna der prachistorischen Siedlung Durankulak“, „Die Haus- und Wildtierreste aus dem kupferzeitlichen Teill Targoviste“ и други, някои от които са под печат. Характерно за тях е, че изводите за спецификата на храненето, животновъдната и ловната дейност представят икономическите процеси в цялата им сложност. Те винаги намират своето изражение в конкретна екологична среда. За пръв път в толкова древни епохи са открити редица животински степни и лесостепни видове, представители на семейство котки, птици, делфин, тюлен, риби и др. Акцентира се на физическите характеристики на животните. Оригинален принос в еволюционната и сравнителната морфология представляват съвместните ни остеологични изследвания за лисицата от праисторически времена до наши дни, представени в статията „Vulpes vulpes Linnaeus, 1758 aus der Kupferzeitlichen Siedlung Durankulak Kr. Tolbuchin (NO Bulgarien)“ — Festschrift für Hans R. Stampfli, 1990. В еволюционен и сравнително-морфологичен план са съпоставени субфосилни и рецентни популации от България и други райони на Европа.

В центъра на вниманието на юбиляря са праисторическите археологически обекти. Много от трудовете му обаче са посветени на по-късни епохи. Той е един от най-добрите изследователи и познавачи на античния животински свят в Средиземноморието. Изследвал е материали от Северна Африка — Мароко, Тунис (Картаген) и др., от Кипър, Крит (Кносос) и много други обекти от островната и континенталната част на Гърция и Мала Азия. Получени са нови данни за фауната, за икономическия живот на обществото и мястото на животните в духовната култура на населението. Археозоологическите разработки са наситени с много исторически сведения. С проф. Нобис имаме съвместна публикация за морфологичните характеристики на конете от Гинина могила край с. Свещари и тяхното място в популациите през античността.

Професор Нобис е един от корифеите в археозоологията. Той доказва необходимостта от прилагане на диференциран подход при решаване на проблемите както по отношение на затворени комплекси и селища, така и в цели географски области. Юбилярят дава своя съществен принос в немската археозоологическа школа за усъвършенстване на методическия и методологическия подход при изследване на процесите на исторически и стопански континюитет и културата на животновъдната дейност — проблем оживено дискутиран в съвременната наука.

За респектиращите по своя обем, разностранност и научна съдържателност приноси, той е удостоен с кръст за заслуги I степен на Германия, медал „Александър Кьониг“ и други ордени и медали. За изключителните си приноси към историческите науки е избран за член-кореспондент на немския Археологически институт.

Проф. Нобис има всички основания да бъде удовлетворен от високото място, което заема в световната научна общност. Изключителната му енергичност и творчески заряд, които никога не са го напускали, са гаранция за бъдещата му плодотворна дейност. Съвместните ни научни планове включват завършването на много изследвания, посветени на археозоологическите проблеми в България и Югоизточна Европа. Здраве и дълголетие му пожелават археологическата колегия, с която е работил у нас, и неговият признателен ученик.

Ad multos annos!

Л. НИНОВ

Критика и рецензии

HERMANN PARZINGER. STUDIEN ZUR CHRONOLOGIE UND KULTURGESCHICHTE DER JUNGSTEIN-, KUPFER- UND FRÜHBRONZEZEIT ZWISCHEN KARPATEN UND MITTLEREN TAURUS, TEIL 1 (365 S., 17 ABB.), TEIL 2 (74 S., 230 TAF., 5 BEIL.). Römisch-Germanische Forschungen, Bd. 52. Verl. Philipp von Zabern, Mainz am Rein, 1993.

Рецензираното обемисто изследване е хабилитационната работа на Херман Парцингер, защитена през 1990 г. в Мюнхенския университет. Подготвена е както върху цялата налична научна книжнина, така и въз основа на лични изследвания на автора по време на многомесечното пътуване в страните от Югоизточна Европа. Подобни изследвания с огромен териториален и хронологически обхват съвсем не са често явление — всъщност с донякъде подобна концепция е може би само хабилитационният труд на Вл. Милойчич (защитен също в Мюнхенския университет, но през 1947 г.).

Структурата на текста на книгата включва въведение, три части и заключение (подвързани в първия том).

Въведението на книгата (с. 1—12) е посветено на хронологически преглед на археологическите проучвания на неолита, халколита и ранната бронзова епоха между Карпатите и Централна Анатолия. Както това личи в цялото изследване, Х. Парцингер проявява завидно познаване на съответната научна литература.

Първата част — „Относителна хронология“ (с. 13—272) е най-обемиста и носи основната научна тежест на труда. Идеята на автора е чрез изследване на стратиграфията и керамичните комплекси на добре проучени, предимно многослойни селища да създаде модел на хронологическа структура върху огромната изследвана територия. Този модел включва хоризонти, мислени като линии, които преминават през различни културни пространства и свързват едновременни явления. Парцингер съзнава съвсем правилно, че това е възможно единствено чрез съпоставяне на близкоразположени комплекси и първоначално изграждане на хронологически системи за по-малки територии. Поради това той обособява три големи региона — Карпатския басейн, Егейския регион и пространството на Западна и Централна Анатолия, които разглежда отделно. Всеки от тези региони е разделен на по-малки географски разграничими части (райони), общо 56. За всеки от районите авторът разглежда по-кратко или по-подробно стратиграфията на селищата и прави кратка характеристика на керамичните комплекси по строителни хоризонти или културни пластове; обръща внимание на тези техни особености, които ще имат значение при търсенето на доказателства за хронологическа близост с керамични комплекси от други селища. Главата за всеки един от трите региона завършва с представяне на неговия културен контекст и дискусия върху възможностите и недостатъците на анализираните селищни комплекси с оглед изграждане на локалния хронологически модел. Последният включва до 15 хронологически хоризонта, които представят степените в развитието на материалната култура (предимно на керамиката) от началото на ранния неолит до края на ранната бронзова епоха. Четвъртата (последна) глава на тази част обобщава данните от локалните хронологически системи и изгражда общ хронологически модел за Югоизточна Европа, Егея, Западна и Централна Анатолия, който се състои от споменатите 15 хронологически етажа. Това не би било възможно без издигнатото в принцип от автора т. нар. „мрежово датиране“ (сравнителна стратиграфия), което позволява намиране на хронологическо съответствие между отдалечени селища и комплекси, които нямат видимо сходство.

Представянето на целия хронологически модел и неговото дискутиране е невъзможно в рамките на една кратка рецензия, още повече за компетентна оценка на детайлите в този модел са необходими поне няколко специалисти за различните региони или периоди. Внимателното ми запознаване със съдържанието на хронологическите хоризонти на Парцингер ме убеждава обаче в достойнствата на неговия метод и в коректността на резултатите му. По отношение на хронологията на праисторическите материали от българските земи биха могли да се направят редица бележки и корекции, но те като цяло няма да доведат до големи разместявания в предложения модел. От друга страна, трябва да се има предвид, че редакционното завършване на ръкописа на рецензираната книга става през 1992 г., а именно след това време бяха наложени редица промени в периодизацията и хронологията на неолита и ранната бронзова епоха в българските земи. В модела на Парцингер неолитната епоха в районите на Източните Балкани попада в хоризонти от 2 до 5, халколитната — в хоризонти от 6 до 9, а ранната бронзова — в хоризонти от 10 до 15.

Втората част на рецензирания труд — „Абсолютна хронология“ (с. 273—291), разглежда възможността за датиране на късните хронологически хоризонти чрез историко-археологически метод. Това става въз основа на прецизно установяване на многобройни културно-хронологически връзки между анатолийските паметници на бронзовата епоха, от една страна, и Месопотамия и Египет, от друга. Импортни предмети от различен характер, както и сравнителната стратиграфия на базата на керамиката позволяват хронологическа връзка между хоризонти 9—15 от модела на Парцингер със съответни периоди в Северна Сирия и Северна Месопотамия. Тъй като абсолютната хронология по писмени извори от Двуречието е сигурна едва за след края на раннодинастичния период, остава възможността за датиране само на хоризонти 13—15; те могат да бъдат поставени между средата на III и началото на II хил. пр. Хр. Синхронизацията с Египет преминава, от една страна, през Крит, а от друга, през Месопотамия. Възможностите и на двете линии не са богати, но са сигурни. Отново установяването на добра относителна хронология се отдава за хоризонти 13—15; абсолютните египетски дати (по писмени извори) позволяват същата датировка, каквато беше посочена по писмени данни от Двуречието.

В хронологически хоризонти 13—15 попада последната фаза Нова Загора на ранната бронзова епоха в Тракия. Според анализите на Парцингер този период трябва да бъде поставен между 2500 и 1900 г. пр. Хр. В общи линии тази датировка отговаря на резултатите и допусканията, базирани на радиовъглеродния метод.

Третата част на книгата — „История на културата“ (с. 293—352), се състои от четири глави, които обобщават знанието за основните елементи на древната материална култура.

Главата на селищните форми разглежда наличните данни за топографското положение на селищата, селищната структура, формите на постройките и техниката на строителство. Информацията е представена по групи хронологически хоризонти, а в резюме са проследени закономерностите в развитието на архитектурата от началото на неолита до края на ранната бронзова епоха върху изследваната територия.

В главата за погребалните обреди авторът се е опитал да събере и представи съществената информация по тази проблематика. Естествено прегледът е направен предимно на базата на обобщителни изследвания, каквито са публикувани за почти всички райони. Изложението е написано по групи хронологически хоризонти, а в резюме е проследено развитието на елементите на погребалния обред за целия изследван териториален и хронологически обхват.

Главата за антропоморфната пластика („идолите“) повтаря структурата на предходните, изградена е върху публикувани обобщителни изследвания. В резюме са представени тенденциите в представянето на тялото и лицето на пластичните изображения от неолита до ранната бронзова епоха.

Последната глава на тази част е посветена на обработката на металите, характерна главно за късните хронологически хоризонти от изследвания период. В резюме са представени териториално-хронологическите тенденции в появата и развитието на металургичните центрове до края на ранната бронзова епоха.

По своята проблематика третата част на рецензираното изследване се различава значително от предходните две. В нея като хронологически фон е използван изграденият от автора чрез сравнителна стратиграфия хронологически модел, но същностното съдържание на частта са няколко аспекта на материалната култура. Поради сравнително малкия си обем и различаваща се тематика, представената трета част изглежда ненужна за това изследване. Сам за себе си този текст е стегнат, информативен и набелязващ верни тенденции в развитието на материалната култура, но неговото отделно публикуване може би би било по-уместно.

Заключението (с. 353—365) преповтаря в резюме констатациите от третата част, но представени вече по хронологически хоризонти или групи от хоризонти. Направени са и внимателно премерени интерпретации с оглед възможните посоки на влияния или взаимоотношения в обхвата на разглежданата територия. Характерът на заключението подсилва впечатлението за тематична разнопосочност между първата и втората част на изследването, от една страна, и третата част със заключението, от друга.

Вторият том съдържа библиографски указания за източниците на информацията в картите и рисунките в таблата, в него са също самите табла и карти, както и списък на използваната научна литература в книгата.

Рецензираното изследване на Х. Парцингер е явление сред книжнината върху неолита, халколита и ранната бронзова епоха в Югоизточна Европа и Анатолия. Не може да не направи впечатление ерудицията на автора, както и много доброто познаване на съответната научна литература и археологическите материали. Общият периодизационно-хронологически модел за огромната проучвана територия не предизвиква съществени възражения и е добър резултат на изключителните изследователски усилия на автора. Съществуващите локални модели вероятно ще претърпят промени или прецизиране, които обаче едва ли ще бъдат от принципно естество. Културно-историческата част на изследването представлява много добро обобщение върху тенденциите в развитието на ареала през обхванатите близо пет хилядолетия. Без съмнение, книгата на Х. Парцингер трябва да бъде оценена много високо.

ВАСИЛ НИКОЛОВ

НАЧАЛОТО. СЪСТАВИТЕЛ ИВ. ГАЦОВ, ПОД РЕД. НА СТ. АНГЕЛОВА И ИВ. ГАЦОВ. Инфопрес, С., 1994. 206 с.

„Началото“ е ново и интересно явление в българската археологическа литература. Новото в тази монография има няколко измерения. То се състои не само в краткото, но съдържателно заглавие, в оригиналната му дисбалансирана структура, както и в многобройните му (15) автори от България, Франция и Полша. Последната особеност дава основание рецензираният труд да се приема като сборник. Появата на учебник по праистория и по-точно справочник по палеолита е нещо ново. Той запълва една празнота, удовлетворява крещяща потребност, за която е загатнато в предисловието. Структурата, съдържанието и проблематиката на учебното помагало му придават интердисциплинарен характер.

Трудът се състои от предисловие, пет раздела, 12 таблици, 80 фигури, 9 рисунки, 6 образа и 4 схеми. Впечатлява отсъствието на единна номерация и наименование на илюстративния материал. Всеки раздел включва глави в различно количество, обем и тематичен обхват. Близкият стил, общият наставнически тон, маниер на изложение и дидактическата насоченост са общото и спойката между главите и разделите, поради което книгата се възприема като едно цяло. Изложението е гладко, стегнато и увлекателно, което е лесно обяснимо, след като се знае, че авторите му са предимно млади преподаватели във ВУЗ. Спорните и „тесните места“ и конфликтни ситуации не са намерили място в изложението. Доколко този подход е целесъобразен от дидактическа гледна точка, е спорно. Рецензираната книга е адресирана към студентите по археология, начинаещите проучватели, както и към историци, етнографи и др. В много случаи авторите се базират на свои изследвания, а резултатите от чуждите проучвания са представени в синтезиран и много често в систематизиран вид. Предлагат се обяснения на редица научни термини, но в това отношение има още какво да се желае. Този подход придава научнопопулярен и научнопрактически характер на труда. Сред многочисления авторски колектив се откроява Ив. Гацов, който е съставителят и един от редакторите. Нему се е отдало да спечели за написването на този учебник широк кръг от български, някои френски и полски специалисти. Към посочените достойнства могат да се добавят и други. Ние обаче се спираме на някои слаби страни на книгата. Бележките ни са по-скоро допълнения и препоръки за по-доброто ориентиране на читателите. За по-пълна яснота следваме структурата на труда, като се спираме последователно на отделните раздели.

Първият раздел „Праисторията“, както и останалите раздели, има отделно обособено съдържание и структурна самостоятелност. Той се състои от две глави с различен обем, дело на един автор — Ив. Гацов. Всъщност това е уводът в палеолита и праисторията като цяло. В раздела се разглежда съответната терминология, лансират се нужните дефиниции, разкриват се целите, задачите на археологическите изследвания, подчертават се хронологическите граници и подразделения. Акцентира се върху спецификата на археологическите изследвания и изворовата им база. Към изложеното има какво да се добави и оспори, но авторът е в правото си да има мнение по разглежданите въпроси и лично предпочитание. В този и в останалите раздели имената на цитираните автори и разглежданата терминология са изписани на съответните чужди езици (което е най-удобното за авторите), без транскрипция на български, което значително затруднява читателите.

Вторият раздел „Средата“ е един от най-обемистите. Разработен е от шест автори от България и Франция и се състои от девет глави. В. Попов е авторът на значителна част от раздела. Той използва собствени проучвания, поднася нова научна информация с висока достоверност, поради което изложението му е интересно и убедително. Останалите автори на раздела, като се базират на свои и чужди изследвания и традиционната научна практика, разкриват ролята, значението и характера на климата, флората и фауната. Разглеждат се почвообразувателните процеси и най-вече археологическите и океанските седименти, а така също и палеонтологическата летопис, палеоботаниката и палеозологията. Набляга се на многобройните способи за проучване, предлагани от природоматематическите науки. Въпросите се интерпретират според потребностите на археологията. В известна степен авторите като че ли преследват рекламна показност, изтъкват реалната конкурентна способност при разкриване проучвателните възможности на своите дисциплини и предлаганите от тях методи за изследване. На преден план се извеждат възможностите на методите за хронологическо, а не към субстанционно детерминиране, което е вече анахронизъм.

Третият раздел „Човекът“, е със средна големина и се състои от една глава, една тема и един автор — К. Кутюр. В него са резюмирани резултатите от антропологическите изследвания на палеолитни находки през последните три века, като се започне от тези през 1700 г. до Щутгарт, Германия, и се завърши с намирането на мандибулата на неандерталец в Грузия през 1983 г. В познатия ни стил и порядък, без да се чувства компилативност, се проследява антропогенезата и съществуващите теории по тази проблематика, като се подчертават научните приноси на молекулярната биология. На с. 92 четем: „... човешкият род води началото си от африканската територия, разположена между Червено море, Индийския океан и веригата езера Алберт, Едуард и Танганайка.“ Пак на същата страница се пояснява, че именно в Източна Африка са „протекли геологически събития, които са причинили сериозни промени в климата, растителността, и всички останали фактори на средата“. Тук интересът и вниманието на читателя са изострени в очакване на конкретния отговор и пояснение за споменатите събития, но такива не се дават. Всъщност без да се цитира, се разказва част от съществуваща хипотеза. Авторът спира изложението си до кулминацията на теорията. За да улесня читателите, излагам накратко останалата част на хипотезата. Споменатото геологическо събитие е всъщност огромен по дължина и дълбочина тектонски разлом, настъпил преди повече от 8 млн. години. В резултат на това геологическо събитие възникват споменатите езера в Източна Африка, а на повърхността излизат радиоактивни руди, съдържащи радиоактивни елементи — уран, торий, радий и др. Последните причиняват повишаване на радиоактивното равновесие в посочения регион. Според хипотезата повишената радиация е предизвикала споменатите промени в климата, флората, фауната, в т. ч. и у човекоподобните маймуни, обитавали тази част на Африка, т. е. повишената радиация е конкретният фактор, обусловил началния тласък за първата крачка по дългия път на антропогенезата. На аргументите „за“ или „против“ тази хипотеза тук няма да се спирам.

Четвъртият раздел „Обществото“ е вторият с широк тематичен и пагинажен (59 страници) обхват. Състои се от пет глави с подчертана археологическа проблематика, които са дело на петима автори от България, Полша и Франция. Ив. Гацов на базата на свои, чужди и колективни изследвания разглежда технологията, типологията и ретушите на каменните сечива. Тук трудно може да се посочи нещо ново в разглежданите въпроси, но и едва ли има какво още да се добави към изложеното в раздела. Гацов е изразил по един категоричен начин уважението и признанието си към западноевропейските научни изследвания и най-вече към френските и полските специалисти, които се сочат като водещи. По същия категоричен начин се игнорира руският научен принос в палеолита, който е неоспорим. Подобно загърбване е нежелателно по редица причини. Така например както нашите палеолитни материали, така и тези от Източна Европа според много специалисти трудно се вместват в нашумялата типология на Фр. Борд, срещу която има сериозни критики.

Две глави от раздела са посветени на трасологията. Те са дело на Ж. Колина-Жирард и М. Гюрова. Тази тематична разработка има широк обхват и редица положителни и негативни страни. Тя предизвиква сериозни възражения. Добре са представени проблемите и постиженията на западните трасолози. Демонстрира се пълно непознаване на руските изследвания в това направление, вероятно поради езиковата бариера. По този начин се игнорира руският експериментално-трасологически приоритет. М. Гюрова като че ли не е могла да предотврати тази несправедливост. Западният трасологически приоритет, ако може да се говори изобщо за такъв, почива на по-силната и разнообразна оптика, както и на подходящото техническо оборудване. В същото време западната трасология има редица негативни страни, една част от тях бяха причина и повод за конференцията в Бърнаби (Канада), друга беше изтъкната в рецензии на С. А. Семьонов и Л. Кили. Последният не поставя под съмнение руския приоритет, а апелира към стриктно прилагане на описаните процедури в книгата на С. А. Семьонов. Към посочените от Кили слабости бихме добавили и други не по-малко значими, но това излиза извън пределите на настоящата рецензия. Все пак по-съществените от тях не трябва да се премълчават. Обща слабост на съвременните експериментално-трасологически проучвания е липсата на метричност за описание и моделиране излъскванията и блясъците от употреба, линейните следи и характера на микрорелефа. В отсъствие на количествено-качествена микрометричност за износването се използват оприличаващи описания, които крият много трудности. Микрометрията от 70-те години на С. А. Семьонов и В. Е. Шчелински е все още в зародишна форма. Слаба е връзката на въпросните проучвания с компютърната статистика и съвременната научноекспериментална практика. Сравнително рядко се осъзнава обстоятелството, че всяка материя при обработка оставя специфичен микрорелеф и блясък по оръдията. Тези и други слабости в значителна степен са преодолени от сътрудниците на лабораторията за експериментално-трасологически проучвания в Санкт Петербург, където се съхранява най-голямата в света колекция от експериментално-трасологически еталони. В споменатата лаборатория на трасология се учиха и продължават да се учат млади специалисти от различни краища на света, в т. ч. и от България. Българската трасология е част от руската, ето защо считам, че наш дълг е да кажем истината за нейния приоритет. И ако се спирам на тези „тесни места“ и конфликтни ситуации, то е за да се каже на читателя една истина, да се подчертае потребността от широкото ползване на руската археологическа литература.

На с. 133 четем: „При работа с растения най-атрибутивният признак на износване е микроизлъскването. То е блестящо (огледален тип), с тънка текстура и вид на застинал флуид... Най-типичната картина на горепосочените следи може да се види върху кремъчните елементи от сърп.“ Очевидно е пълното отъждествяване на износването от всички тревисти растения, в т. ч. и житните култури, срещу което възразявам. В случая не се отчита присъствието на земния прах по стеблата на житните култури (при тревистите той отсъства), който в съчетание със структурата на сламата при рязане създава по сърповите кремъчни зъбци вече споменатия огледален блясък, кометообразните линейни следи и микрорелеф, напомнящ лунна повърхност. Подобна, но по-бледа картина на износване наблюдаваме по сегментите за дикани, по които въпросният земен прах е в занижено количество. Близко износване се наблюдава и при кремъчните мотики от Североизточна България, както и при кремъците, дълго носени от течащи води. При последните блясъкът е още по-слаб, но със същия характер, като линейните следи са в хаотично разположение.

Последният пети раздел „Методи“ се състои от четири добре балансирани глави. Има подчертано научноприложен и научнопопулярен характер. В синхронизиран и систематизиран вид С. Иванова сочи методите за подготовка, провеждане и документиране на теренните проучвания. Всъщност методите, за които става дума в раздела, са количествени, с чиято помощ се осъществяват различните видове моделиране, разкриват се количествени натрупвания с разностепенна и разноинтервална повторяемост, т. е. търсят се закономерности, разкриват се традиции, навици и обичаи в живота на хората, от една страна, и иновациите и аномалиите, от друга.

В заключение трябва да подчертая, че рецензираният труд е добра изява в българската праисторическа книжнина. Той е успех на авторите, редакторите и съставителя. Книгата дълго време ще бъде ценно помагало за всички, които се интересуват от археология.

КЪНЧО КЪНЧЕВ

1. ГЕРГАНА КАБАКЧИЕВА. КЪМ ВЪПРОСА ЗА СТРАТИГРАФИЯТА НА УЛПИЯ ЕСКУС ПО ДАННИ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ ПРЕЗ 1989 Г. – ГНАМ, IX, 1993, с. 85—94; 2. Г. КАБАКЧИЕВА. АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА РИМСКАТА ИСТОРИЯ НА ЕСКУС. III международен симпозиум „Кабиле“. Поселищен живот в древна Тракия. Ямбол, 1994, с. 148—170.

Както показват заглавията и внимателното прочитане на двете статии, се установява, че авторката Г. К. до голяма степен повтаря едни и същи неща относно стратиграфията и хронологията на културно-историческото развитие на римския и ранновизантийския град Улпия Ескус при с. Гиген, Плевенско, на 3 км южно от вливането на р. Искър в Дунав, в м. Градището. Последователно ще разгледам въпросните статии.

Г. К. прави преглед на археологическите разкопки в колония Улпия Ескус, като отбелязва, че първите разкопки е провел проф. (всъщност частен доцент в СУ „Св. Климент Охридски“) чехът Вацлав Добруски, директор на Народния археологически музей в София (сега Национален археологически музей при БАН) през 1904—1905 г. За съжаление той не е публикувал предварителните резултати от твърде важните открития. Обаче неправилно пише Г. К., че Добруски „бил почти цялостно разкопал храма на Фортуна и храма на Юпитер“ (цитат на с. 92, бел. 1) (обр. 1). На нея е много добре известно, че въпросните два храма бяха доразкопани под мое научно ръководство през 1949—1951 г. и 1970—1972 г. (храмът на Фортуна) и през 1975 и следващите години (храмът на Юпитер) с участието на колектив от АИМ на БАН, Градския исторически музей в Плевен и Националния исторически музей в София. Разкопките след 1970 г. бяха изцяло финансирани от ГИМ — Плевен. Идентифицирането на въпросните храмове стана от мене, като посветих няколко публикации у нас и в чужбина. След това Г. К. съобщава, че били проведени многогодишни проучвания, в резултат на които били разкрити останките от различни сгради в централната част на града и в югоизточната четвърт на Ескус I (с. 85). Обаче в редовния текст тя нищо не казва кога са извършени тези открития и кой е бил научният ръководител. В бел. 2 отбелязва само две статии на Теофил Иванов, обнародвани в България, но съзнателно пропуска докладите му, четени на Международните Лимесконгреси в чужбина. Тя за първи път като студентка по история в СУ „Св. Климент Охридски“ и след това като специалист-археолог при АИМ на БАН имà щастливата възможност да види и да участва в многогодишните системни археологически разкопки в големи мащаби в римския и ранновизантийския град Улпия Ескус, един от значителните градове на Долнодунавския римски лимес в дн. Северна България. Г. К. пише, че „V македонски легион бил сформиран от император Август“ (с. 85), което не е вярно. Специалистите по римска военна история отъждествяват нашия легион със стария „легион V Урбан“, създаден през 43 г. или 41—40 г. пр. н. е. Той е участвал в решителната битка при Акциум на 2 септември 31 г. пр. н. е., сражавайки се на страната на Октавиан срещу Антоний. На 16 януари 27 г. пр. н. е. Октавиан получил името Август. След това легионът бил на лагер в римската провинция Македония и там е добил името си „V македонски легион“. Той спомогнал за потушаването на Панонско-далматинското въстание в 6—9 г. на н. е. и се е прибрал на постоянен лагер (castra) в Ескус. Въз основа на един латински надгробен надпис от Ескус проф. Б. Геров установи присъствието на легиона в Ескус към първото десетилетие на I в. на н. е. Г. К. погрешно използва този надпис. Според нея „покойният Резиус бил центурион на V македонски легион“ (с. 85), а всъщност той е бил освободен роб (либертин) на центуриона Резиус Албанус. Същата досадна фактическа грешка на Г. К. се повтаря и във втората ѝ статия (с. 149). На с. 89 авторката споменава „римски военни лагери и кастели“. Изразът е неточен. В случая става дума за „легионни лагери“ (castra — мн. число) и за лагери на помощни войски (auxilia), наречени „кастели“ (castella — мн. число).

Макар че Г. К. се е насочила предимно към проучването на римската вносна и местна керамика от I в. на н. е., не е достатъчно прецизна, когато определя цвета на глината, използвана за изработването на конкретен съд или група от съдове. На с. 87 тя пише, че една амфоровидна кана била направена от „светла, жълтеникаво-бежова глина“. Всъщност това е цветът на вече изпечения глинен съд. Когато една глина съдържа желязо наред с другите химически елементи, при изпичане на съдовете, направени от нея при температура над 700°C, се получава червеникав цвят със съответните нюанси (светъл, тъмен и т. н.). Ако такава глина се пече например при температура до 300°C, тя остава предимно сива или сивочерна и други нюанси. Бялата глина без примеси на желязо след изпичането на съда получава бял или белезникав цвят. За съжаление у нас не се извършват прецизни химически анализи на откриваните глинени съдове. Затова правилно е да се пише, че даден глинен съд след изпичането е получил еди-какъв си цвят. За съжаление тази грешка допускат и други наши археолози, като пишат например: „съдът е направен от светлочервена гли-

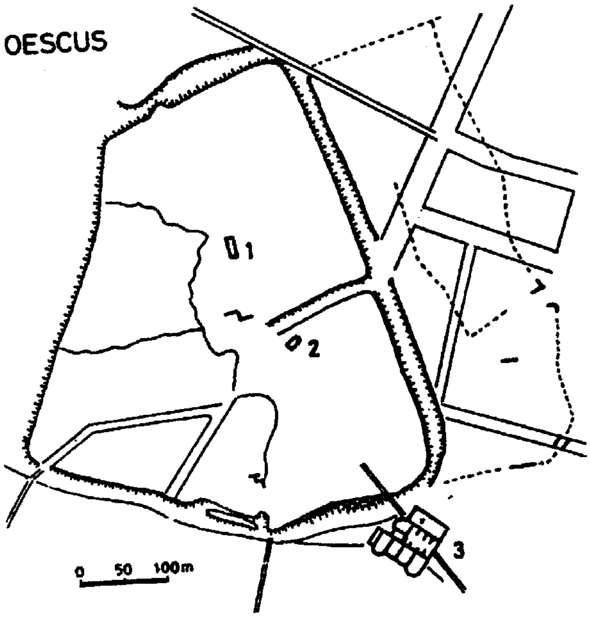

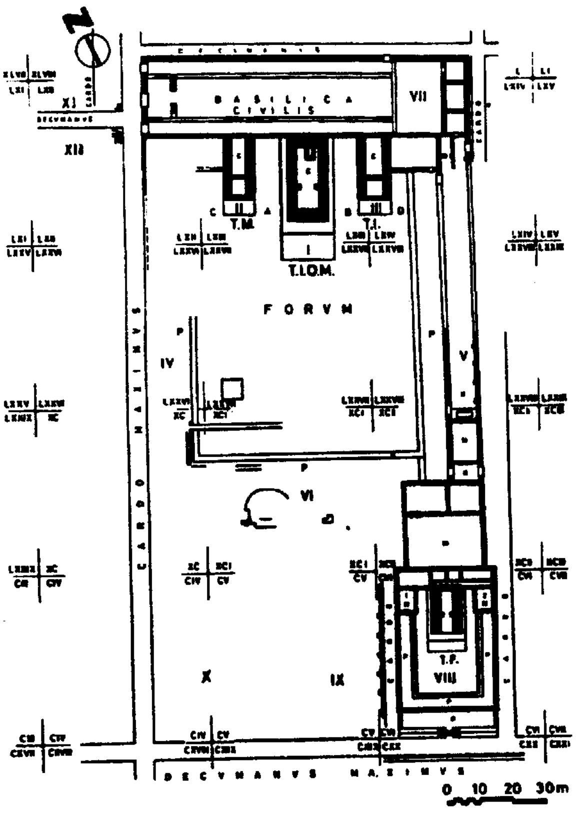

•Обр. 1. Улпия Ескус : 1 – 2 – разкопки на В. Добруски (1904 – 1905); 3 – разкопки на А. Фрова (1941 – 1943). Fig. 1. Ulpia Oescus: 1 – 2 – fouilles de V. Dobrouski (les années 1904 – 1905); 3 – fouilles de A. Frova (les années 1941 – 1943)

•Обр. 2. Улпия Ескус. Форумът – разкопки на Т. Иванов (1949 – 1987 г.). Fig. 2. Ulpia Oescus. Le Forum – fouilles de T. Ivanov (les années 1949–1987)

на", а в действителност това е полученият цвят след изпичането. С този проблем съм се занимавал много подробно и дълги години във връзка с гръцката вносна и местна керамика от некропола на Аполония (дн. Созопол), датираща от V в. до II в. пр. н. е. Там съм приложил изказаните по-горе мисли.

Г.К. отнася изграждането на трите храма на Капитолийската Троица и на трите коринтски портици около ареата на форума, без да спомене, че те са открити под моето научно ръководство, към първата половина на II в. (обр. 2). Явно е, че тя не следи моите публикации (главно в чужбина), в които прецизирам датировката в *„къснотраяново-раннохадрианово време"*. В къснохадрианово време настъпват някои изменения в архитектурните декоративни мотиви и други особености. Подът на ареата на форума е 0,70 м (а не 0,80 м) по-нисък от подовото ниво на трите околовръстни портици, до които се стига по три варовикови стъпала (вкл. стилобата на колонадата), а не по „стълби" (цитат на с. 90), както пише Г. К. Във всички езици (чужди и български) се прави разлика между двете архитектурни устройства. Във всяка наука, в т. ч. и в археологията, трябва да се спазва приетата прецизна терминология.

Г. К. без да анализира всичките датиращи елементи, с които разполагаме, без сериозно основание се опитва да предатира Гражданската базилика, разположена непосредствено на север от трите храма на Капитолийската Троица. Няма никакво съмнение, че базиликата е покъсна от храмовете. Но Г. К. датира базиликата едва в Константиново време (306—336 г. вместо 337 г.), понеже върху пода ѝ били открити римски монети от негово време и това било последният период на сградата. Въз основа на много детайлен анализ (епиграфски, архитектурен, нумизматичен и стратиграфски) аз успях да датирам построяването на базиликата през управлението на император Хадриан и по-точно в 135 г., когато той бил провъзгласен за император за II път. Това доказва един малък фрагмент от латинския строителен надпис, издълбан върху фриз-архитрава на южната колонада на средния кораб на трикорабната базилика, посветен на тогавашния римски император, който според надписа „бил акламиран като император за II път". В гр. Пауталия (дн. Кюстендил) е открит гръцки строителен надпис, в който се споменава, че архонтите, булето и демосът на Пауталия са издигнали „базилика" в чест на император Хадриан, когато той бил император за II път. Посочени са имената на двамата римски консули Луперк и Атилиан в 135 г. Освен това в Ескус има и някои архитектурни декоративни мотиви, които подкрепят предложената от мене датировка на базиликата в Ескус. Направеният от мене сондаж при допирането на южния край на западната къса стена на базиликата със северната външна стена на трите споменати храма на форума на Ескус показва, че споменатата стена възсяда външния (северния) банкет на северната външна стена на храмовете, свидетелство за по-късната дата на Гражданската базилика. В подготвения от мен и още непубликуван том „Улпия Ескус" върху разкопките през 1947—1989 г. обосновавам подробно датировката. Според стратиграфските ми проучвания базиликата е пострадала от нашествието на готите в 376—378 г. в Крайбрежна Дакия, Втора Мизия и Тракия, както показаха най-късните римски бронзови монети на император Валенс, открити в горелия черен пласт върху пода на преддверието (А) на средния кораб. Известно е, че Валенс е загинал от готите в една извънградска вила на град Хадрианопол (дн. Одрин в Европейска Турция) на 9 август 378 г. Същите наблюдения направих и в храма на Фортуна в югоизточния край на форумния комплекс. Ескус е преживял нашествието на хуните в 447 г., както научаваме от писмените извори. Обаче император Юстиниан I (527—565) е взел енергични мерки за възстановяването му, както и на други крайдунавски градове. Преди всичко, изглежда, той е заздравил каменните крепостни стени и някои жилищни квартали. Градът е загинал в 586 г. от нападението на аварите и славяните. След известно прекъсване върху техните развалини възникнало *старобългарско селище* (X—XIV в.), както показаха досегашните разкопки. Обаче на с. 85 Г. К. пише за „старобългарски селища върху руините на Ескус“.

През 1971—1972 г. беше разкопано източното кардо покрай храма на Фортуна и се слезе по-дълбоко от уличното ниво. Там Ана Балканска от АИМ при БАН откри фрагменти от вносна римска керамика от времето на император Тиберий (14—37 г.) и Клавдий (41—54 г.). Под ареата на Форума тя намери фрагменти от друга вносна керамика от управлението на император Домициан (81—96 г.) и император Нерва (96—98 г.). Тя първа обърна внимание на проблема за „лагер-цивилно селище преди времето на Траян и основаването на колонията“, както и на ранното проникване на керамичната продукция на западните римски провинции в Ескус преди неговото основаване от имп. Траян в 106 г. Още тогава възникна въпросът, какво е било под римския град Улпия Ескус: лагер на V македонски легион или някакво селище. Тези проучвания на А. Балканска бяха известни на целия колектив на Ескус и преди всичко на Гергана Кабакчиева. За съжаление А. Балканска публикува своите много важни резултати едва през 1990 г. (сп. „Археология“, кн. 4, 26—33). Стратиграфските наблюдения на Г. К. в сондажа (не посочва неговите размери) в кв. 39/LXII през 1989 г. са много ценни и детайлни. Откритите фрагменти от вносна и отчасти местна керамика отново потвърждават факта, че преди основаването на град Улпия Ескус върху м. Градището е имало селищен живот. Следователно, преди това на същото място е имало „ранноримски военен лагер или селище“ (цитат на с. 91). Тези данни са много важни, защото съвсем естествено показват наличието на живот през I в. на н. е. Но не съм съгласен с извода на Г. К., че „за първи път в 1989 г. бяха разкрити и документирани културни пластове от ранноримския Ескус от I в. на н. е.“ (цитат от с. 91). Както показах по-горе, тя няма приписвания си приоритет. Разбира се, аз не ѝ отричам приноса по този проблем, но науката изисква етичност. Пише също така, че „били открити сигурни археологически доказателства за това, че едновременно били изградени перистилът на форума и храмовете в северния край и по-късното построяване на Гражданската базилика“. По този въпрос, който от много години ме занимава, преди Г. К. да направи своя сондаж, изказах твърдо научното си становище. Щом като според Г. К. Гражданската базилика е едва от Константиново време, трябва да се посочи дали върху същата площ е имало друга обществена градска сграда върху правоъгълната площ с дълж. 97,50 м и шир. 24 м. Според мен е нямало такава, друг е въпросът за находки от I в. на н. е.

Във втората статия Г. К. разглежда по-подробно резултатите от сондажа в кв. 39/LXII, като разграничава 2 строителни фази: 1. Долна фаза — състои се от дървено-землени строежи, и 2 — Горна фаза — стени с каменен цокъл от времето на император Домициан (81—96 г.).

Г. Кабакчиева напразно се опитва да критикува моя метод на разкриване и проучване на Ескус. Тя ми приписва невярната теза, че аз съм смятал, че под храма на Фортуна е нямало по-ранни останки. В статията ми на немски език (ИАИ, 37, 1987, с. 14—15) в български превод пиша следното: „Ние вече знаем, че под храмовия комплекс има една по-стара сграда... Дълбоките сондажи под южния портик със строителния латински надпис (на дължина до 3, 10 м под нивото на римския под) обаче не показаха по-ранен пласт.“ Напротив, в сондажа открих запазените фриз-архитравни блокове с латинския надпис, които селяните от Гиген са хвърлили дълбоко, когато са ограбвали каменния материал. Успях да допълня 52 м дългия надпис, разположен в два реда (дълж. по 26 м) и да установя, че храмът е бил построен през управлението на император Комод, когато управител на провинция Долна Мизия е бил Гней Севелий Руф (190—191). Освен това открих един каменен зид с посока изток—запад в южния край на западния портик на вътрешния двор на храма на Фортуна, показан върху плана. Него отнесох към по-ранен период, отколкото е храмът.

Въпросът за локализирането на постоянния лагер (castra) на V македонски легион в м. Градището под по-късния град Улпия Ескус заслужава внимание, но то би трябвало да се аргументира с повече веществени доказателства, като например: градоустройство, локализиране на принципията, преториума, валетудинариума, хореумите, сградите за висшия команден състав, бараките за отделните кохорти, центурии и отделения. Добър пример в това отношение е лагерът на VIII Августов и на I италийски легион в Нове (на 4 км източно от град Свищов). В Римската империя са разкрити, проучени и публикувани значителен брой легионни лагери, които могат да послужат за паралели.

Странен факт е съзнателното скриване от Г. К. на непрекъснатото ми 24-годишно научно ръководство и активно участие в разкриването и проучването на римската колония Улпия Ескус през 1947—1951 и от 1970—1989 г. (през 1988 г. не са правени разкопки) (обр. 2). От друга страна, тя се опитва да отрича безспорни мои открития и постижения, някои от които са с международно значение. Те бяха своевременно високо оценени в Германската федерална република (1974), Археологическото дружество в Лондон с патрон Нейно Величество кралица Елизабет II (1975), в Австрия (1975) и другаде.

По-нататъшното проучване на град Ескус и на лагера или селището под него изисква продължителна теренна и кабинетна работа и солидна подготовка по множество важни проблеми, като например: фортификация, градоустройство, устройство на форумния комплекс, обществена и жилищна архитектура, епиграфика (владеене на латински език), нумизматика, художествени и обикновени занаяти (не само керамика и стъкло) и познаване постиженията на световната римска археология. Недопустимо е за новия ръководител на разкопките в Ескус след 1989 г. да допуска в научните си статии елементарни, но съществени грешки от различен характер: терминология, епиграфика, архитектура и др.

Проф. ТЕОФИЛ ИВАНОВ

Л. КЛЕЙН. ФЕНОМЕН СОВЕТСКОЙ АРХЕОЛОГИИ. САНКТ-ПЕТЕРБУРГ, 1993. 128 с., 27 фотоса.

„Феномен“ на латински означава явление, според автора на монографията това явление е с главни букви, значи архиявление. Наистина, археологията, както и много други явления в Съветския съюз бяха феномени, независимо с какъв знак. Сега известният теоретик от Санктпетербургската (Ленинградската) школа ни предлага оценката си за въпросния феномен.

Монографията е издадена още през 1982 г. в сп. „Уорлд архиолъджи“ с авторство на В. Булкин, Л. Клейн, Г. Лебедев. В предговора не е пояснено дали и тогава е имала същия вид, но като се прочете внимателно текстът, става ясно, че за да мине през многобройните тоталитарни инстанции вероятно част от сегашните оценки са липсвали. Доста мъгляво Л. Клейн описва причините, поради които руското издание носи само неговото име. Разбираме само, че неговите колеги и ученици са написали твърде малки части и затова имената им липсват тук. Струва ми се обаче, че въпросът е в отговорността, която при опасност те са носели заедно, а сега тя е само нравствена и нея той предпочита да носи сам.

Монографията е разделена на авторски предговор, осем глави и заключение. Има и списък на цитираната литература, именен и терминологичен указател, 27 документални фотоса.

Първата глава „Великата непозната" (с. 10) поглежда към съветската археология „от Запад" и от „вътре". Тя е много кратка, за да може се схване същината. В общи черти разбираме, че западните учени се отнасят и високомерно, и трезво към успехите и недостатъците на съветските археолози, а вътрешните оценки са изпълнени със самохвалство, при това най-вече в обстановката на идеологическа еуфория.

Втората глава „Етапите на големия път" (с. 16) представлява кратък исторически екскурс върху развитието на археологията в СССР и механизмите на процеса, зависими от идеологическата и политическата обстановка. Тя започва с детерминантите, за които се разбира, че всъщност детерминантата е една — социалната обусловеност на научното дирене, което предхожда обективизма. После са споменати основите (наричани там извори) — дореволюционната руска археология и революционната (лěводоктринерска) организация на науката. Според Л. Клейн прякото въздействие на руската революция върху археологическата наука е в периода от 1917 до 1924 г. Тогава практическият марксизъм (ленинизмът) прониква във всички сфери на руското (после съветското) общество и го организира в централизиран модел, подчинен напълно на идеологическата догма. В археологията проникването и подчинението се изразява в социализацията на научното дирене, в неговата вулгаризация, в „смесването" му с други дисциплини — история, етнтология, езикознание. Този просветен дилетантизъм довежда и в археологията т. нар. „яфетизация" на Н. Мар, според която антропосферата е една неподвижна автохтонна маса, превъплъщаваща се в един или в друг народ. През този период се формира и отношението към археологията на Запада — означението „реакционна" е главната идеологема, която остава тъй дълго сред методологическите оръжия.

Вторият етап от развитието на археологията в СССР е означен като „Археология на сталиновата държава". Хронологически той е разделен на три части — довоенен, следвоенен и период на студената война. Тук социологизираната археология се развива в условията на съревнование със Запада под управлението на централизирания бюрокатичен апарат. Репресиите от 30-те години също имат своята „роля" в развитието на археологията — редят се имената на изпратените в лагери учени, някои от които не се завръщат. Тук авторът е забелязал един многозначителен факт — профанацията на обществения живот в СССР връща археологията към емпиричния материал, което създава нови възможности, използвани, разбира се, по-късно. Военният период изменя общественото съзнание в сталиновата държава, то се обръща навътре към себе си. Самочувствието на победител в най-грандиозния етнокултурен конфликт в историята на човечеството пробужда у това общество интерес най-вече към собствената му съдба — в археологията автохтонизмът започва да отстъпва място на етногенетиката. По същото време у западните учени спада интересът към етносите, миграциите, асимилацията. Въпреки все още господстващата теория за стадиалността в това отношение съветските учени имат много важни постижения. Последният период на „сталинската" археология, този от времето на студената война, ликвидира окончателно стадиалната теза и официално отхвърля маризма.

Следващият етап „Размразяването в археологията" минава под знака на реформизъм в методологията и методиката, на отказ от крайната лява догматика, а това води до корекции в теорията и глобалното концепиране. Основните постижения сега са в критичния анализ на автохтонния етногенезис, а донякъде и в миграционните схеми. Теорията става все по-малко зависима от субективизма на социализацията. Този етап се характеризира и с широк размах на полевите работи, свързани не само с планираните експедиции, но повече със строителните работи, където законът (за пръв път в света) задължава инвеститорите да финансират проучванията. Тогава започва и издаването на „Свод археологических источников", който успоредно с „Материалы и исследования по археологии СССР" става едно от най-добрите постижения на съветската археология в издаването на поредици.

Последният етап авторът озаглавява „Археология на разрядката и застоя", като разполага нейното развитие в обстановката на световната глобализация на науката. Най-значителното постижение тук е отхвърлянето на историческия материализъм като теория, пряко свързана с чистата наука. Това довежда до нови разработки, както и до приемането (за пръв път) на теоретични положения, разработени на Запад. Археологията от времето на Л. Брежнев е описана много точно, със спящи по заседанията доайени, послушната младеж и безкрайните венцехваления по юбилеи и празненства. Това е времето на акад. Б. Рибаков с неговата автохтонна теория за славяните по средното течение на Днепър, резултатът от която бе празнуването на 1500 години от основаването на Киев... Въпреки влошената обществена обстановка по това време се разработват много нови проблеми — за произхода на славяните, за истинската роля на готите в историята на Евразийската степ, за норманите в руската държава. Авторът стига до перестройката, но заключва, че археологията не е готова за големите промени въпреки участието на археолози в демократичния процес.

В третата глава „Поколения и стремежи" (с. 30) Л. Клейн е представил много кратък критически анализ на школите в съветската археология. Тяхната характеристика е определена с два критерия — теория и методика. Методологията остава марксическа, при което са отбелязвани отклоненията от нея — едно много особено явление. Водещите учени са разделени на девет групи:

1. Първите радетели за преустройството на археологията на „марксически релси" (А. Арциховски, С. Кисельов, А. Монгайт). Тази школа доживява Горбачовата „перестройка".

2. Привържениците на стадиалната теория, също от най-старото поколение, които независимо от нейния разгром през 50-те години, продължават да защитават позициите си по различен начин до 70—80-те години. Това са доктринерите унитаристи, привеждащи всички явления към една категорична схема (А. Окладников, Б. Пиотровский, П. Борисковский).

3. Прагматици (пак от най-старото поколение), които свързват актуалността на археологическите изследвания с възможността да се използват техните изводи за задачите на текущата политика (Б. Рибаков, А. Арциховский, П. Третяков).

4. Субдифузионисти или субмиграционисти — те изследват старателно външните страни на отделните археологически култури. Това е едно от най-резултатните и обективни течения в съветската археология (М. Артамонов, В. Седов, Ю. Кухаренко, В. Сафонов, М. Шчукин, Л. Клейн). От него се излъчват основоположниците на други модерни теории.

5. Емпирици — най-многобройната група, която има големи постижения в установяване на фактите и тяхната обосновка (В. Грязнов, Е. Шмит, В. Янин, С. Плетньова, А. Кирпичников).

6. Сциенисти — сравнително малобройна група, чиито възгледи произхождат от емпиризма. В стремежа си да повишат равнището на обективност те формализират и математизират предмета на изследването, като обръщат внимание предимно на постиженията на природните науки (Я. Шеп, Б. Маршак, К. Каменецкий, Г. Фьодоров-Давидов, В. Генинг). Изводите на тази школа са

доброкачествени, но ограничени.

7. „Имитационно-козметична“ група — тя всъщност работи на емпирично равнище, но заради модернизацията възприема систематична фразеология и използва резултатите от техническите анализи (В. Масон, Ю. Захарук, Г. Матюшин).

8. Етномистици, които виждат в културата проява на някакъв национален (етнически) дух, а в него се преплитат разни фактори — биологически, географски, етнически (Л. Гумильов, Д. Мачинский).

9. „Мисионеристи“. Сравнително малък брой учени, занимаващи се с разработката на собствено археологическа методология. Повечето от тях се базират на теоретичния марксизъм във взаимодействие със семиотиката, теория на комуникациите, системния подход, неокантианството. Л. Клейн нарича този подход системно-структурно-информационно семиотичен или археосемиотичен комплекс от идеи.

Глава IV „Спектърът на направленията“ (с. 38) е посветена на разбиранията на предмета на археологията, нейното място във фундаменталната характеристика. Това определя структурата и методите, както и взаимовръзката с другите науки. Л. Клейн отделя няколко изследователски направления и ги групира в две крила, означени имитативно чрез класическото разбиране за високо образование в седемте свободни изкуства на тривий (тривиум) и квадрий (квадриум). Общото между тях е, че в основата им лежи историческият материализъм.

„Тривият“ се състои от „Археологическа история“, „Археологическа етногенетика“ и „Археологическа социология“. Тук е заключена възможността археологията да остане самостоятелна дисциплина във фундаменталната хуманитаристика. Според привържениците на историзма историята е отразена в археологическите паметници точно така, както в писмените извори и за това археологията не се нуждае от някаква специфична методика. Само по археологическата информация чрез метода на „възходящото“ (от базата към надстройката) могат да бъдат реконструирани всички страни от историята на обществото. „Археологическата история“ има твърде много привърженици сред поддържниците на глобалните теории — стадиална, автохтонна, донякъде миграционната и най-малко сред емпириците. Това направление е най-удобно за т. нар. „социални поръчки“ и други всякакви спекулации.

„Арехеологическата етногенетика“ е възникнала в основите на „Археологическата история“, нейните възможности са използвани най-пълно при изучаване етногенеза на скитите и славяните. Това направление излиза от идеята за пълно съответствие между етнос и археологическа култура. Негови привърженици има сред автохтонистите, субдифузионистите и най-вече сред емпириците. Археолозите на етногенеза правят голяма крачка напред в създаването на собствено археологическа методология — разработват проблемите на определянето на археологическата култура, произхода на конкретните археологически култури, генетичната връзка при смяна на културите, компонентите на археологическата култура. Главната слабост на направлението е неговата ограниченост, отклонява вниманието от такива сложни явления като например общественото производство и социалната структура.

„Археологическата социология“ се появява сравнително късно в научното пространство — според Л. Клейн тя произхожда от „археологическата история“ във връзка с възраждането на социологията в СССР. Привържениците на това направление създават модели на древните общества и после търсят прякото им отражение в археологическата материя. Последното не е правилно, защото се игнорират закономерностите, според които процесите се отразяват в археологическия материал. Получават се шаблони, рецепти, към които материалът се нагажда. Авторът смята, че дори наименованието е неправилно — получава се не „археологическа социология“, а „социологическа археология“. Тук съвсем встрани остава предизвикателството за създаване на собствен теоретичен апарат на археологията.

От собствената си професионална позиция Л. Клейн смята, че и трите направления имат една и съща слабост — търсят фундамента на теоретичния апарат за археологията извън самата нея — в историята, езикознанието, социологията. Пряко или косвено те отричат необходимостта материалът да бъде обработен „вътре“, а тогава да последва неговата историческа интерпретация.

„Квадрият“ е разделен според догмата на четири — „Дескриптивна археология“, „Археологическа екология“, „Археотехнология“ и „Ешалонирана археология“.

„Дескриптивната археология“ има свои аналогии на Запад — във Франция тя също се нарича „дескриптивна“, в Швеция — „археография“, в Англия — „аналитична“. Претендира за строга формулировка, обработка и изложение на материала като висша степен на обективност. В съветската археология нейните методи се наричат статистико-комбинаторни, те изискват разработката на собствени инструментални понятия, като „артефакт“, „признак“, „тип“, „клас“, „комплекс“, „археологическа култура“. Целта е създаване на универсален език с пълни възможности за компютърна обработка.

„Археотехнологията“ концентрира вниманието си върху материята — вещества и обработка. Тя използва методите на петрографията, металографията, дендрохронологията — спектрален анализ, рентгеноскопия, радиовъглеродна и археомагнитна хронология. Най-големи успехи тук са постигнати в изследването на каменния инвентар, металите, керамиката, но постиженията остават ограничени, понеже не излизат от сферата на анализа, не са преведени на езика на историята.

Формулата, която определя заниманията на „Археологическа екология“, е, че историческото общество и съвкупността от принадлежащите му артефакти са едно цяло (система), която се намира в подвижни взаимоотношения с природната среда. В това направление се вписва тезата за пасионаризма на Л. Гумильов, която пледира за дълбока връзка на етноса с ландшафта. Подобни на археоекологията течения има и на Запад, но според автора възможностите на съветските археолози имали превъзходство като цяло, защото вместват началото не в природата и не в субсистемите, а в общественото производство. Главната слабост на това направление е идентификацията на археологическата култура с живата култура на миналото. Археоеколозите осъществяват активна връзка с геоморфологията, палеоботаниката, климатологията и по това приличат на археотехнолозите, с което впрочем носят и техните слабости.

Тези три направления Л. Клейн отличава от „тривия“ по това, че признават автономията на археологията, но пък ги и идентифицира с него, щом се стигне до теорията. Защото и тук нейната основа се търси навън — вече не в историята, лингвистиката, социологията, а в природните науки.

Последното (седмо) направление е означено като „Ешалонирана археология“. Изложението за нея е найобширното, несъмнено авторът е привърженик на концепцията и един от нейните създатели. Определена е целта, задачите, споменати са досегашните резултати. Образно казано, същността на археологията е в „превода“ на историческия процес от езика на вещите, като предварително разшифрова забравената писменост на този език. За целта е необходима дълбоко ешалонирана и строго оформена по етапи процедура на изследването. Всяко от описаните направления абсолютизира един от етапите. Мястото на всеки един етап определя теоретичната археология. Изследването на механизма за смяна на културите се определя от концепция за секвенцията — археологическият материал се подрежда по стратиграфски принцип в „колонна секвенция“, която археолозите преобразуват в „трасова секвенция“, извличайки и размествайки в последователност редовете и генетически свързаните култури. Така емпиричният материал се преобразува в канава за изследване на реалния исторически процес. Преобразуването става чрез теорията за комуникациите... Самият автор подсказва откъде идва този подход — структурализма, структуралната лингвистика и семиотика, чиито традиции и постижения в Русия са тъй значителни.

Глава V „Под знака на историята“ (с. 55). Тук авторът е разгледал следствията от историзацията, явните поражения върху автономността на археологическата наука, което пък води до загуба на информация и деформиране на обективизма. Формулирани са пет главни поражения: Първото е панисторизмът, чийто краен пункт става разтварянето на археологията (както и на други дисциплини) в историята, а това несъмнено разрушава първата и изменя същността на втората. Следващото поражение е честото и постоянно пренебрегване на изворoведската база, като се публикуват исторически обобщения върху материала без всякаква обработка и систематизация. Третото поражение произхожда донякъде от първите две — принизяване на относителната хронология за сметка на абсолютната. Така лесно се обвързват промените в културата с историческите събития, но затова пък резултатите не са точни и обективни. По-нататък компромисите образуват верига, чиито извивки като че ли избягват същността на археологическата наука. Звено от нея е четвъртото поражение, идващо от практиката хронологията да се следи само по вертикалните, но не и по хоризонталните оси. Това означава буквално, че при разработката на археологическите таблици, археологически се изолират различните етнокултурни зони, при което скàлите им без особена причина се разминават. Петото поражение е в разликите между равнищата на изследванията по смисъла на т. нар. емпирична канава. Л. Клейн твърди, че западно- и средноевропейските археолози класифицират материала, като го делят на по-малки „общности“, а съветските на по-големи — „атомарен“ и „молекулярен“ подход. Това определение обаче има повече обективна, отколкото субективна характеристика — СССР беше много голяма държава и археолозите (центровете, институциите) там са значително по-малко. Несравнимо по-малко и с по-неравномерно разположени паметници остават и проучените територии. Следователно и обективните резултати ще са по-относителни, което ги свързва с горните четири следствия (поражения) на историзма в археологията.

Глава VI „Археология на велика държава: сложности на формирането“ (с. 64). Тази част представя, ако може така да се каже, „геополитическият фон“, средата, в която функционирала и се развивала съветската археология. Всъщност въпросът не е в геополитиката на лявото доктринерство, а повече в структурата на държавата и идеологизацията на нейната култура. Авторът формулира едно много вярно определение — СССР бе унитарна многонационална държава (империя), която се представяше за свободна федерация от равноправни държави. Това предопределя и едно половинчато „движение“ на общественото пространство, пряко отразено върху неговата структура — от една страна, силна централизация, от друга — създават се и местни центрове. През 1929—1934 г. е разгромено краезнанието (краеведението), с което и без това слабите археологически школи са напълно ликвидирани. Част от местните археолози са подменени със специалисти, изпратени от центровете, но това не решава въпроса с квалификацията.

Стремежът да се създадат и местни национални школи довежда до тяхната изолация от елитарната наука. В желанието си да постигнат някаква автономност и от национално самолюбие те започват да проявяват езиков сепаратизъм — издават археологически материали на собствения си език, с което ги правят недостъпни за останалите специалисти. Самолюбието провокира у републиканските археолози високомерно поведение спрямо големите научни центрове. Вътре в самата археология този синдром има три прояви: тотален стремеж да се защити абсолютната автохтонност на всеки народ, търсенето на „знатните“ прадеди (напр. у молдовците — даки, у азерите — албани, у арменците — урартийци) и т. н. археологическа експанзия — всеки се старае да представи и защити за собствения си народ, колкото се може по-голяма територия. Това е порокът на „историческото право“.

Л. Клейн е писал книгата си преди разпада на СССР затова към тази глава има кратък апендикс, озаглавен „Проблемът за Родината“. Но на руски език я издава скоро след това събитие и се вижда как авторът все още не може да го приеме. Вярва, че в новата обстановка не могат да бъдат разрушени тесните добронамерени и резултатни контакти, създадени от археолозите в огромната централизирана държава.

Глава VII (с. 70) има по-скоро теоретичен характер. Озаглавена „Археология под червеното знаме“, тя разисква проблема за мястото на археологията в марксистката теория или по-скоро обратното — за мястото ѝ в археологическата наука. Съзнателно или подсъзнателно въпросът винаги е стоял пред археолозите, работили „под червеното знаме“. Материалната култура, отразяваща развитието на антропосферата в нейния път през времето, несъмнено съдържа информация за равнището на производителните сили и производствените отношения, както и за мястото им в човешкия прогрес. „Възможна ли е марксическата археология?“ — пита с първото си подзаглавие Л. Клейн. И отговаря по най-добрия начин, като обективно разграничава философско-историческата теория на диалектическия и историческия материализъм от политиката, респективно войнстващата доктринерска догматика. Наистина въпреки всички напъни няма съмнение, че диалектическият материализъм на XX в. (наричан ленинизъм, после сталинизъм, после пак ленинизъм) има твърде малко общо с философската теория. В този период теорията е силно догматизирана, за нея в археологията непрекъснато се търсят все по-тесни и точни формулировки на догматиката, за да разложат маркираните немарксистки концепции. Догматизират се даже фактите, потвърждаващи в една или друга степен една марксистка идея. Така се канонизират ограничен брой догми, а учените, които са ги формулирали, стават научни законодатели. Догмите се движат, „дрейфуват“, както се изразява Л. Клейн само по указание „отгоре“. А указанията в повечето случаи са свързани с политическата конюнктура. Тук авторът привежда много красноречиви примери: Започва колективизация и археолозите са подгонени да оказват благотворното влияние на древните общини върху развитието на земеделието. Установяват се близки връзки с някоя държава, веднага започва издаването на съветски трудове за нейните култури. Нахълтват съветските войски в съседна страна, търсят се доказателства, че това е стара славянска земя. Вярно, не всички определения по тези факти и аргументи съвпадат с марксизма, но това се нагласяа чрез цитати и зачеркване на съответните пасажи от класиците. Всъщност правото да изричат истината в тази система принадлежи на учени с „геронтологичен стереотип“, настанени във висшата йерархия. За пример може да послужи печално известната теза за стадиалните превъплъщения — акад. Мар бил директор на Държавната академия за изучаване на материалната култура.

По-нататък Л. Клейн излага мнението си за реалната роля и място на марксизма в археологията. Каквито и разсъждения да се предлагат, вън от съмнение остава, че нейните постижения съответстват на едни от постановките в историческия материализъм. Марксизмът всъщност свежда човека до съвкупност от социални връзки и слабостта му е в това опростенчество... А човекът е биологическо същество и много от неговите особености, в т. ч. и социалните, са необясними без признаването на този факт. Така ако марксистките методи са годни за едно, те остават неприложими за друго. Например абат Бройл открива и обяснява палеолитната живопис благодарение на неверието си в постепенната еволюция, докато Гордън Чайлд създава концепцията за трите революции — оръдийната, неолитната и градската, като прилага разбирането за водещата роля на производството и социалните революции. Л. Клейн смята, че всяко философско учение може да се приложи, даже и погрешното, ученията са много, те ни помагат да опознаем многообразието на света.

Глава VIII (с. 81), озаглавена „Четене между редовете“ като че ли е най-любопитната. Представлява в известен смисъл допълнение към глава VII, защото там са указани средствата и методите, с които учените се съпротивляват на идеологическия натиск на лявата доктрина. Според Л. Клейн благодарение на своя интелект и мъдрост учените създали вид таен език на съпротивата и в онези условия, повече или по-малко са неутрализирали идеологическия натиск и произхождащите от него деформации. „Езикът“ е разделен на 12 части, всяка от които представлява определена негова проява:

1. „Синдромът на замълчаването“. Принципът е — щом не си съгласен, мълчиш и това не значи като в обикновения език съгласие, а знак за опровержение.

2. „Плащане на данъка“ (кесаревото — кесарю...) — в началото на статията (монографията, студията, лекцията) идеологически преамбюл от цитати или оценки на класици, а сетне, без връзка с тях идва изложението.

3. „Неочаквани празнини“. Използва се главно при полемиката с чужди „буржоазни“ учени. Авторът употребява марксистка терминология, но използва свои, чисто археологически аргументи.

4. „Лукавият талмудизъм“ представлява откъсване на пасажи от контекста на класиците на марксизма-ленинизма и използването им във всяка обстановка, което е цинична имитация на марксисткия талмудизъм.

5. „Безименната цел“. Критикува се определена теза, без тя и нейният автор да бъдат споменати.

6. „Горещо под кожуха“. Критикува се маститият догматик по негово изложение в преразказ на друг изследовател, пак без да се споменава име.

7. „Подмяна на мишената“. Избира се западен изследовател, чиито възгледи съвпадат по нещо с тези на неприкосновения съветски мастодонт, и му се прави унищожителна критика.

8. „Обстрел през миналото“. Набелязва се мишена от „проклетото минало“ и се критикува така, че на читателя е ясно — това минало продължава и днес.

9. „Обходна маневра“ е публикуването на неугодни за властта възгледи, концепции, хипотези от центъра в провинцията или, обратно, като се използва разликата в „квалификацията“ и претенциите на цензорите.

10. „Усърдието на Швейк“. Върху схемата на историческия материализъм за смяната на социалните строеве се прилагат конкретните научни факти от различните етнокултурни зони. Така усърдно се удовлетворяват претенциите на идеолозите, за да станат смешни.

11. „Информация под предлог за критика“. Излагане на обширна информация за чуждестранните концепции с къси, формално разгромяващи ги пасажи.

12. „Подражание на соцреализма“. Гръмко и настойчиво се прокламират качества, каквито съветската наука няма, така че научната администрация изпада в неудобно положение пред началството и взема мерки тези качества да се появят, придобият.

Може би най-интересната част от книгата на Л. Клейн е нейното заключение, озаглавено „Ретроспектива и перспектива“. Предвид днешната идеологическа обстановка, в която всичко е подложено на преоценка,а марксизъм е мръсна дума, възгледите му са, едва ли не, консервативен еретизъм. Като проследява жестокия път на съветската археология, Л. Клейн твърди, че висшите постижения идват главно от „могъщата парадигма“, както той нарича марксовия материализъм. Същата парадигма обаче е причината и за големите поражения. Тук съдбата на съветската наука е сравнена със съдбата на едно от големите имена на модерната археология — Гордън Чайлд. Чрез доброто познаване на „могъщата парадигма“ той създава концепциите на градската и енеолитната революции, но пък без нея разработва оригиналните идеи на дифузионизма. Заедно с това в универсалността на парадигмата като че ли е скрита личната трагедия на учения, отишъл си доброволно от живота.

Драмата на Чайлд, явно твърде близка на Клейн, е описана в отделно приложение „Чайлд и съветската археология“. „Описал“ е неточно, по-скоро там са представени с дълбоко разбиране перипетиите на отношенията на английския археолог и съветските му колеги, отношения вероятно уникални за цялата фундаментална хуманитаристика на Запада и СССР. Преплитането на обективното и субективното, както това може да стане само в доктринерското ляво общество обърква и разрушава и без това оскъдните контакти в науката. Усилията на Чайлд да преодолее резерватния синдром са неуспешни, но дават и резултат — въпреки неприязънта, западната наука приема и използва постиженията на съветските археолози.

Проблемът, който разисква книгата на Л. Клейн, а и появата ѝ, като че ли са табу в днешната руска наука. Единствен реагира засега споменатият няколко пъти в книгата А. Формозов (О книге Л. С. Клейна „Феномен советской археологии“ и о самом феномене — РА, 1995, № 3, 225—232). Той се съгласява, че е необходима оценка за изминалия период и пледира за обективност, смята настроенията сега за крайни — едни изричат само панегирици, други само ругаят. Основната критика на Формозов е, че няма фундаментализъм в оценките, не бива науката да се оценява в памфлети. Друга слабост на Клейн е, че обърква истинските учени с партийните функционери. Заедно с това са пропуснати много заслужили археолози и тъй се върви по някаква стара „официална“ линия. Клейн прекалява и с положителната оценка на собствената (и на съмишлениците си) теория, с нея те са се откъснали в много отношения от работата, която представлява база на археологическата наука.

А. Формозов смята, че спецификата на съветската археология се определя от двете главни обстоятелства: 1. Голямата територия, от което идва слабата изученост на културите и разпокъсаността на информацията. 2. Идеологическият натиск на догмите, погубващ кадрите и унищожаващ техните усилия. Към това се прибавя прекъсването на традицията на старата емпирична руска археология. Заедно с положителните оценки на активната полева работа е трябвало да бъде отбелязана липсата на унификация на методите за обработка на материала, едва ли не пълното отсъствие на консервация и реставрация на находките, поради което днес много от тях са разрушени и загубени. Още по-категорична критика търпят изданията на съветската археология, там всеки е издавал по собствени правила, като е акцентувал според интересите и квалификацията си.

Книгата на Л. Клейн има важно значение за българската археология преди всичко с това, че всеки може да потърси мястото на нашите резултати в оценките на автора. Защото години в системата на левия тоталитаризъм съветската археология ни бе сочена за пример и подражание. „Съветските другари“ бе термин издигнат от академичната догматика в ранг идеологема на безгрешността. Наистина науката на великата страна даваше много, но, от друга страна, тя косвено потискаше създаването на български школи, а сетне представляваше и преграда за по-тесни връзки с „другата“ археология. Тъй че, пораженията бяха и за нас, резултатите от „великия експеримент“ непременно останаха и в България. Въпреки всичко истинските постижения на българската археология за изминалия половин век не могат да се отрекат и скрият. Те са добре известни и на съмишленици, и на противници.

Написаното тук не е рецензия, въпреки че си позволих тук-там оценки, а просто представям книгата на Л. Клейн, надявайки се, че тя ще предизвика откровена дискусия — къде сме и каква е наистина нашата археология пред вратите на новия век.

СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ

Преглед

Творчески път, посветен на науката

Всеки юбилей е повод за равносметка на изминат творчески път. За учен като проф. Йорданка Юрукова той е свързан с науката нумизматика, на която е посветила близо 35 години. С нестихваща енергия, талант и ентусиазъм тя продължава делото на учени, като Никола Мушмов и Тодор Герасимов, за да може днес в световната нумизматична колегия да се наложи името на българската школа.

Завършила история в СУ „Св. Климент Охридски“, Й. Юрукова специализира нумизматика в Сорбоната и Парижкия монетен кабинет при световноизвестните учени Жан Баблон и Пол Льомерл. През 1962 г. успешно защитава дисертация на тема: „Монетарниците на Византийския ориент“, за която ѝ е присъдена научната степен „доктор на Парижкия университет“. Ученичка на френската школа, тя се утвърждава като надежден млад учен в областта на нумизматиката. В 1962 г. постъпва на работа като научен сътрудник в Археологическия институт с музей при БАН. Цялата своя творческа кариера тя свързва с тази престижна научна институция.

Интересите на Й. Юрукова в областта на античното монетосечене са повод за задълбочено изследване на монетосеченето на автономните градски управи в Долна Мизия и Тракия. За постиженията си в тази област през 1974 г. е избрана за старши научен сътрудник II степен, а през 1984 г. успешно защитава докторска дисертация. От 1987 г. е избрана за старши научен сътрудник I степен в АИМ–БАН. През 1990 г. става професор по нумизматика във ВТУ „Константин Преславски“ (Шумен).

В цялостното творчество на Й. Юрукова (11 монографии и над 150 научни студии и статии) преобладават най-вече три основни теми: монетите на тракийските племена и владетели, монетосеченето на автономните градски управи в Долна Мизия и Тракия през римската епоха и средновековната българска сфрагистика. Независимо върху коя от темите работи, Й. Юрукова не се ограничава само в рамките на прецизен анализ на фактологическия материал.Вярна на своите учители, тя задължително интерпретира нумизматичните паметници в широк исторически план. Това ѝ позволява във всяко свое изследване да достигне до открития, които имат изключителен приносен характер. По отношение на монетосеченето на тракийските племена и владетели тя не само успява да въведе в научен оборот богат, непознат за научната литература материал, но и да предложи убедителна класификация и хронология на тези монетосечения. Това от своя страна допринася за уточняване хронологията на управление на редица тракийски владетели, както и за взаимоотношенията им с античния свят.

Дългогодишните занимания на Й. Юрукова с изследване на монетната продукция на градските управи в Долна Мизия и Тракия от II — III в. довеждат до написването на едно от най-значителните съчинения в нумизматичната наука, посветено на тази проблематика: „Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II–III в. Хадрианопол“. В него тя дава отговор на редица неизяснени въпроси от организацията и същността на това монетосечене. Свързано с икономическата и политическата обстановка в Тракия от този период то намира своето място и значение в развитието на Римската империя.

Интересът на Й. Юрукова към сфрагистичните паметници датира още от първите ѝ стъпки в нумизматиката. Публикацията на печатите от Перникшката крепост я представя като изключително сериозен и задълбочен изследвач на тези паметници. Наред с намерените в средновековната крепост печати Й. Юрукова с особен интерес работи върху проблематиката и на българската средновековна сфрагистика. По отношение на тези изключително интересни паметници тя отново не се спира само до тяхната идентификация и характеристика, а ги разглежда като първостепен извор за историята на България. Пример в това отношение е публикуването на уникалния аргировул на цар Петър. Резултатите от тези дългогодишни дирения е изследването ѝ, посветено на средновековните печати на българските владетели.

И ако дотук обобщаваме постиженията и приносите на Й. Юрукова в областта на нумизматиката, не бива да забравяме факта, че научните ѝ дирения са тясно свързани и със съхраняването и обогатяването на нумизматичния фонд на АИМ. Благодарение на нейната ерудиция и авторитет в музейната сбирка постъпват изключително интересни единични и колективни монетни находки, като Режанското съкровище, находката от с. Дъбене и мн. др.

Не можем да отминем и факта, че педагогическият ѝ талант е в основата на създаването на българската нумизматична школа. Като пряк продължител на тенденцията за универсалност в нумизматиката през 80-те години Й. Юрукова положи усилия да възпита и обучи профилирани специалисти нумизмати. Успешната ѝ педагогическа дейност намира израз в тематично разнообразни курсове, които тя води в СУ „Св. Климент Охридски“, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, ВПУ „Константин Преславски“ и Нов български университет. Многократно е канена и е изнасяла лекции в Сорбоната и Колеж дьо Франс във Франция, в Швеция, в Германия, Чехия и други страни.

Тази плодотворна научна и педагогическа дейност на проф. Й. Юрукова е високо и по достойнство оценена от международната нумизматична общност. Тя е избрана за почетен член на редица чужди и наши престижни организации и дружества, като Световната комисия по нумизматика, Международната федерация по медалистика, почетен член е на нумизматичните дружества в Румъния, Хърватска, България и на Белгийското кралско дружество. Член-кореспондент е на Американското нумизматично дружество. През 1986 г. Френското нумизматично дружество ѝ присъжда Международна награда за най-високи постижения в областта на нумизматиката за съответната година.

Учен с безспорен авторитет, Й. Юрукова дълги години участва в ръководството на Българското нумизматично дружество, а по-късно е избрана и за негов председател. Нейното име е свързано с началото и развитието на единственото специализирано научно списание за нумизматика в България — „Нумизматика“ (впоследствие „Нумизматика и сфрагистика“), на което е несменяем главен редактор от 1974 г.

Но най-големият успех и признание за проф. Й. Юрукова в изминатия от нея богат и бурен творчески път е доверието, с което тя се ползва в научния колектив, в който вече 35 години работи и твори. От 1993 г. тя е избрана за директор на най-престижната археологическа институция в България — Археологическия институт с музей при БАН.

И ако можем да перифразираме по подходящ начин вотивния лозунг на римляните, нека пожелаем на проф. Й. Юрукова: VOTIS XXXV MVLTIS XXXX, т.е. нека успешният ѝ творчески път се свърже с непреходността на науката, на която се е посветила.

ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ

на научните трудове на проф. д.и.н. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

I. Монографии

1. Антични монети в България. С., 1971. 71 с.
2. Die Münzprägung von Deultum, 1973. 138 S., 30 Taf.
3. Coins of Ancient Thracians. BAR, Oxford, 1979. 129 p., 47 c., 96 ил.
4. 24 монети и печати от България. С., 1987. 47 с., 96 ил.
5. Die Münzprägung von Bizye, Berlin, 1981. 98 S., 28 Taf.
6. Антични и ранновизантийски монети. — В: Перник. Т. I. С., 1981, 128—162; Нумизматични и сфрагистични паметници от разкопките на Пернишката крепост (862—1195/1203 г.). — В: Перник. Т. II, 1983, 102—172.
7. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II—III в. Адрианопол. С., 1987. 268 с., 66 табл.
8. Български средновековни печати и монети (в съавторство с Вл. Пенчев). С., 1990. 220 с., 18 табл.
9. Монетите на тракийските племена и владетели. С., 1992. 335 с.
10. Trouvailless monétaires de Sadovetz. — In: Die spätantiken Befestigungen von Sadovez (Bulgarien). Ergebnisse der Deutsch-Bulgarisch-Österraichischen Ausgrabungen 1934—1937. — München, 1992, 279—328.
11. Inventaire des trésors byzantins VIe—VIIIe s. — SNRS, Paris.

II. Студии и статии

12. Монети и печати от Пернишката крепост. — Археология, 1962, № 4, 39—45.
13. Тракийски подражания на бронзови монети от Маронея. — ИАИ, т. XXVIII, 1965, 124—129.
14. Монети на непознат пеонски владетел. — ИАИ, XXXII, 1970, 277—281.
15. Характер и развитие на византийското монетосечене (VI—X в.). — Археология, № 3, 21—31.
16. Les invasions slaves au sud du Danube d’après les trésors monétaires en Bulgarie. — Byzantinobulgarica, III, 1970, 255—264.
17. Un sceau d’Irene Synadénos. — Byzantinobulgarica, IV, 1973, 221—227.
18. Монети на пеонския цар Ликей. — Нумизматика, 1970, № 1—2, 6—8.
19. Религиозният синкретизъм в Тракия, Мизия и Македония според монетите от римската императорска епоха. — ИАИ, т. XXXIV, 1974, 23—52.
20. Принос към тракийската нумизматика. — Археология, 1972, № 2, 32—38.
21. Contribution à la numismatique thrace. Les monnaies de Skostokès. Studia in Honorem Beshevliev. S., 1978, 344—349.
22. Никола Мушмов и българската нумизматика. — Нумизматика, 1975, № 1, 9—17.
23. Първият монетен тип с изображението на конник в Тракия и неговото разпространение. — Изкуство, XXV, 1975, № 3—4, 39—40.
24. Тодор Герасимов и българската нумизматика. — Нумизматика, 1974, № 1, 5—8 и 22—39.
25. Sceaux de Constantin Humberto. — Actes du XIV Congrès International des Etudes Byzantines, III. Bucarest, 1976, 235—243.
26. L’activité de l’atelier d’orfevre à Nis au IV s. à la lumière d’une trouvaille en Bulgarie. — Ковање и ковнице античног и средновековног новца. Народни музей Београд, 1976, 73—79.
27. Nouvelles donneés sur la chronologie des rois scithes en Dobroudja. — Thracia, IV, 1977, 105—122.
28. Нумизматичните интереси на Вацлав Добруски. — Нумизматика, 1977, № 1—2, 3—12.
29. Доменико Такела и българската нумизматика. — Нумизматика, 1976, № 1—2, 3—10.
30. Българските средновековни монети и печати в проучванията на В. Н. Златарски. — Нумизматика, 1976, № 4, 9—17.
31. Оловен печат на Тервел. — Нумизматика, 1978, № 2, 3—8.
32. Юлия Домна — градска богиня на Сердика. — София, 1978, № 11, 6—9.
33. Монетосеченето на Севт III. — Нумизматика, 1979, № 1, 3—12.
34. La circulation des monnaies romaines en Bulgarie I—III s. et leur importance historique. — Studien zu Fundmünzen der Antike. Bd. I, Berlin, 1979, 280—287.
35. Les monnaies dans l’inscription de Sadalas. — Revista Italina di Epigrafica, XLII, 1980, 13—24.
36. Epanouissment du monnayage thrace. — Actes du Congrès International de Numismatique, Paris—Bâle, 1976, 173—178.
37. Représentations de portraits de souverains thrace et péoniens sur les monnaies. — La monnaie, miroir des rois. Paris, 1978, 37—47.
38. Contribution numismatique à l’éclaircissement du caractère des agglomération au VI s. dans les Balkans. — Mélanges offerts à J. Lafaurie. Paris, 1980, 273—280.
39. Античното земеделие и монетните изображения; Търговията на житни храни на Византия с някогашните тракийски земи. — В: Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, 118—130; 146—151.
40. Сребърен печат на цар Петър (927—968). — Нумизматика, 1980, № 4, 3—12.
41. Моливдовули на княз Борис I (852—889). — Нумизматика, 1982, № 2, 3—10.
42. Амфората от Панагюрското съкровище и монетосеченето от първата половина на IV в. пр. н.е. — Археология, 1980, № 3, 19—26.
43. Политическата обстановка в Югоизточна Тракия около средата на III в. пр. н.е. (по нумизматични данни). — Археология, 1982, № 2, 1—8.
44. Nouvelles observation sur le monnayage tribal thrace. — Pulpudeva, IV, Sofia, 1983, 27—39.
45. Les invasions macédoniennes en Thrace et les trouvailles monétaires. — Actes du IX Congès International de Numismatique. Berne, 1979, Luxemburg, 1982, 214—226.
46. La présence des monnaies de bronze des premiers Seleucides en Thrace. Leur importance historique. — Melanges offerts à Paul Naster, Louvain, 1982, 61—67.
47. Владетелските печати в средновековна България. — Нумизматични публикации, 1982, 5—14.
48. La ville thrace Tonzos. — Mélanges offerts à Emile Conduraki. — Buletinul Sosietati Numismatice Romane, LXXV—LXXVI, 1981—1982, No 129—130, 1983, 61—70.
49. La titulature des souverains du premier royaume bulgare d’après les monuments de la sphragistique. —

Mélanges à Stancho Vaclinov. C., 1984, 224—230.
50. Тракийско племенно монетосечене и големият търговски трафик през първата половина на V в. пр. н.е. — Нумизматика, 1989, № 3, 3—15.
51. Нов център на тракийската култура — село Ветрен, Пазарджишко. — Нумизматика, 1990, № 3, 3—19 (в съавторство с М. Домарадски).
52. Peonia, Palagija i Damastion u svetlu novih nolaza. — Numismatica, 1988, 7, 5—10.
53. La Thrace et Rome (31 av. n. è. — 44). — In: Actes du Xe Congrès International de Numismatique. Longdres, 1989, 175—185.
54. Messambria et Rhoimetalkes I. — In: Maria Alföldi essays. Frannkfurt am Main, 1991, 424—428.
55. Conclusions dans le domain de la publication des Corpus monétaires. Vienne, 1991, 115—123.
56. Съкровището от Акалан. — Нумизматика и сфрагистика, 1992, № 1—2, 10—16.
57. Particularités iconographiques des monnayages urbains dans les provinces romaines orientales. — In: Actes du XI Congrés International de Numismatique, Bruxel, 1991.
58. Agathopolis — d'après les donnees epigraphiques et numismatiquies. — В: Актите на IV международен симпозиум „Поселищен живот в Тракия“, Ямбол, 1994, 261—266.
59. Les exploits d'Heracles dans une nouvelle conographie. — Thracia,
60. Монетите на Котис I в Пистирос. — В: Каталог на изложбата „Цар Котис I. Тракийска държава. Емпорион Пистирос“. С., 1994, 8—11.
61. Нови стъклени екзагии, открити при археологически разкопки от България. — Нумизматика и сфрагистика, 1994, № 1—4, 3—9.
62. Monnaies des fouilles archeologiques. — В: Годишник на Департамента по археология в НБУ, 1994, 44—49.
63. Бронзово монетосечене на градовете в Тракия и Мизия през II—III в. Характер и функции. — Епохи, № 4, 111—117.
64. Deification of the Empress Julia Domna on the Coins of the Townas of Thrace. — Macedonian Numismatic Journal. Skopje, 1996, № 2, 63—70.

Научна хроника

Методи Манчев Даскалов. *Племето севери в Североизточна България и Украйна.* Рецензенти: ст.н.с. I ст. Людмила Дончева-Петкова, ст.н.с. II ст. к.и.н. Ани Данчева-Василева. Докторска дисертация.

Настоящият дисертационен труд цели очертаване на характерните белези на племето севери посредством методите на археологическото изследване. Чрез сравнителен анализ между археологическите паметници от днешните български земи и тези от горскостепната и степна област в Източна Европа са определени особеностите в погребалния обред, керамиката и етнографските белези на обитаващото тези земи население.

Дисертацията се състои от четири глави и заключение — общо 247 страници с приложен Каталог на находките от Североизточна България и Добруджа и Приложения — 41 таблици и 4 карти.

В първата глава М. Даскалов прави преглед на писмените извори и съдържащите се в тях данни за племето севери. Основно място сред тях заемат сведенията в „Хронологията“ на Теофан Изповедник и в „Повесть временных лет“. Приносът на дисертанта се състои в опита му за пръв път да свърже известията от тези източници с конкретен археологически материал. Според него северите могат да бъдат локализирани в район в предпланините на Стара планина в края на VII и средата на VIII в.

Втората глава на труда представлява своеобразен център на изследването. В нея авторът предлага задълбочен анализ на ранносредновековните паметници от Североизточна България. Важна роля в това отношение имат некрополите от района, като основните елементи са представени в таблици. М. Даскалов разграничава две групи некрополи с трупоизгаряне: с преобладаване на урновите гробове — Бабово, Блъсково, Юпер, Попина, Дългопол, Търговище, и такива с по-разнообразни типове гробове — Разделна, Кастелу, Провадия. Определя и няколко групи двуобредни некрополи: Шуменско-Новопазарска, Варненско-Добруджанска и най-слабо проучената — включва езически некрополи в Хитово (II и III), Черна и Росеново. На базата на посочения богат археологически материал дисертантът стига до извода, че днешна Североизточна България и Добруджа са били заселени със смесено население с отличаващи се в дадена степен погребални традиции. За пръв път авторът прави опит за единна хронологическа обработка на некрополите от ранния период — VII—VIII в. Като базисни при датирането той използва металните изделия — обеци, пръстени, торкви. Този анализ му е позволил да датира некрополите в Нови пазар, Кюлевча, Варна и др. Дисертантът е извършил и преглед на ранносредновековните селища от Североизточна България. Смята, че основният тип жилища в Крайдунавския район са били полуземлянките с каменни или изрязани в стените на изкопа пещи, а твърде малко са жилищата, носещи чертите на номадския бит — в Гарван, Нова Черна, Кладенци.

Последната глава е посветена на типологията на „пастирската“ керамика — авторът я разделя на 6 типа и съответните подтипове и варианти. Разгледани са и находките, свързани с племето севери от дн. Украйна и Русия, като специално внимание дисертантът е отделил на керамичните комплекси от района. В заключението отново се прави съпоставка между северите в българските земи и северите (северяни), познати от сведенията в „Повесть временных лет“. Тя доказва аналогичния в основата си и в детайли погребален обред, сходствата в керамичното им производство, в устройството на селищата и в бита им.

На 18. 01. 1996 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор на историческите науки“.

* * *

Борис Донев Борисов. *Североизточна Тракия през XI—XII в. (по археологически данни).* Докторска дисертация. Рецензенти: чл.-кор. проф. д-р Васил Гюзелев, ст.н.с. I ст. д-р Людмила Дончева-Петкова.

На базата на съществуващите археологически данни дисернантът се стреми да изясни културната и икономическата картина в Североизточна Тракия през XI—XII в. Трудът се състои от два тома: в първия е включен Увод, пет глави и заключение — общо 390 с., а вторият е съставен от каталог на откритите находки, илюстрации и 24 аналитични таблици.

В увода Б. Борисов определя границите на Североизточна Тракия и очертава физико-географската характеристика на района. Първата глава на дисертацията предлага особен преглед на проучванията на изворите и на археологическите находки до момента.

Специална глава е посветена на поселищния живот в разглеждания район. Авторът е концентрирал изследванията си върху двата основни типа селища — укрепени и неукрепени, като стига до извода, че повсеместно се наблюдава топографски континюитет — в Дядово, Гълъбово, а в Берое продължава чак до наши дни. Посочва спецификите в крепостното строителство, като ги обяснява с функциите им — тук крепостите са служили предимно за охрана, а не са били включвани в отбранителни линии. Внимание е отделено и на архитектурата на жилищните и стопанските помещения — полувкопани и наземни.

В третата глава на дисертацията се разглеждат некрополите в Тракия — Берое, Констанция, Искрица, Дядово, Караново, Карасура, Знаменосец, Гипсово, Староселец, Овчарци, Мъдрец и Обручище. Според разположението им, Б. Борисов ги разделя в три групи: големи некрополи, разположени върху възвишения; малки некрополи — върху надгробни могили и такива, намиращи се върху речни тераси с южно изложение (последните са големи некрополи с църкви). Интерес представлява и анализът на устройството и функциите на гробищните църкви от некрополите. Обстойно е разгледан и погребалният обред, извършен чрез трупополагане. Най-широко разпространена в района е обикновената правоъгълна гробна яма, а най-малко са зиданите гробове, характерни предимно за градските некрополи. Според Б. Борисов откритата в некропола на Дядово I кръгла яма, намазана с глина, е свидетелство за езическо погребение. Четвъртата глава е посветена на разнороден археологически материал — керамика, оръдия на труда, оръжие и накити. Направен е сериозен опит за типологизиране на керамиката, което се базира на 9 основни съотношения. Отделя се внимание и на украсата, като се изтъква ролята на новия за периода тип украса — златистата ангоба. Обстоен е и извършеният от автора преглед на оръдия на труда и видовете накити, специално внимание заслужава и доказването на местния произход на един вид стъклени гривни.

Последният раздел проследява икономическото състояние и културата на населението на базата на открития археологически материал. Изтъква се, че по отношение на керамичното производство Североизточна Тракия изпреварва в развитието си останалите райони на Балканския полуостров. За пръв път дисертантът прави опит и за определяне на културните явления в Североизточна Тракия през XI—XII в.

На 15. 02. 1996 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на дисертанта степента „доктор на историческите науки“.

* * *

Вълка Илчева Петрова. *Преходният период от каменно-медната към бронзовата епоха по материали от Централна Северна България.* Докторска дисертация. Рецензенти: ст.н.с. I ст. д-р Хенриета Тодорова; ст. н.с.к.и.н. Иван Панайотов.

Настоящият труд представлява сериозен опит за комплексно изследване на процесите, развили се на територията на Централна Северна България в края на V — началото на IV хилядолетие пр. Хр.

Дисертацията се състои от две основни части: първата включва Увод, осем глави и библиография — общо 236 с., а втората — илюстративния материал таблици, образи и чертежи на авторката — 164 с.

Чрез Увода се изгражда представа за стойността и спецификите на преходния период, прави се и кратка характеристика на епохата. Дълги години В. Илчева е извършвала проучвания във Великотърновско, лично е ръководила разкопките на праисторическото селище Хотница—Водопада. В първата глава тя проследява състоянието на проучванията за преходния период в България.

Втората глава на дисертацията съдържа данни за природо-географската характеристика на района, а в третата авторката вече се спира основно на селището Хотница—Водопада. В него са открити два жилищни хоризонта без хиатус помежду им, което дава богат материал за анализ. Жилищата са землянки с малки размери, снабдени с обикновени и с вкопани пещи — тандири. В четвърта глава се разглежда обстойно археологическият материал от обекта. Основно внимание авторката отделя на откритите оръдия на труда — 318 броя. Твърде значително сред тях е количеството на кремъчните артефакти — 184. Интерес представляват бифацилните върхове за стрели от Хотница — Водопада, Шемшево — Клисе баир и Велико Търново — Качица. Оръдията на труда от кост и рог са представени от шила, длета, гладилки, брадви-чукове и др. Сред тях се отличават 12 метални изделия от чиста мед, без или със примеси от минимални количества арсен. От Хотница—Водопада произхождат и две бронзови ками с висок процент арсен, които според авторката могат да бъдат смятани за едни от първите образци на истинския бронз.

Отделна глава е посветена на керамичния материал. В нея В. Илчева прави опит за типологическа характеристика на материала от преходния период. Изтъква се появата на нов тип съдове — чаши с дръжка, издигаща се високо над устието; изчезване на разнообразната и пищна графитна украса. Интерес представлява и представянето на идолната пластика от района на Централна Северна България. При нея се забелязва упадък в изобразяването — става по-шаблонно и схематично, без богата орнаментация.

Разгледани са останките от животински видове, като са използвани данните от остеологичната обработка на материала. Последната глава от дисертацията е посветена на хронологията на селището Хотница — Водопада въз основа на радиокарбонните данни. Дисертантката стига до заключението, че обектът е съществувал след загиването на късноенеолитните култури и значително предхожда най-ранните данни от Езеро. В. Илчева е успяла да локализира шест селища в района и да създаде възстановката на етапа на загиване на късната енеолитна култура и появата на селища от постенеолитния етап на преходния период.

На 28. 03. 1996 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор на историческите науки“.

МАРИЯ УЗУНОВА

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ

СЪДЪРЖАНИЕ

Васил Николов — Проучвания на неолита в българските земи (I)........................ 1
Иван Йорданов — Печати на потомците на цар Иван Владислав (1016—1018) във Византия. 7
Бистра Божкова — Находките от днешните български земи и римското златно монетосечене от края на III в..................... 23
Георги Китов — Могилата Голяма Арсеналка. (Монументална тракийска куполна гробница в некропола Шипка—Шейново)......... 31

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Александър Бонев — По въпроса за т.нар. „Голяма колесница от с. Дупля“, Банатска област.................................. 43
Йорданка Чангова — Базиликата в Ракитово..... 48
Живко Аладжов — Ранновизантийски бронзов печат от с. Рогачево, Варненско.......... 60

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Васил Николов — Hermann Parzinger. Studien zur Chronologie und Kulturgeschiche der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittleren Taurus, Teil 1 (365 S., 17 Abb.), Teil 2 (74 S., 230 Taf., 5 Beil). Römisch-Germanische Forschungen, Bd. 52. Verl. Philipp von Zabern, Mainz am Rein, 1993.... 63
Кънчо Кънев — Началото. Съставител Ив. Гацов, под ред. на Ст. Ангелова и Ив. Гацов. Инфопрес, С., 1994. 206 с.......................... 64
Теофил Иванов — 1. Гергана Кабакчиева. Към въпроса за стратиграфията на Улпия Ескус по данни от археологическите проучвания през 1989 г. — ГНАМ, IX, 1993, с. 85—94; 2. Г. Кабакчиева. Археологически данни за римската история на Ескус. III международен симпозиум „Кабиле“. Поселищен живот в древна Тракия. Ямбол, 1994, с. 148—170.... 66
Станислав Станилов — Л. Клейн. Феномен советской археологии. Санкт-Петербург, 1993. 128 с., 27 фотоса...................... 68

ПРЕГЛЕД

Лазар Нинов — Професор Гюнтер Нобис и неговите научни приноси.................... 62
Творчески път, посветен на науката............ 73

НАУЧНА ХРОНИКА

Защитени дисертации......................... 76

SOMMAIRE

Vasil Nikolov — Recherches sur le néolithique dans les territoires bulgares (I).................. 6
Ivan Jordanov — Sceaux des descendant du tsar Ivan-Vladislav (1016—1018) en Byzance.......... 22
Bistra Božkova — Les trouvailles provennants des territoires bulgares actuels et le monnayage d'or romain de la fin du IIIᵉ siècle.............. 30
Geprgi Kitov — Le tumulus Goliama Arsenalka. (Une tombe monumentale thrace à coupole dans la nécropole de Shipka — Sheïonovo).......... 42

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Alexandăr Bonev — Sur la question du „Grand char du village de Dupléa“, dans la région du Banat................................. 48
Jordanka Čangova — La basilique de Rakitovo...... 59
Živko Aladžov — Sceau de bronze byzantin du village de Rogačevo, dans la région de Varna....... 61

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Vasil Nikolov — Hermann Parzinger. Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus, Teil 1 (365 S., 17 Abb.), Teil 2 (74 S., 230 Taf., 5 Beil.). Römisch-Germanische Forschungen, Bd. 52. Verl. Philipp von Zabern, Mainz am Rein, 1993...... 63
Kančo Kančev — Началото. Съставил Ив. Гацов, под ред. на Ст.Ангелова и Ив. Гацов. Инфопрес, С., 1994. 206 с........................ 64
Teofil Ivanov — 1. Гергана Кабакчиева. Към въпроса за стратиграфията на Улпия Ескус по данни от археологическите проучвания през 1989 г. — ГНАМ, IX, 1993, с. 85—94; 2. Г. Кабакчиева. Археологически данни за римската история на Ескус. III международен симпозиум „Кабиле“. Поселищен живот в древна Тракия. Ямбол, 1994, с. 148—170.......... 66
Stanislav Stanilov — Л. Клейн. Феномен советской археологии. Санкт-Петербург, 1993. 128 с., 27 фотоса............................ 68

REVUE

Lazar Ninov — Gunter Nobis et ses contributions scientifiques.............................. 62
Voie créatrice consacrée à la science.............. 73

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

Thèses soutenues.............................. 76

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

	кн.	с.
Божкова, Бистра — Находките от днешните български земи и римското златно монетосечене от края на III в.	4	23
Вълев, Петър — SECTIO AUREA: Пантеонът в Рим и античната гробница край поморие.	2—3	31
Йорданов, Иван —Печати на потомците на цар Иван Владислав (1016—1018) във Византия.	4	7
Китов, Георги — Славчова могила край с. Розово, Казанлъшко. (Монументална тракийска гробница).	1	1
Китов, Георги — Сашова могила. (Монументална неограбена тракийска гробница между Шипка и Ясеново).	2—3	9
Китов, Георги —Могилата Голяма Арсеналка. Монументална тракйска куполна гробница в некропола Шипка — Шейново).	4	31
Милчева, Александра Димитрова — Търговски връзки на провинция Мизия през ранноимператорската епоха в светлината на импортната керамика.	1	11
Николов, Васил — Югозападен вариант на културата Караново I.	2—3	1
Николов, Васил — Проучвания на неолита в българските земи (I).	4.	1
Нинов, Лазар — Животинските кости от две тракйски гробници в Казанлъшката низина: Сашова и Славчова могила.	2—3	23
Овчаров, Николай — Надписите за строеж на градове (градъ ꙁидати) в старобългарската кирилска епиграфика.	2—3	53
Петрова, Светла —Антови римско-коринтски капители от Мизия и Тракия.	2—3	45
Чанева-Дечевска, Нели — За някои особености на църковната архитектура от Второто българско царство.	1	21
Стоименов, Димитър — За моливдовулите на Катакалон „Стратег на Йоанопол“	2—3	84

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Аладжов, Живко — Осветителни тела от Велики Преслав.	2—3	79
Аладжов, Живко — Ранновизантийски бронзов печат от с. Рогачево, Варненско.	4	60
Бонев, Александър — По въпроса за т.нар. „Голяма колесница“ от с. Дупля, Банатска област.	4	43
Генчева, Евгения — Функция и предназначение на предметите от сребърното съкровище при Чаушево.	1	34
Георгиевски, Блажо — Ранновизантийски скални обекти от района на Крива река, Република Македония.	2—3	73
Димитров, Янко — Двойно печатче-амулет от Националния исторически музей.	1	39
Игнатов, Веселин — За някои аспекти на погребалния обред в Тракия през I—IV в.	2—3	59
Йосифова, Мария — Кварталното ядро около църква № 3 в Калиакра през XIV в. — градоустройство, архитектура, бит.	1	54
Кънчев, Кънчо — Праисторически каменни резци от българските земи.	1	25

SOMMAIRE DE L'ANNÉE

ARTICLES

	t.	p.
Božkova, Bistra — Les trouvailles provenant des territoires bulgares actuels et le monnayage d'or romain de la fin du IIIe siècle.	4	30
Vălev, Petar — SECTIO AUREA: Le Panthéon à Rome et la tombe antique près de Pomorié.	2—3	43
Jordanov, Ivan — Sceaux des descendants du tsar Jean-Vladislav (1016—1018) en Byzance.	4	22
Kitov, Georgi — Slavčova mogila. Une tombe monumentale près du village de Rozovo, dans la région de Kazanlăk.	1	9
Kitov, Georgi — Sašova mogila: une tombe monumentale thrace non pillée entre Šipka et Jasenovo.	2—3	21
Kitov, Georgi — Le tumulus Goliama Arsenalka (Une tombe monumentale thrace à coupole dans la nécropole de Shipka-Sheinovo).	4	42
Milčeva, Alexandra Dimitrova — Les relations commerciales de la province de la Mésie pendant la Haute époque impériale à la lumière de la céramique importée.	1	9
Nikolov, Vassil — Variante sud-ouest de la culture Karanovo I.	2—3	8
Nikolov, Vassil — Recherches sur le néolithique dans les territoires bulgares (I).	4	6
Ninov, Lazar — Les os d'animaux de deux tombes thraces dans la vallée de Kazanlăk: Sašova mogila et Slavčova mogila.	2—3	29
Ovčarov, Nikolaj — Les inscriptions se rapportant à la construction de villes (градъ ꙁидати) dans l'épigraphie cyrillique paléobulgare.	2—3	58
Petrova, Svetla —Chapiteaux rimo-corinthiens à Antes de Mésie et de Thrace.	2—3	52
Čaneva-Dečevska, Neli — Sur certaines particularités de l'architecture religieuse du Deuxième royaume bulgare.	1	21
Stoimenov, Dimitar — Sur les molybdobulles de Katakalon „Stratège de Ioannopol“	2—3	84

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Aladžov, Živko — Appareils d'éclairage de Veliki Preslav.	2—3	83
Aladžov, Živko — Sceau de bronze byzantin du village de Rogačevo, dans la région de Varna.	4	60
Bonev, Alexandar — Sur la question du „Grand Char du village de Dupléa“, dans la région du Banat.	4	48
Genčeva, Evgenia — Fonction et destination des objets du trésor en argent de Čauševo.	1	38
Georgievski, Blažo — Monuments rupestres de la haute époque byzantine de la région de Kriva reka, en République de Macédoine.	2—3	79
Dimitrov, Janko — Petit sceau-amulette double du Musée national d'archéologie Sofia.	1	45
Ignatov, Veselin — Sur certains aspects du rite funéraire aux I^e—IVe siècles en Thrace.	2—3	64
Josifova, Maria — Le noyau d'un quartier d'habitation autour de l'Eglise No 3 à Kaliakra au XIV^{e}siecle:urbanisation, architecture, vie quotidienne.	1	64
Kančev, Kančo — Lames de pierre préhistoriques provenant des territoires bulgares.	1	28

Никитенко, Надежда, Семенцова, Руслана — Триумфалният фресков цикъл в кулите на църквата „Св. София“ в Киев. 1 49
Нинов, Лазар — Жертвените животни от могила № 1 край с. Равнище, Ботевградско. 1 29
Овчаров, Николай — Средновековният надпис от с. Горно Новково, Търговищко 1 45
Рабаджиев, Костадин — Херакъл и Хиполита. Към интерпретацията на каничка № 154 от Рогозенското съкровище. . 2—3 64
Чангова, Йорданка — Базиликата в Ракитово 4 48

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Аласън-Джонс, Линдзи — Roman Jewellery. A Collection of the National Archaelogical Museum. Sofia, 1991. 219 p., 585 ill. by Ljudmila Ruseva - Slokoska; published by the Bulgarian Academy of Sciences through Cromwell Editions, London. 2—3 85
Бояджиев, Стефан — К. Маджаров. Диоклецианопол. Т. I. Топография, укрепителна система, градоустройство и архитектура. С., 1993. 214 с. и 175 обр. . . 2—3 43
Георгиева, Румяна — Драги Митревски. Дедели. Некропола од железното време во Долно Повардарје. Посебно издание III. Скопје 1991. 84 с., 22 табл. 1 65
Иванов, Теофил — Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalteriliche Siedlung an der unteren Donau. Band V: Studien zur Geschichte das Kastells Iatrus (Forschungsstand 1989). Academie Verlag Berlin, 1995. 139 S., 16 Tafeln und 6 Beilagen . . . . 2—3 85
Иванов, Теофил — 1. Гергана Кабакчиева. Към въпроса за стратиграфията на Улпия Ескус по данни от археологическите проучвания през 1989. — ГНАМ, IX, 1993, с. 85—94; 2. Г. Кабакчиева. Археологически данни за римската история на Ескус. III международен симпозиум „Кабиле“. Поселищен живот в древна Тракия. Ямбол, 1994, с. 148—170. . . . . . . 4 66
Кънчев, Кънчо — Началото. Съставител Ив. Гацов, под ред. на Ст. Ангелова и Ив. Гацов. Инфо-прес, С., 1994. 206 с. . . 4 64
Михайлов, Стамен — За датата на сребърната чаша на Великия жупан Сивин. 2—3 87
Николов, Васил — Hermann Parzinger. Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen. 4 63
Станилов, Станислав — Л. Клейн. Феномен советской археологии. Санкт-Петербург, 1993. 128 с., 27 фотоса. 4 68
Хараламбиева, Анна — Ljudmila V. Pekarskaja. Dafydd Kidd. Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert. Mit Beitragen von Michel Cowell, Istvan Ederlyi, Janet Lang, Marila Mundell Mango, Nigel Meeks, Oleg M. Prichodnjuk. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarcheologie. Bd. 1. Hrsg. F. Daim, Universitätsverlag Wagner. Innsbruck, 1994. S. 175, Tafeln 70, Abbildungen und Karten. . . . . 2—3 92

Nikitenko, Nadežda, Semencova, Rouslana — Le cycle triomphal des fresques ornant les tours de l'église „Sainte-Sophie“ à Kiev 1 54
Ninov, Lazar — Les animaux immolés du tumulus No 1 près du village de Ravnište, dans la région de Botevgrad 1 33
Ovčarov, Nikolaj — L'inscription médiévale du village de Gorno Novkovo, dans la région de Târgovište 1 49
Rabažiev, Kostadin — Héraclès et Hippolyte. Contribution à l'interprétation du petit broc No 154 du Trésor de Rogozen 2—3 72
Čangova, Jordanka — La basilique de Rakitovo 4 48

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Allason-Jones, Lindsay — Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum. Sofia, 1991. 219p., 585 ill. by Ljudmila Ruseva-Slokoska; published by the Bulgarian Academy of Sciences through Cromwell Edition, London. . . . . 2—3 85
Bojadžiev, Stefan — К. Маджаров. Диоклецианопол. Т. I. Топография, укрепителна система, градоустройство и архитектура. С., 1993. 214 с. и 175 обр . . 2—3 43
Georgieva, Rumjana — Драги Митревски. Дедели. Некропола од железното време во Долно Повардарје. Посебно издание III. Скопје 1991. 84 с., 22 табл 1 65
Ivanov, Teofil — Iatrus — Krivina. Spätantike Befestigung und frumittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Band V: Studien zur Geschichte des Kastells Iatrus (Forschungsstand 1989). Academie Verlag Berlin, 1995. 139 S., 16 Tafeln und 6 Beilagen . . . . 2—3 85
Ivanov, Teofil — 1. Гергана Кабакчиева. Към въпроса за стратиграфията на Улпия Ескус по данни от археологическите проучвания през 1989. — ГНАМ, IX, 1993, с. 85—96; 2. Г. Кабакчиева. Археологически данни за римската история на Ескус. III международен симпозиум „Кабиле“. Поселищен живот в древна Тракия. Ямбол, 1994, с. 148—170 . . . . 4 66
Kančev, Kančo — Началото. Съставител Ив. Гацов, под ред. на Ст. Ангелова и Ив. Гацов. Инфо-прес. С., 1994. 206 с. . . 4 64
Mihailov, Stamen — Sur la date de la tasse en argent du grand joupan Sivin . . . . 2—3 91
Nikolov, Vassil — Hermann Parzinger. Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen. 4 63
Stanilov, Stanislav — Л. Клейн. Феномен советской археологии. Санкт-Петербург, 1993. 128 с., 27 фотоса. 4 68
Haralambieva, Anna — Ljudmila V. Pekarskaja. Dafydd Kidd. Der Silberschatz von Martynovska (Ukraine) aus dem 6 und 7. Jahrhundert. Mit Beitragen von Michel Cowell, Istvan Ederlyi, Janet Lang, Marila Mundell Mango, Nigel Meeks, Oleg M. Prichodnjuk. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchelogia. Bd. 1. Hrsg. F. Daim, Universitätsverlag Wagner. Innsbruck, 1994. S. 175, Tafeln 70, Abbildungen und Karten. . . . . 2—3 92

ПРЕГЛЕД

Аладжов, Живко — Димитър Савов Овчаров на 65 години и 40 години творческа дейност	2—3	95
Вагалински, Людмил — Международен колоквиум за културата Сънтана де Муреш — Черняхово в град Капут край Берлин (20—24. 10. 95 г.)	1	71
Гинев, Георги — Археологическата експозиция на Историческия музей — Търговище	1	67
Иванов, Румен, Генчева, Евгения — Две научни конференции, посветени на 35-годишнината от българо-полските проучвания в Нове, край Свищов	1	73
Кабакчиева, Гергана — Шестнадесети международен Лимесконгрес	1	70
Миланова, Оля, Невен Илиев — Въло Вълов — In memoriam	2—3	97
Ненова-Мерджанова, Росица — Тринадесети международен конгрес по античен бронз	1	20
Нинов, Лазар — Професор Гюнтер Нобис и неговите научни приноси	4	62
Творчески път, посветен на науката (юбилей на проф. Йорданка Юрукова)	4	73
Хараламбиева, Анна — Втора конференция на международната асоциация за изследване на античните бани, Варна, 22—27. 04. 1996	1	10

НАУЧНА ХРОНИКА

Зашитени дисертации	2—3	99
Защитени дисертации	4	76

REVUE

Aladžov, Živko — Dimitar Savov Ovčarov à 65 ans et 40 années d'activité créatrice	2—3	95
Vagalinski, Ljudmil — Colloque international consacré à la culture Sîntana de Mureş — Cernjahovo, à Kaput, près de Berlin (20—24. 10. 1995)	1	71
Ginev, Georgi — L'exposition archéologique du Musée d'histoire à Targovište	1	67
Ivanov, Roumen, Genčeva, Evgenia — Deux conférences scientifiques consacrées au 35e anniversaire des études bulgaro-polonaises à Nove, près de Svištov	1	73
Kabakčieva, Gergana — XVI Limes-congrès international	1	70
Milanova, Olja, Neven Iliev — Valo Valev — In memoriam	2—3	97
Nenova-Merdjanova, Rossica — Treizième congrès international sur le bronze antique	1	20
Ninov, Lazar — Le Prof. Gunter Nobis et ses contributions scientifiques	4	62
Une vie créatrice, consacrée à la science (anniversaire du prof. Jordanka Urukova)	4	73
Haralambieva, Anna — Deuxième conférence de l'Association internationale pour l'étude des bains antiques, Varna, 22—27. 04. 1996	1	10

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

Thèses soutenues	2—3	99
Thèses soutenues	4	76

LIOTEKA UNIWERSYT POZNAŃ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ст. н. с. I ст. д-р ***ДИМИТЪР ОВЧАРОВ*** *(главен редактор), ст. н. с. I ст.* ***АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА*** *(зам. гл. редактор), ст. н. с.* ***ВАСИЛ НИКОЛОВ*** *(секретар), проф. д-р* ***ЛЮДМИЛ ГЕТОВ****,*
ст. н. с. I ст. д-р ***ЙОРДАНКА ЮРУКОВА****, ст. н. с. I ст. д-р* ***ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА****, ст. н. с.* ***АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ****, ст. н. с.* ***ГЕОРГИ КИТОВ****, ст. н. с. I ст. д-р* ***ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА***
Литературен сътрудник: ***МАРИЯ УЗУНОВА***

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, София,
ул. „Съборна“ № 2, Тел. 88-24-06

Адрес на администрацията

1113, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 6
Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

Технически редактор *Донка Радоева*
Коректор *Кирилка Тошкова*

Формат 60 × 84/8
Печатни коли 10,25
Издателски индекс 365
Тираж 800
Поръчка № 323

Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
W POZNANIU
431267

ISNN 0324-1203

20203